

τήτας ή γεωγραφική έπιστήμη θεσμοποιήθηκε και αναπτύχθηκε στην σύγχρονη εποχή ως μία έθνικώς έμφερούμενη συστηματοποίηση τής σχετικής γνώσης. Τοῦτο τουλάχιστον πιστοποιείται από τόν τρόπο εισόδου της στή δυτικοευρωπαϊκή και άμερικανική πανεπιστήμια στή τέλη τοῦ 19ου και στίς αρχές τοῦ 20οῦ αιώνα.⁶⁰ Ἡ σύνδεσή της μέ τόν έθνικισμό φάνηται λοιπόν νά πηγαινει βαθύτερα από τίς άπλές περιπτώσεις χρησιμοθηρικής αξιοποίησης μίας έπιστήμης από την ιδεολογία.⁶¹

Ωστόσο, οί όσμώσεις τοῦ έθνικιστικοῦ φαινομένου μέ την έπιστημονική παραγωγή εκφεύγουν τών όρίων τοῦ παρόντος έργου και άρα αναγκάζομαι έδω νά περιοριστώ σέ άκροτελείς τιες νύξεις. Ἡ συνδρομή όρισμένων κλάδων τής άκαδημαϊκής γνώσης στην ανάπτυξη και την εξάπλωση τοῦ έθνικισμού είναι ένα άλλο, παράλληλο πεδίο μελέτης, μία άκόμη ώραία πρόκληση γιά την κοινωνική θεωρία. Έδώ μάλιστα, οί άναστοχαστικές και μεταθεωρητικές απαιτήσεις γίνονται ακόμη σκληρότερες, αφού ή κοινωνική θεωρία βρίσκεται άντιμέτωπη μέ τή παρασκήνιο τοῦ δικού της λόγου και είναι άναγκασμένη νά ψηλαφήσει τίς ιστορικές καταβολές τοῦ ίδιου τοῦ γνωσιολογικοῦ συστήματος στο όποιο ανήκει.

Τό πόσο ή σύγχρονη σκέψη στό σύνολό της είναι κι αὐτή έν πολλοῖς τέκνο τής καθολικής έπιτυχίας μιάς συγκεκριμένης ιδεολογικής αντίληψης άποτελεῖ λοιπόν θέμα άστείρευτο. Ὁ τρόπος μέ τόν όποίο ή άνθρωπότητα εισηχθη στην νεωτερικότητα έμελλε νά είναι, γιά διάφορους λόγους τοῦς όποίους δέν γνωρίζουμε όλους, ό έθνικός. Ἀλλά αὐτό ήταν και τή πνεῦμα στο όποιο πρωτογράφηκε ή ιστορία τής μετάβασης. Αὐτό και τή κριτήριο μέ τή όποιο νομιμοποιήθηκε ή κατάκτηση τοῦ χώρου. Ὁ νοῦς τής νεωτερικότητας, ως νέος Ἰγνώς, είναι στραμμένος

60. Βλ. D. Hooson, "Introduction", σελ. 3-4. Οί έξελίξεις σέ αὐτόν τόν τομέα είναι ραγδαίες, ιδιαίτερα στην τεσσαρακονταετία πρό τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Βλ. σχετικά, G. Sandner, "In Search of Identity: German Nationalism and Geography, 1871-1910", σελ. 71-91.

61. Γιά τίς τεχνικές τής ιδεολογικο-πολιτικής χρησιμοποίησης τής γεωγραφίας, βλ. και D.R. Hall, "A geographical approach to propaganda", σελ. 315-27.

ταυτοχρόνως και πίσω, στό άποκαθαρμένο, όμοιογενοποιημένο και έθνικοποιημένο παρελθόν, άλλα και έμπρός, στην δεοντολογία, στην συναρμολόγηση τοῦ συμφέροντος, στην νομιμοποίηση τής εξουσίας, στο πρακτέον, στην πολιτική. Ὁ ίδιος ό τρόπος μέ τόν όποιο σκεφτόμαστε γιά τόν κόσμο μας και γιά τόν έαυτό μας μέσα σέ αὐτόν, έχει άφομοιώσει τή παράξενο και άντιφατικό παιχνίδι τοῦ έθνικισμού μέ τόν χρόνο. Ένα παιχνίδι πού άλλοτε άποδεικνύεται παράγοντας κοινωνικής συνοχής και σταθερότητας κι άλλοτε παράγοντας κινδύνου και άναταραχής. Ένα παιχνίδι πού άναδεικνύει την έγωιστική άνασφάλεια τοῦ άνέστου άνθρώπου τής νεωτερικότητας, ένόσω τοῦ έμπνέει ένα ασύγχροτο πνεῦμα ήρωισμού και άυταπάρνησης. Ένα παιχνίδι πού τόν άναζωογονεί πολιτισμικά, άλλα είναι ταυτόχρονα άμείλικτο στίς άπαιτήσεις τής πλήρους συμμόρφωσης του πρός την νοερή κοινότητα τοῦ έθνους. Ένα παιχνίδι πού προσφέρει στόν σύγχρονο άνθρωπο μή μεταφυσικές εξηγήσεις γιά τόν κόσμο και προτροπές γιά τή τί μπορεί και πρέπει νά έπιτύχει ό ίδιος μέ τίς πράξεις του, ένω αὐτό πού κάνει δέν είναι παρὰ νά άφηγείται ένα υποκατάστατο θείου δράματος. Ένα παιχνίδι συναρπαστικό στην κριτική τού άνάλυση, ή όποία είναι ύποχρεωμένη νά άναδεύσει τόν θολό πυθμένα τής ίδιας μας τής σκέψης.

ἔπρεπε ὄχι μόνον νὰ ἀναφεροῦμε στοὺς χάρτες τῆς Μεγάλης Μακεδονίας καὶ τῆς Μεγάλης Ἀλβανίας στὶς ἡμέρες μας, ἀλλὰ καὶ στὴν συμβολὴ τῆς ἐθνικιστικῶς ἐμφοροῦμενης χαρτογραφίας στὶς ἐδαφικὲς βλέψεις τῶν βαλκανικῶν ἐθνικισμῶν στὸν ὕστερο 19ο αἰώνα.⁵⁶ Δὲν ἀπουσιάζουν ὅμως τὰ παραδείγματα καὶ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τοῦ πλανήτη. Οἱ χάρτες ποὺ ἐκδίδονται στὴν Γουατεμάλα, δείχνουν καὶ τὴν βρετανικὴ κτῆση τοῦ Μπελιζ νὰ περιέχεται στὸ ἐθνικὸ ἔδαφος. Ὁ χάρτης ποὺ ἀπεικονίζεται στὰ γραμματόσημα τοῦ Ἰσημερινοῦ περιλαμβάνει ἐδάφη ποὺ βρίσκονται στὸ Περού. Καὶ οἱ πακιστανικοὶ χάρτες περιλαμβάνουν πάντοτε τὸ Τζαμὺ καὶ τὸ Κασμίρ στὴν ἐθνικὴ ἐπικράτεια.⁵⁷

Ἀδιάφορα ἀπὸ τὴν σχετικὴ τους ἀξιοπιστία ἢ ὁποῖα εἶναι συνάρτηση πολλῶν καὶ συγκυριακῶν παραγόντων, οἱ χάρτες ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἐθνικιστικὴ λογικὴ ὑπηρετοῦν μιὰ διδακτικὴ λειτουργικότητῃ ποὺ δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται. Ὁ ἐθνικὸς χάρτης διαπαιδαγωγεῖ συνεχόμενες γενεὲς ἀνθρώπων ὥς πρὸς τὸ ποῖός εἶναι ἢ πρέπει νὰ εἶναι ὁ φυσικὸς χώρος ποὺ τοὺς ἀνήκει – ἐν τέλει ὡς πρὸς τὸ ποῦ ἀνήκουν οἱ ἴδιοι στὸν χώρο. Τὸ συγκεκριμένο σημεῖο ἀποκτᾷ ιδιαίτερη σπουδαιότητα ὅταν ἀναφερόμαστε στοὺς ἐθνοκρατικοὺς εκπαιδευτικοὺς θεσμοὺς καὶ στὴν δύναμη τῆς ὑποβολῆς ἢ τῆς ἐπιβολῆς συγκεκριμένων ιδεολογικῶν παραστάσεων. Ἀλλὰ οἱ πρᾶξεολογικὲς συνέπειες τῆς προπαγανδιστικῆς χαρτογραφίας δὲν πηγάζουν ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία, ἀπλῶς ἐνδυναμώνονται ἀπὸ αὐτήν. Ἡ ἀπῆχηση τῶν ἐθνικῶν χαρτῶν ἔχει κυρίως νὰ κάνει μὲ τὸ σύνθετο πλέγμα τῶν ἀναγκῶν τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου, γι' αὐτὸ καὶ ἡ συμβολικὴ δυναμικὴ τους δὲν παύει νὰ ἐκπληρᾷ ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ πολιτικὲς ἐπιδιώξεις ποὺ ὑπηρετοῦν μάχονται μιὰ κατεστημένη πολιτικὴ ἐξουσία ἢ φαίνονται ἀπολύτως ἐξωπραγματικές. Ἀλυτρωτικές, ἀποσχιστικές καὶ ἐνδοτικές ἀξιώσεις, στὸν βαθμὸ ποὺ χαρτογραφούνται ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους ἐθνικισμοὺς ἐπενδεδυμένες πάντοτε μὲ ἱστορικὴ ἐπιχειρηματολογία, ἀσχοῦν μιὰ περιέργη γοητεία στὸν *hominem nationale* ποὺ θέλει

56. Βλ. τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ H.R. Wilkinson, *Maps and Politics*.

57. Βλ. A.B. Murphy, "Historical Justifications for Territorial Claims", σελ. 534.

νὰ πειστεῖ, ἐπειδὴ πρέπει κάπου νὰ ἀνήκει. Ὁ γνωστὸς ἱστορικός "Όσκαρ Γιάζι παραθέτει ἕνα χαρακτηρισμένο παράδειγμα ἀπὸ τὸν 'πατέρα' τοῦ χροατικῶν ἐθνικισμῶν Λιούντβιτ Γκάι ποὺ εἶχε σχεδιάσει ἕναν χάρτη τῆς ἐνωμένης Ἰλλυρίας'. Ἴδου ἡ ἐξέλιξη ἀκόμη καὶ αὐτοῦ τοῦ τελικῶς ἀτυχοῦ ἐγχειρήματος σύμφωνα μὲ τὸν σχολιασμὸ τοῦ Γιάζι:

Πόσο φαινομενικὰ ἄχρηστο γιὰ ἕναν ἐθνικιστὴ εἶναι τὸ παιχνίδι τῆς χαρτογράφησης ἐδαφῶν τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι γνωρίζουν ἐλάχιστα ὁ ἕνας γιὰ τὸν ἄλλο! Καὶ παρ' ὅλα αὐτά, ὑπάρχει ἕνα εἶδος πολιτικῆς μαγείας σὲ τέτοιους ἀστεισμούς. Τὸ ἀλυτρωτικὸ κίνημα δημιουργοῦσε πάντοτε χάρτες ποὺ ἔδειχναν μιὰ ὀνειρικὴ, ἀλλὰ ἀνύπαρκτη πραγματικότητά. Ἀκόμη καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὴν ἀραιὰ ρετικὴ σκέψη μποροῦσαν νὰ φανταστοῦν ἀμέσως πράγματα ἀδιανόητα. Νεαροὶ φοιτητὲς μελετοῦσαν μὲ πυρετῶδη μάτια τέτοιους χάρτες τῆς ὥρες τῶν βραδινῶν συνωμοσιῶν. Καὶ αὐτὸ τὸ ὄνειρο τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας δὲν παρέμεινε ἀπλῶς ὄνειρο πρόφρων. Ἐξελίχθηκε σὲ ὄλο καὶ πιὸ μαζικὸ ὄραμα. Ἦδη στὰ 1840, μὲ τὴν εὐκαιρία ἐνὸς μεγαλοπρεποῦς χοροῦ στὸ Ζάγκρεμπ, Κροάτισσες κυρίες καφίριτσαν στὸ στῆθος τοὺς ἕνα ἀστέρι στὸ κάθε ἄκρο τοῦ ὁποῖου ἦταν χαραγμένα τὰ ὀνόματα τῶν νοτιοσλαβικῶν φυλῶν τῶν Δαλματῶν, τῶν Κροατῶν, τῶν Μαυροβουνίων, τῶν Σλοβένων, τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων. Στὸ κέντρο του, τὸ ἀστέρι ἔγραφε: "Ὁ Θεὸς νὰ δώσει τὴν Ἑνωσι!"⁵⁸

Ἡ φυσικότητα καὶ ἡ κυριαρχία τῆς ἐθνικῆς κοσμοαντίληψης στὴν χαρτογραφία μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφεροῦμε, ἔστω καὶ ἀκροβιγῶς, σὲ ἕνα λεπτὸ ζήτημα: στὴν συμβολὴ τῆς γεωγραφίας στὴν διάχυση τοῦ ἐθνικισμοῦ. Περисσότερο ἴσως καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία, τὸν ἄλλο «προμοχάωνα»⁵⁹ τῆς σύγχρονης ἐθνικῆς ταυτό-

58. O. Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, σελ. 262.

59. D. Lowenthal, "European and English Landscapes as National Symbols", σελ. 15. Βλ. ἐπίσης, R.J. Johnston, D. Knight & E. Kofman, "Nationalism, Self-Determination and the World Political Map: An Introduction", σελ. 7.

ουν και παρέχονται ανάλογα με όσα πράττουν εκείνοι που περιλαμβάνονται σε αυτά κι εκείνοι που αποκλείονται από αυτά, και όχι ανάλογα με τα υλικά από τα οποία είναι φτιαγμένα.⁴⁹

Η συζήτηση για τα όρια της εθνικής εστίας δεν μπορεί να αφήσει άθικτο το ζήτημα της γεωγραφικής απεικόνισής τους - την χαρτογράφηση του εθνικού χώρου. Είναι βεβαίως γνωστό ότι η χαρτογραφία δεν αποτελεί αξιανάως ουδέτερη δραστηριότητα.

Αντιθέτως, οι σχηματικές παραστάσεις του χώρου συμπεριλαμβάνουν όχι μόνον την σχετική γεωγραφική γνώση, αλλά και τις κοινωνικές παραδοχές της, αναπαράγοντας και με την σειρά τους προάγοντας συγκεκριμένες αντιλήψεις περί συμπεριφοράς και εξουσίας. Είτε ως συνειδητό και σκόπιμο προπαγανδιστικό μέσο⁵⁰ είτε ως απεικόνιση που ενσωματώνει ασυνείδητες γεωμετρικές, βιωματικές, αποκλεισμούς και ιεραρχήσεις, ο χάρτης παρεισφραίνει την κοσμοθεώρηση της εποχής του και τις επιδιώξεις, τις προκαταλήψεις ή τις προτιμήσεις των δημιουργών του.⁵¹

Θα ήταν έπομένως παράλογο να προσδοκούμε ότι η χαρτογράφηση του εθνικού χώρου θα μπορούσε να συνιστά πράξη ιδεολογικώς αμερόληπτη. Αν μάλιστα, οι σχετικοί χάρτες είναι εξ ορισμού εθνοκεντρικοί, ακόμη κι όταν αναφέρονται σε ευρύτερες της εθνικής γεωγραφικές ενότητες. Πέρα όμως κι από αυτό το «σύνδρομο του όμφαλου»⁵² όπως το αποκαλεί ο Τζών

49. Βλ. J. Gottman, "Geography and International Relations", σελ. 158-9. Την «χάτσα» των φυσικών συνόρων από τον εθνικισμό είχε φυσικά εντορίσει ο Ερνέστ Ρενάν στην διάσημη διάλεξη του 1882. Βλ. E. Renan, "Qu'est-ce qu'une nation?", σελ. 902.

50. Για την καταφορά προπαγανδιστική χαρτογραφία, βλ. J. Pickles, "Texts, hermeneutics and propaganda maps", ιδιαίτερα σελ. 197-226. Για τις τεχνικές της προπαγανδιστικής χαρτογραφίας, βλ. επίσης A. Burnett, "Propaganda Cartography", σελ. 60-89.

51. Για μία διεπιστημική ανάλυση της σχέσης της χαρτογραφίας με την κατεστημένη γνώση και εξουσία, βλ. J.B. Harley, "Maps, knowledge and power", ιδιαίτερα σελ. 277-8 και 283-94. Βλ. επίσης την περαιτέρω ανάπτυξη αυτής της προσέγγισης στο J.B. Harley, "Deconstructing the map", σελ. 231-47.

52. Βλ. J.B. Harley, "Maps, knowledge and power", σελ. 290.

Χάρλεϋ, οι εθνικοί χάρτες πρέπει να αντιμετωπιστούν ως αδρές αντανάκλασεις, ως όπτικες συνόψεις της διαλεκτικής που υφίσταται μεταξύ εθνικού χρόνου και εθνικού χώρου. Αυτό φαίνεται από τους πολλαπλούς ρόλους που τελικώς υπηρετούν στην διπλωματία, στην εκπαίδευση και στην προπαγάνδα. Οι πολιτικοί, δικαστικοί και εθνογραφικοί χάρτες ή οι ιστορικοί ατλαντές που σχεδιάζονται υπό εθνικιστική έμπνευση έχουν πάντοτε σκοπό να αποδείξουν κάτι, είτε στα ίδια τα μέλη του έθνους (υπαρκτά ή επίδοξα) είτε στον υπόλοιπο κόσμο - και τούτο σχετίζεται συνήθως με τα εκάστοτε ιστορικά δικαιώματα που συνοδεύουν μια εθνική ταυτότητα.⁵³

Ός ιδεολογικό εργαλείο, ο χάρτης αποτελεί σημαίνον που διαθέτει το έγγενές πλεονέκτημα να παρακάμπτει τις μακροσχελείς φράσεις και τὰ σύνθετα επιχειρήματα και να δηλώνει το εκάστοτε σημεινόμενο με ακρίβεια και συντομία.⁵⁴ Οι εθνικοί χάρτες λοιπόν επιβεβαιώνουν σχηματικά την ιδεολογική άφραση της εθνικής εστίας προσδίδοντας υπόσταση στο «γραι-σώμα»⁵⁵ του έθνους - καθιστούν εμπειρικά αισθητό αυτό που εκ φύσεως είναι νοερό. Με παρόμοιες πράξεις πιστοποίησης, το έθνικό υποκείμενο βεβαιώνεται ότι το σώμα της πατρίδας όντως υπάρχει όπως ακριβώς προβλέπεται ιδεολογικά, ενώ ο άλλος - θνήξ, φίλος ή εχθρός, διαβεβαιώνεται ως πρὸς το ιστορικό δικαίωμα, την ακρίβεια και την αποφασιστικότητα των εθνικών διεκδικήσεων.

Τα σχετικά παραδείγματα δεν λείπουν, τόσο από το πρόσωπο παρελθόν όσο κι από την τρέχουσα επικαιρότητα. Αν τα περιορίζαμε αποκλειστικώς στην πολυτάραχη Βαλκανική θα

53. Για τον ρόλο της χαρτογραφίας στην απήχηση και εξάπλωση του εθνισμού, βλ., μεταξύ άλλων, W.J. Argyle, "Size and Scale as Factors in the Development of Nationalist Movements", σελ. 38-40, καθώς και P. Stallybrass, "Time, space and unity", σελ. 204-5.

54. Βλ. J. Gottman, "Geography and International Relations", σελ. 167.

55. Ο επιτυχημένος όρος προέρχεται από την υποδειγματική μελέτη για την συμβολή της χαρτογραφίας στην εθνικιστική φαντασία, του T. Winichakul, *Siam Mapped*. Για το «σώμα του έθνους», βλ. επίσης B.C. Shafer, *Faces of Nationalism*, σελ. 38.

την ιδιότυπη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο δριο και στην ταυτότητα⁴⁴ - εν προκειμένω, στο ότι η μυθολογική ανάδειξη των δρίων του Έθνους, όπως κι αν κατά περίπτωση προκύπτει, καλλιεργεί την αίσθηση της εθνικής διαφοράς και αναπαράγει την απαίτηση ότι η μονάδα της πολιτικής διακυβέρνησης πρέπει να συμπίπτει απολύτως με κάποια ομοιογενή και ένιαία εθνική ταυτότητα.

Κι αυτό ακριβώς συμβαίνει στην πράξη, όποτε ένας εθνικισμός επιτύχει την δικαίωσή του στο πλαίσιο του δικού του, γνήσια εθνικού, κράτους. Αμέσως, ο διαβόητος «θεός της ομοιογένειας»⁴⁵ που βασιλεύει στον μυθικό κόσμο του εθνικού χρόνου ανεβαίνει στον θρόνο του και απαιτεί θυσίες. Η ένδυνάμωση της διαφοράς από τους άλλους και της ομοιότητας με τους ομοειδείς αναγορεύεται σε πρώτιστο πολιτικό μέλημα, στην εξυπηρέτηση του οποίου επιστράτεύονται οι θεσμοί και οι πόροι της εθνοκρατικής εξουσίας - ενώ συχνά συνοδεύεται από την παράλληλη προσπάθεια ενσωμάτωσής στην δικαιοδοσία του εθνικού κράτους εδαφών και πληθυσμών που 'ανήκουν ιστορικά στο οικείο έθνος. Ο αλυτρωτισμός όμως, φαινόμενο ιδιάζον προς την νεότερη κοινωνία, είναι ακατανόητος έξω από την αναλυτική προοπτική που προτείνεται εδώ για να καταδείξει την ιστορική σχετικότητα του ίδιου του εθνικιστικού φαινομένου - χωρίς την οποία φαίνονται 'φυσιολογικές' ιστορικές αγκυλώσεις όπως εκείνες των Ισπανών στο Γιβραλτάρ, των Ίνδων στην Γκόα ή των Κινέζων στο Χόνγκ Κόνγκ, στο Μακάο και στην Φορμόζα.⁴⁶

Οι μυθολογικές δρίζουσες του εθνικού χώρου περικλείουν και μία ακόμη κατηγορία επιχειρημάτων: τις αναφορές στα 'φυσικά

44. Για την λογική ακολουθία στην σχέση δρίου και ταυτότητας, βλ. F. Barth, "Introduction", σελ. 9-38, όπου τίθεται ευθέως το πρόβλημα στο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

45. Η φράση ανήκει στον W.J. Cahnmann, "Religion and Nationality", σελ. 529.

46. Καί βεβαίως η αμοιβαιότητα της εθνικιστικής λογικής συνεπάγεται την άλλη όψη του ίδιου νομίσματος: την ανάπτυξη περιθωριακών ή 'συνοριακών' εθνικισμών, οι όροι ανήκουν στον L. Wirth, "Types of Nationalism", σελ. 733-4.

σύνορα' του Έθνους. Ακτές, όροσειρές και ποταμοί είναι τα συνήθη γεωφυσικά χαρακτηριστικά που χρεώνονται με τον ρόλο πολιτικών και πολιτισμικών κριτηρίων, τα οποία καλούνται είτε να υποστηρίξουν εδαφικές διεκδικήσεις είτε να ένδυναμώσουν την αίσθηση της εθνικής ομοιογένειας. Με αυτόν τον τρόπο, οι έθνικοί διαχωρισμοί ενισχύονται στον επιδιωκόμενο ένιαίο και συμπαγή τους χαρακτήρα, άφου ή έννοια του Έθνους φάνεται να ακολουθεί το ίδιο το ανάγλυφο της γης. Καί, κατ' επέκταση, η εθνική έστια φέρεται να εγκλείεται έντός όριων που είναι, από την φύση τους πλέον, απρόθιστα και απρόσβλητα στους ομοειδείς, στεγανά και αδιαπέραστα για τους άλλους έθνεις.⁴⁷

Σε όρισμένους εθνικισμούς ή αναφορά στα 'φυσικά όρια' της εθνικής εστίας διενεργείται συγκυριακά και χρησιμοθηρικά, σε απόλυτη έργαλειακή ύποταγή της ιδεολογίας στις περιστάσεις και την κυνική λογική της εκάστοτε εξουσίας. Σε άλλους όμως, όπως μέχρι σχετικά πρόσφατα στον γαλλικό, το ιδεολόγημα των φυσικών συνόρων δεν αποτελεί περιστασιακό προπαγανδιστικό πυροτέχνημα, αλλά είχε κατορθώσει να εμπειδωθεί στην συλλογική συνείδηση του εθνικού σώματος με τον δικό του, σχεδόν αυτόνομο συμβολικό φορτισμό.⁴⁸

Ακόμη και σε τέτοιες περιπτώσεις βεβαίως, δεν υπάρχει τίποτε φυσικό ή δεδομένο στην εθνικιστική ρητορεία περί φυσικών συνόρων, όποια κι αν είναι κατά περίπτωση ή απήχρησή της. Η έννοια του εθνικού όριου συνεχίζει να είναι ιδεολογική κατασκευή, αδιάφορα από το αν ο εθνικισμός προσαρμόγει στην ίδια τη φύση και αφομοιώνει στην δική του επιχειρηματολογία γεωγραφικά χαρακτηριστικά για πολιτικές σκοπιμότητες. Όπως σοφά μάς υπενθυμίζει ο Ζαν Γκοτμάν, τα όρια είναι κι αυτά ανθρώπινα δημιουργήματα, ανθρώπινοι διαχωρισμοί, που ισχύ-

47. Για την αίσθηση της στεγανότητας που καλλιεργείται από το ιδεολόγημα των φυσικών συνόρων, βλ. και A.D. Smith, "States and homelands", σελ. 192.

48. Για την εξέλιξη του ιδεολογήματος των 'φυσικών συνόρων' στην Γαλλία, βλ. N.J.G. Pounds, "The origin of the idea of natural frontiers in France" και N.J.G. Pounds, "France and 'les limites naturelles' from the seventeenth to the twentieth centuries".

της, αφού εκείνο που ο ίδιος ο Λούντεντορφ έχει κατά νου γράφοντας τα απομνημονεύματά των δικών του πράξεων είναι ένα άπολύτως εθνικοποιημένο παρελθόν, μια ιστορία που δεν πε-
ριέχει τίποτε άλλο από Έθνη.

Σε ένα τέτοιο λοιπόν σύνθετο πλαίσιο ανάλυσης είναι που πρέπει να τοποθετήσουμε το φαινόμενο ότι ο *homo nationalis* αντιλαμβάνεται τα όρια του έθνικου χώρου στρέφοντας το βλέμμα προς την εθνικοποιημένη ιστορία — ή όποια, όπως είναι επόμενο, δεν είναι ποτέ φειδωλή στις ανταμοιβές της, αλλά αντί-θέτως ανταποκρίνεται πάντοτε γενναιόδωρα.⁴¹ Αν όμως έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η κυκλοτερής λογική του εθνικισμού δεν είναι δυνατόν να διατηρηθεί χωρίς την διττή προσπάθεια αφενός να εξέλθουμε από την δική του περατή ιστορικότητα και αφετέρου να αποτύγουμε τον πειρασμό να τον υποβιβάσουμε σε απλό ιδεολογικό επιφαινόμενο κάποιων κρυφών διεργασιών που διενεργούνται έρήμην του.⁴² Αντιθέτως, εκείνο που χρειάζεται είναι να αντιμετωπίσουμε κριτικά το εθνικιστικό φαινόμε-
νο ως μια δυναμική διαδικασία δια μέσω της οποίας συνέρχονται ανά-
γκες με επιθυμίες και αντικειμενικοί καταναγκασμοί με υποκει-
μενικές επιλογές. Η διαλεκτική δομής και δράσης στην σύγχρο-
νη κοινωνία ίσως δεν εμφανίζεται πούθενά τόσο καθαρά όσο στην συνεχή ανανέωση της κυριαρχίας της εθνικιστικής λογικής και των ιστορικών αναδρομών που επιβάλλει. Και από αυτήν την άποψη, οι εθνοϊστορίες καθίστανται κρίσιμοι κόμβοι προβλη-
μάτων στους οποίους οι δομικές δριζουσες της σύγχρονης κοι-
νωνίας συναντώνται με την δράση του νεοτερικού υποκειμένου.

Το φάσμα των πιθανοτήτων στα (όμολογουμένως ρευστά και άσαφη) κριτήρια προσδιορισμού του έθνικου χώρου ποικίλει δραματικά ανάμεσα στους διάφορους εθνικισμούς. Θα μπορού-
σαμε εύλογα να εικασουμε ότι είναι ευθέως ανάλογο προς το

41. Βλ. H. Trevor-Roper, *Jewish and Other Nationalisms*, σελ. 18-9.

42. Έδώ έρχεται η ούσα του κοινωνιολογικού πειρασμού στην μελέτη του εθνικιστικού φαινομένου για τον οποίο κάνει λόγο ο Έλι Κεντούρι. Βλ. E. Kedourie, *Ο εθνικισμός*, σελ. 202-6.

τεράστιο φάσμα των έθνικων μυθολογιών, με το μεταβλητό εϋρος και βάθος και την στενή συναρμογή τους προς την συγκυ-
ρία — αλλά, όπως προσαπάρησα να δείξω, όχι την μονόδρομη υπαγωγή τους σε αυτήν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτήν την εξαιρετικά σύνθετη και δυναμική διαδικασία πίσω από την οριοθέτηση και την εκλογί-
κευση του έθνικου χώρου δια του έθνικου χρόνου αξίζουν οι πε-
ριπτώσεις των αντι-εθνικιστικών εθνικισμών του Τρίτου Κόσμου στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα. Ως κληρονόμοι των ανεξάρ-
τητων κρατών της μετα-εποικιακής εποχής, πολλοί από αυτούς τους εθνικισμούς ούδόλως όρωδισαν πρό της οικοδομήσεως
έθνικων παρελθόντων και της συγγραφής έθνικων ιστοριών που
αφορούσαν στις οριζοθετήσεις έδαφών και έπαρχιών της ίδιας
της εθνικιακής διοίκησης.⁴³ Σε τέτοιες περιπτώσεις, η κατα-
σκευή του μύθου είναι σχεδόν ανάγλυφη και η συμβατική ανά-
λυση που παραπέμπει το ιδεολόγημα σε κάποια αντικειμενική
πραγματικότητα πέρα από αυτό, γίνεται αναμφίβολα πειστική.
Ακόμη κι έτσι όμως αν έχει το πράγμα, δεν αποτελεί ίκανή συν-
θήκη για την κατανόηση του φαινομένου ότι παρόμοιες ιδεολο-
γικές κατασκευές τελικά υπερβαίνουν την συγκυρία που τις
γέννησε. Ότι βρίσκουν απήχηση και γίνονται πιστευτές στην
σύγχρονη κοινωνία. Ότι διδάσκονται και αφομοιώνονται κατά
τρόπο που τις μετασχηματίζει από δευτερογενή επιγεννήματα
σε πρωτογενείς αιτίες.

Σε όλα αυτά τα όχληρά αναλυτικά έρωτήματα, ή ίδια ή εθνι-
κιστική λογική θα προέβαλλε την εύκολη απάντηση ότι τα χωρο-
ταξικά όρια του έθνους συμπίπτουν, *grasso modo*, με τα όρια της
ταυτότητάς του — όπως, βεβαίως, αυτή ή τελευταία καταφαίνε-
ται από την ιστορία της. Και βεβαίως θα υποβάθμιζε την κρυφή
διάσταση της εξουσίας και τον ρόλο που το έθνικ κράτος ανα-
λαμβάνει στην υποβολή και την επιβολή αυτής της ταυτότητας.
Η κυκλοτερής αυτή λογική όμως θα συλλάμβανε μόνον εν μέρει

43. Βλ. σχετικά, E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, σελ. 138
και D. Hooson, "Introduction", σελ. 4. Βλ. επίσης J. Linz, "From Primitivism
to Nationalism", σελ. 204.

«Ιστορικά δίκαιες» εδαφικές αξιώσεις των άπανταχού εθνικισμών, τότε το μόνο βέβαιο είναι ότι το έμβλαδόν του πλανήτη δεν θα άρχουσε για να τις ικανοποιήσει.

«Όλα αυτά έντοτους δεν μειώνουν την σημασία των ιδεολογικών κρουσταλλώσεων του εθνικισμού: των αντίληψεων και των αξιώσεων που κρύβονται πίσω από την παρακίνηση για την δημιουργία ενός εθνικού κράτους και για την νομιμοποίησή του. Έπομένως, οι εικόνες που ο εθνικισμός φιλοτεχνεί για την εθνική έστία, οι τεχνικές που επιστρατεύει για να τις υποβάλλει σέ επεξεργασία, συμπλήρωση και αναθεώρηση, ο τρόπος με τον οποίο τις κωδικοποιεί και τις άπευθύνει ως μηνύματα στον *hominem nationale* της νεωτερικότητας – όλα αυτά άποτελούν έξισου σημαντικούς παράγοντες με έκείνους της πολιτικής συγκυρίας. Κατ' επέκταση, έχει σημασία ότι ο έβραϊκός εθνικισμός ανακαλύπτει έκ νέου την Σαμάρεια και την Ιουδαία, όταν άποφασίζει να έπαισιει την δυτική όχθη του Ιορδάνη. Ή όταν, άνατρέχοντας στις Γραφές, ύπενθυμίζει πως ή έστία του περιούσιου λαού του Ισραήλ έκτείνεται «άπό Δάν και έως Βηρσαβέε»,³⁹ την στιγμή που επέκτεινεται τά όρια της εθνικής δικαιοδοσίας – τά όποια φυσικά ύπερβαίνουν τά σύνορα του έθνικού κράτους, όπως αυτά άναγνωρίζονται άπό τις διεθνείς συνθήκες.

Αν όμως δεν είναι άδιάφορο ότι ο εθνικισμός άνανεώνει τόν σχεδόν μονοπωλιακό του ρόλο ως πηγή ιδεολογικής νομιμοποίησης της σύγχρονης πολιτικής (έστω κι όταν αυτό που κάνει δεν είναι παρά να παρέχει ιστορικές έκλογικεύσεις έπεκτατικών βλέψεων και συγκρούσεων έξουσίας), τότε ή ίδια ή ιδεολογία καθίσταται αυτόχρονα μείζον άναλυτικό πρόβλημα. Έφρσον ή πολιτική στην νεωτερικότητα διηθείται άπό τόν εθνικισμό, τόσο ή ίδιουσustασία του όσο και ή κατάστρωση της έπιχειρηματολο-

39. Οι σχετικές βιβλικές άναφορές στον χώρο «άπό Δάν και έως Βηρσαβέε» (Κριτών 20, 1· Βασιλειών Α' 3, 20· Βασιλειών Β' 3, 10· 17, 11· 24, 2· 24, 15) άποτελούν οργανικό τμήμα του ιδεολογήματος της 'νέας Σιών' και άνασφύρονται όποτε ή πολιτική συγκυρία τó έπιτρέπει. Βλ. σχετικά και S. Grayzel, *A History of the Jews*, σελ. 570-88. Για την 'εδαφική πολιτική' του έθνικού κράτους του Ισραήλ, βλ. S. Sandler, "Territoriality and nation-state formation", σελ. 672-4.

γίας του δεν άποτελούν τυχαία ή δευτερεύοντα ζητήματα για την κατανόηση του σύγχρονου κόσμου. Για τó κατανητικό έγχείρημα της κοινωνιολογίας, τó συνολικό έθνικιστικό *discours* δεν είναι άπλό έπιφαινόμενο κάποιων άλλων, κρυφών κοινωνικών διεργασιών, άλλα οργανικό τμήμα τους.

Ας δούμε ένα τυπικό παράδειγμα έθνικιστικής ρητορείας που φέρεται άπλώς να ύπηρετεί τόν συμβατικό ρόλο της ιδεολογικής συγκάλυψης, άλλα έγκρύπτει πολύ περισσότερες άναλυτικές προκλήσεις για την κοινωνική θεωρία. Ίδου πως ο πολυδύ Λούντεντορφ διηγείται τις άναμνήσεις του άπό την προέλαση των γερμανικών στρατευμάτων προς άνατολές κατά τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο:

Τό Κόνβο είναι μια συνθισμένη ρωσική κωμόπολη, με χαμηλά, φτωχά, ξύλινα στίτια και φαρδείς δρόμους. Άπό τούς λόφους που την περιβάλλουν στενά, ή θέα της πόλης και της συμβολής των ποταμών Νιέμαν και Βίλια είναι ένδιαφέρουσα. Στην άπέναντι όχθη του Νιέμαν στέκεται ο πύργος ενός παλαιού γερμανικού κάστρου των Τευτόνων Ιπποτών, ένα σύμβολο του γερμανικού πολιτισμού στην Άνατολή... Ό νούς μου είχε κατακλυστεί άπό ιστορικές μνήμες. Άποφάσισα λοιπόν να άνανεώσω στις κατεχόμενες χώρες τó έκπολιτιστικό έργο που είχαν άναλάβει οι Γερμανοί σέ αυτόν τόν τόπο για αιώνες.⁴⁰

Τό δεδομένο ότι ο συγγραφέας δικαιολογεί έδω βλέψεις και όρέξεις εδαφικές έχοντας πίσω του την ώμη δύναμη της γερμανικής στρατιωτικής μηχανής, δεν έξηγεί άπό μόνο του και τó πως ο ίδιος σκέπτεται ή ενεργεί: που τοποθετεί την ταυτότητα, τόν ρόλο και την δράση του, πως τις έκλογικεύει, άπό τί παρακινείται. Όλα αυτά τά έρωτήματα παραπέμπουν σέ ένα συγκεκλιμένο τρόπο άντίληψης της πραγματικότητας και της ιστορίας

40. E. Ludendorff, *My War Memories*, τόμος I, σελ. 178-9. Για ένα παράμοιο παράδειγμα ιστορικής έκλογικεύσης συνοριακών άλλαγών στην περίπτωση των σκανδιναβικών έθνικισμών στις άρχες της νεωτερικότητας, βλ. A. Linde-Laursen, "Small Differences – Large Issues", σελ. 1123-33.

Έδω χρειάζεται μια αναλυτική διασάφηση. Το έρώτημα αφορά εν προκειμένω στον ιδεολογικό προσδιορισμό του εθνικού χώρου από την εθνικιστική ιδεολογία, αδιαφορά από το αν ένας εθνικισμός έχει κατορθώσει να υλοποιήσει, μερικώς έστω, την Εθνική Ίδεια με την ίδρυση ανεξάρτητου εθνικού κράτους. Όπως το έθνος αποτελεί έννοια ευρύτερη, ασαφέστερη και ρευστότερη από εκείνη του εθνικού κράτους, έτσι και τα νοερά όρια του εθνικού προηγούνται λογικώς των πραγματικών συνόρων του εθνικού κράτους. Αυτά είναι που δηλώνουν την ευχταίγια για τον κάθε εθνικισμό έστία του έθνους έξ όνόματος του οποίου όμιλει.³⁷

Τούτο σημαίνει πως τα ύπαρκτα σύνορα ενός εθνικού κράτους αποτελούν υποκατηγορία στην λογική που διέπει τα όρια του εθνικού χώρου *in abstracto*. Η χάραξη συνόρων, βεβαίως, είναι υπόθεση που υπακούει σε πολλούς και περιπτωσιακούς καταναγκασμούς, όχι μόνον στις έπιταγές της εθνικιστικής ιδεολογίας: καταναγκασμούς που έχουν να κάνουν με στρατιωτικές δυνατότητες και αδυναμίες, με οικονομικούς υπολογισμούς και συμφέροντα, με τον εκάστοτε συσχετισμό δυνάμεων, με την διεθνή συγκυρία. Ο προσδιορισμός της επικράτειας ενός εθνικού κράτους λοιπόν δεν υπογορεύεται μόνον από τις άντλήσεις περί εθνικής έστίας, από ιδεολογικές περιρρήσεις, έμμονες και μύθους. Από αυτήν την άποψη, όντως ή όριοθέτηση είναι στην πράξη ένας συμβιβασμός μεταξύ άντίρροπων δυνάμεων μία μό-νον από τις όποιες άφορα στις αξιώσεις της εθνικιστικής ιδεολογίας.³⁸ Διαφορετικά, αν έπρεπε να εισακουστούν όλες οι

37. Bl. και J. Anderson, "Nationalist Ideology and Territory", σελ. 22. Στην διαφορά αυτή όφειλονται έκτενές διασαφήσεις μεγάλου όγκου έμπεδωσης, όπως Μεγάλη Άλβανία, Μεγάλη Σερβία και ούτω καθεξής. Στην περίπτωση μάλιστα του γερμανικού έθνικισμού κατά την μεταπολεμική περίοδο και παρά την συλλογική ένοχή για την χιτλερική πολιτική του *Lebensraum*, ή διαφορά άντανα-κλάται σε ονοματολογικές στροφισμούς των έδαφών της ενιαίας *Deutschland*: στις μέχρι πρότινος ξεχωριστές *Bundesrepublik* και *DDR*, άλλα και στην *Ostgebiete*, ή όποια άφορα έπίτα έδάφη που παραχωρήθηκαν στην Πολωνία μετά το 1945. Bl. σχετικά D. Fölsythe, "German Identity and the Problem of History", σελ. 139-42.

38. Bl. J. Anderson, "Nationalist Ideology and Territory", σελ. 25.

σμός τους φαίνεται κι από το φαινόμενο της μεταφοράς ή της (δυσ)προσεύουσών στα νέα έθνη κράτη. Έχει όπου ή πρόσφατη ιστορία είναι άντικείμενο απόρριψης ή υποβάθμισης και ή προσπάθεια σύνδεσης με τον προτιμώμενο χροσό αιώνα έντο-νότερη, το 'ιστορικό κέντρο' του έθνους άποκτά ύψιστη συμβο-λική αξία. Η 'Αθήνα' έγαντι του Ναυπλίου το 1834, ή 'Αγκυρα' άντι της Κωνσταντινούπολης έναν αιώνα άργότερα, ή έπιστροφή της γερμανικής πρωτεύουσας από την Βόννη στο Βερολίνο στις ήμέρες μας, αποτελούν τέτοιες άκριβώς ένέργειες που υπαγο-ρεύονται από την ανάγκη της εθνικής όμοιογένειας και συνοχής και έμπνέονται καταφανώς από τις άντίστοιχες έθνοϊστορίες.³⁵

Η διαλεκτική του εθνικού χωροχρόνου έκδηλώνεται και σε ένα άκόμη ζήτημα, πιο σημαντικό κι από το 'κέντρο' της εθνικής έστίας - στα 'οριά' της. Πώς λοιπόν όριοθετείται ό εθνικός χώρος; Η, για να θέσω το ίδιο έρώτημα με τον τρόπο που το διατύπωσε ό Βιντάλ ντε λά Μπλάς στα 1903:

Πώς γίνεται κι ένα τμήμα της έπιφάνειας της γής, το όποιο δέν είναι ούτε ότε χερσόνησος και το όποιο δέν μπορεί κανονικά να θεωρηθεί ως ξεχωριστή ένότητα βάσει της φυσικής του γεωγραφίας, άποκτά την σημασία πολιτικής χώρας και καταλήγει να άναγορεύεται σε πατρίδα;³⁶

35. Για την γερμανική περίπτωση, Bl. M. Rössler, "Berlin or Bonn?", σελ. 98-9. Πριν από την ένωση της Γερμανίας υπό την σκέπη της Πρωσίας στα 1870 πάντως, ό Γερμανός έθνικιστής Φρίντριχ Γιάν είχε προτείνει την ίδρυση μιας νέ-ας πρωτεύουσας (της Τετονίας), που θα έπρεπε να οικοδομηθεί στο γεωγρα-φικό κέντρο του εθνικού χώρου. Bl. σχετικά, K.R. Minogue, *Nationalism*, σελ. 115. Η περίπτωση της 'Αγκυρας είναι εύρεως γνωστή. Για την προσέαθεια του τουρκικού έθνικισμού να συνδέσει την πρωτεύουσα του νέου κράτους με την Χατζούσα (το Μπογκάζ-Καλέ) των Χετταίων, Bl. A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, σελ. 162.

36. Παρατίθεται στο E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, σελ. 90-1. Το έργο του Βιντάλ ντε λά Μπλάς *Le tableau de la géographie de la France* το 1903 είναι βεβαίως καθοριστικό-σταθμός για την ιστορία της γεωγραφικής έπι-στήμης, άλλα, συνάμα, και έθνοκεντρικό, αφού είχε άρχικά σχεδιαστεί ως ό πρώτος τόμος της σειράς *Histoire de la France* του Ερνέστ Λαβίς, Bl. σχετικά J.-Y. Guéhenne, "Le tableau de la géographie de la France" de Vidal de la Blache, σελ. 569.

ένα άλλο πρόσφατο παράδειγμα) δεν αποτελεί παρά ρητορική μεταφίεση μίας πολιτικής σύγκρουσης που έγκλειει πληθθος διαφορετικών αίτιων – και θα είχε έν πολλοίς δίκαιο. Δεν θα είχε όμως δίκαιο αν έξ αυτού του λόγου υποτιμούσε το γεγονός ότι ο έθνικισμός δεν παρέχει μόνον προπαγανδιστικές συγκαλύψεις της πραγματικότητας, αλλά συμβάλλει ο ίδιος στην διαμόρφωσή της με καθοριστικό τρόπο. Η ιδεολογική γλώσσα είναι άφραυτη μέσο συγχρότσης της πραγματικότητάς, στὸν βαθμὸ που εκφράζει πραγματικές κοινωνικές ανάγκες και παρωδεί σε μορφές πολιτικής δράσης με καθ' όλα πραγματικές συνέπειες.³⁰

Μόνον αν εκτιμήσουμε αὐτὴν τὴν παράμετρο, εἶναι δυνατόν νὰ ἀντιληφθῶμε τὴν σημασία πὸ οἱ ιδεολογικὲς κατασκευὲς τοῦ ἐθνικισμοῦ ἔχουν ἀποκτήσει στὸν σύγχρονο κόσμῳ. Σὲ ἕνα κόσμῳ, ὅπου (παλαιὲς καὶ νέες) ὀνομασίες χωρῶν ἔχουν καταλήξει νὰ συμπίπτουν ἀπολύτως μετὰ ἀντίστοιχα ἔθνη τῆς νεοελληνικότητάς πὸ τὶς διεκδικοῦν ὡς ἱστορικὲς ἐστίες τους. Κι ὅσο 'φυσικό' μπορεῖ νὰ ἀκούγεται ὅτι τὸ ἀγγλικὸ ἔθνος κατοικεῖ στὴν Ἀγγλία (*Engla land*, κυριολεκτικὰ χώρα τῶν Ἀγγλῶν), τόσο ἀνοικεια γίνεται ἡ ὅλη αἰσθησις ἃν θυμηθοῦμε ὅτι ἡ σύγκλιση τῶν δύο ἐννοιῶν διὰ τῆς ὁσμώσεως τῶν σημασιῶν τους εἶναι καὶ αὐτὴ ἱστορικὸ δημιούργημα.³¹ Τοῦτο φαίνεται καθαρότερα στοὺς ἐθνικισμοὺς τῆς τρίτης γενεᾶς στὸν Τρίτο Κόσμο, πὸ εἶναι πὶδ εὐάλωτοι, στὴν κριτικὴ προσβολὴ τῶν αὐτονοήτων ἐξαιτίας τῆς βραχύβιας ἀκόμη παρουσίας τους καὶ τοῦ περιορισμένου βάθους τῶν ἐθνικῶν τους μυθολογιῶν. Στὴν Ἀφρικὴ, φέρ' εἰπεῖν, ἡ παλαιὰ βρετανικὴ ἀποικία τῆς Χρυσῆς Ἀκτῆς μετονομάστηκε κατὰ τὴν ἀνεξαρτησία της σὲ Γκάνα, ἀναβιώνοντες τὸ ὄνομα ἐνὸς μεσαιωνικοῦ βασιλείου στὴν περιοχὴ, περὶ

30. Τὸ συγκεκριμένο σημεῖο ἀπτεται, βεβαίως, τοῦ βαθύτερου θεωρητικοῦ ζητήματος πὸ ἀφορὰ στὴν σχέση ἀνάμεσα στὴν ιδεολογία καὶ τὴν γλώσσα, γενικά. Βλ. σχετικὰ, J. B. Thompson, *Situations in the Theory of Ideology*, σελ. 6-9.

31. Γιὰ τὴν σύμπτωση ἐθνικισμοῦ καὶ τοπωνυμίου, διὰ τῆς ὁποίας ἐνδυναμίνεται ἡ πεποίθησις ὅτι τὸ ἔθνος ὑπῆρχε ἀνέκαθεν καὶ ἄρα νομιμοποιεῖται νὰ ὑπάρχει γιὰ πάντα, βλ. P. Jackson & J. Penrose, "Introduction: placing 'race' and 'nation'", σελ. 8. Πρὸς J. Penrose, "Reification in the name of change", σελ. 29.

τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα ἦταν γνωστά.³² Ἡ προσδοκία βεβαίως τοῦ Ν'κρούμα καὶ τῶν ἄλλων πολιτικῶν καὶ διανοουμένων πὸ τὸν περιέβαλλον ἦταν ὅτι ἡ Γκάνα δὲν μπορούσε παρὰ νὰ κατοικεῖται ἀπὸ Γκανέζους, τοὺς κληρονόμους αὐτῆς τῆς νεκραναστημένης ἱστορικῆς κληρονομίας – ἀδιάφορα ἀπὸ τὶς ἀγεφύρωτες ἀκόμη διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς Ἀσάντι, τοὺς Εἰνέ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων φυλῶν πὸ τὴν ἀπαρτίζουν. Ἡ νέα κοινότητα τοῦ ἔθνους γεννήθηκε ἐδῶ μετὰ τὴν πράξη τῆς βάπτισής της, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει στὴν συνέχεια τὰ ἴδια βήματα, τὶς ἴδιες προσδοκίες καὶ τὶς ἴδιες ἀπαιτήσεις παρελθοντικῆς νομιμοποίησης. Ἀκόμη πὶδ ἐνδεικτικὰ εἶναι τὰ πράγματα ἐκεῖ ὅπου ἐθνώνυμο καὶ τοπωνύμιο κατασκευάστηκαν ἐπὶ τούτου ἀπὸ τὴν δημιουργὸ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία.³³ Αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη στὴν περίπτωση τοῦ Πακιστάν, μίας ὀνομασίας πὸ ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτόνησιν τῶν μουσουλμανικῶν ἐπαρχιῶν τῶν Βρετανικῶν Ἰνδιῶν ὅπως τὸ ἐπινόησε, μὲ τὴν στὰ 1930, ἕνας νεαρὸς φοιτητὴς στὸ Καϊμπριτζ κατὰ τρόπο πὸ νὰ σχηματίζει τὴν σύνθεσιν *Paki-stani* γῶρα τῶν ἀγγλῶν. Ἰσχυρὴ ἐπίσης γιὰ τὴν τεχνητὴ ὀνομασία Βιετνάμ, γιὰ τὴν (ἀγνωστὴν) τοῦ Ὀλλανδοῦς κατακτητῆς τῆς Ἰνδονησίας, γιὰ τὴν ἀνυπαρκτὴ ὡς τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ὀνομασία *Euskadi*, καὶ, βεβαίως, γιὰ τὴν ἴδια τὴν λέξη *Türkiye*.³⁴

Τὸ πόσο βαριὰ πέφτει ἡ σκιά τῆς ἐθνικῆς μυθολογίας πάνω στὸν ἐθνικὸ χῶρο καὶ, κατὰ συνέπεια, πόσο σημαντικὰ ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη γίνονται τὰ τοπωνύμια καὶ ὁ ἱστορικὸς συμβολισ-

32. Βλ. K. Minogue, *Nationalism*, σελ. 116. Κάτι ἀνάλογο συνέβη καὶ ἀλλοῦ στὴν ἴδια ἡπείρα, ὅπως στὸ Μάλι, στὴν Ζάμπια καὶ, βεβαίως, στὴν Ζιμπάμπουε.

33. Βλ. E. Kedourie, "Introduction", σελ. 50-1, 60.

34. «Τόσο νέα ἦσαν ἡ ἰδέα [τῆς ἐθνικῆς ἐστίας], πὸ ἡ τουρκικὴ γλώσσα δὲν διέθετε ὄνομα γι' αὐτήν. Οἱ Νέοι Ὀθωμανοὶ χρησιμοποίησαν τὴν περσικὴ ὀνομασία *Τουρκιστάν*. Ὁ Μεχμέτ Ἐμίν εἶχε κάνει λόγο γιὰ τὴν *Türklük*, τὴν *Τουρκολάνδη*. Καὶ μόνον κατὰ τὴν περίοδο τῶν Νεοτούρκων ἐπιβλήθηκε ἡ ὀνομασία *Türkiye, Τουρκία*». B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, σελ. 347. Γιὰ τὴν Γκάνα καὶ τὸ Πακιστάν, βλ. K. Minogue, *Nationalism*, σελ. 119. Γιὰ τὴν Ἰνδονησία καὶ τὸ Βιετνάμ, βλ. B. Anderson, *Imagined Communities*, σελ. 19 σημ. καὶ 143-4, ἀντίστοιχα. Γιὰ τὴν *Euskadi*, βλ. E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, σελ. 107.

εὐκαιρία νὰ ἀναφερθῶ σὲ διαφορὰς ἐκφάνσεις τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἐθνικὴ μυθολογία καὶ τὸ ἐθνικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα. Πουθενὰ ἀλλοῦ ὅμως ἡ σχέση αὐτὴ δὲν εἶναι τόσο στενὴ ὅσο στὸν ἐθνικὸ συμβολισμὸ τῶν τοπωνυμίων. Εἶναι βεβαίως γνωστὲς οἱ ἀνὰ τὸν κόσμον ἐπιδόσεις τοῦ ἐθνικισμοῦ στὶς ἀλλαγὰς τοπωνυμίων ἐπὶ τὸ ἐθνικότερον. Πρόκειται γιὰ ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες, σκεδόν πάντοτε, ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ μυθολογία: ἀπὸ αὐτὰ πού τὸ σύγχρονον ἔθνος φαντάζεται γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικού του χωροῦ ἢ τῆς δικτῆς του γλώσσας. Ἔτσι, στὴν σύγχρονή εποχή, πόλεις χωριά, ὀροσειρές, ποτάμιοι καὶ λίμνες βρίσκονται νὰ ἀλλάζουν ἐπὶ τοῦτου το ὀνόματός εἴτε με τὴν ἀνάκτηση ἐκείτης παλαιᾶς ὀνομασίας εἴτε με κάποια καινούργια ὑβριδικὴ ὀνοματοδοσίαν, πού ὅμως ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄμιγώς ἐθνικά ἔτυμα. Ὁ στόχος καὶ τῆς ἀναβίωσης καὶ τῆς ὀνοματοποιίας εἶναι φυσικὰ ὁ ἴδιος: ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τοπωνυμίου φέρεται νὰ ὑποδηλώνει τὸν γνήσια ἐθνικὸ χαρακτῆρα ἐνὸς συγκεκριμένου τόπου, ἀκόμη καὶ ἀν καὶ ἐκεῖτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξαλειψὴ τῆς γλωσσικῆς ἱστορίας πού ὁ ἴδιος ὁ τόπος φέρει πίσω του.²⁶

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν τοπωνυμίων, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἔχει νὰ κάνει κυρίως με τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐθνικῆς ἐπιχρᾶσεως. Ἄλλος σὲ μεγαλύτερο καὶ ἄλλος σὲ μικρότερο βαθμὸ μὰ πάντοτε σκόπιμα, ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐπίσημοι ἢ ἑκκλησιαστικοὶ ἐθνικισμοὶ ἐπεμβαίνουν πρὸς χάριν τῆς ἐθνικῆς ὁμοιογένειας στὸ τοπωνυμικὸ τοῦ ἐθνικοῦ κράτους πού νομιμοποιοῦν. Τὰ παραδείγματα ἐδῶ εἶναι ἀτελείωτα καὶ ἴσως δὲν ἀξίζουν ἰδιαίτερης μνείας. Συνεχίζουν νὰ παρέχονται ἀφειδῶς ἀκόμη καὶ στὶς ἡμέρες μας, ἀν ὅχι πλέον ἀπὸ τοὺς κατεστημένους ἐθνικισμοὺς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, σίγουρα ἀπὸ τὸν Τρίτο Κόσμον, τὴν Μέσην Ἀνατολήν, τὰ ἐθνικὰ ἑθνοκρατῆρα πού προήλθαν ἀπὸ τὴν διάλυση τῆς πρώτης Σοβιετικῆς Ἐνωσης καί, βεβαίως, ἀπὸ τὸν μονίμως ἐπιρρεπὲς πρὸς γλωσσικὰς μεταρρυθμίσεις τουρκικὸ ἐθνικισμὸ. Ἀλλὰ ὁ ἐθνικὸς χω-

26. Γιὰ τὴν συμβολικὴν δύναμιν τῶν τοπωνυμίων, βλ. καὶ L.W. Doob, *Patriotism and Nationalism*, σελ. 64-5.

ρος εἶναι προδήλως ἔννοια εὐρύτερη τῆς ἐθνικῆς ἐπιχρᾶσεως. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ γλωσσικὰς ἐπεμβάσεις τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας ἀφοροῦν ἐπίσης σὲ ὅποιοδήποτε ἔδαφος ἀποτελεῖ ἀντικείμενο διεκδίκησης μεταξὺ ἐθνικισμῶν (κρατικῶν, ἀλυστρωτικῶν ἢ ἀποσχιστικῶν) καί, ἐπομένως, σημεῖο σύγκρουσης μεταξὺ ἀντιμαχόμενων ἐθνικῶν μυθιστοριῶν. Σὲ ἕναν κόσμον διαμορφωμένο σύμφωνα με τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐθνικισμοῦ, σπάνια καὶ μένει στήν τύχη καὶ λίγα τοπωνύμια διατηροῦν οὐδέτερη σημασία.²⁷ Δύο τυχεῖα παραδείγματα ἴσως ἀρκοῦν. Ἀπὸ τὴν ἰδρυση στὰ 1922 τοῦ ἀνεξάρτητου ἱρλανδικοῦ κράτους στὸν Νότον τοῦ νηιοῦ, ἡ βόρεια ἱρλανδία εἶναι γνωστὴ ὡς Ὀλστερ στοὺς προτεστάντες ἐνωτικούς, ἀλλὰ γιὰ τοὺς καθολικοὺς εἶναι οἱ Ἐξὶ Κομητείες πού παραμένουν ἀλύτρωτες.²⁸ Καὶ τὸ δεύτερον: ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1980 μέχρι τὶς ἡμέρες μας ὁ ἀποικισμὸς τῆς δυτικῆς ὁχθῆς τοῦ Ἰορδάνη ἀπὸ τοὺς Ἰσραηλινούς δὲν ἀφ' ὅρα σὲ κάποια συμβολικὰ οὐδέτερη τοποθεσία, ἀλλὰ στὶς ἱστορικὰς γαίεις τῆς Ἰουδαίας καὶ τῆς Σαμάρειας.²⁹

Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀντιτείνει κανεὶς ὅτι τὸ δῖλημα ἀνάμεσα στὶς Μαλβίνες καὶ τὰ Φώκλαντς (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω

27. Ἡ ὀλλανδικὴ ἐξάφηση εἶναι μᾶλλον φαινομενικὴ. Ἡ ὀνομασία *Nederland*ς μπορεῖ νὰ ἔχει οὐδέτερη ἀφοῦ ἀπλῶς περιγράφει μιὰ φυσικὴ ιδιότητα τοῦ τόπου (Κάτω Χῶρες). ἀλλὰ στὴν ὀλλανδικὴ γλώσσα ἔχει ἐπενδυθεῖ με ἰδεολογικὴ σημασία πού ἐξαυλώνει τὰ ἐξωκριαστὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χώρου σὲ ἐθνικὴ ἰδιαίτερότητα. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη, ἡ ὀλλανδικὴ ὀνοματολογία ἐμπνέει στὴν προηγούμενη κατηγορία τῶν ἰδεολογημάτων πού ἀφοροῦν στὴν ἐξέδωκευση τοῦ φυσικοῦ τοπίου. Βλ. σχετικὰ A.J. Adams, "Competing Communities in the 'Great Bog of Europe'", σελ. 44. Οἱ ἐξαφάσεις στὸν Τρίτο Κόσμον περιλαμβάνουν τὶς περιγραφικὰς ὀνομασίες τοῦ Νίγηρα, τῆς Νιγηρίας καὶ τῆς Κεντρικῆς Ἀφρικανικῆς Δημοκρατίας.

28. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ γαελικὸς ὅρος *Ἄιρε* ἀναφέρεται κανονικὰ σὲ ὁλόκληρο τὸ νησί καὶ ἄρα εἶναι προσβλητικὸς γιὰ τοὺς ἱρλανδοὺς ἐθνικιστὰς ἀν ἀκούσεται ἀπὸ βρετανικὰ χεῖλη μόνον γιὰ τὸ ἐλευθερο κράτος στὸν Νότον, ἀφοῦ ἔτσι δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἐθνικὴ τους ἐστία δὲν εἶναι ἀκρωτηριασμένη. Βλ. σχετικὰ, S. Belfrage, *Crick*, σελ. 301.

29. Γιὰ τὸ πολιτικὸ κίνημα Ἑνωματρία τῶν Πιστῶν (*Γκαὸς Ἑνωμῶν*) πού ὑποστηρίζει τὴν ἐπίσημη προσάρτηση τῆς ἀρχαίας γῆς τῆς Ἰουδαίας καὶ τῆς Σαμάρειας στὸ κράτος τοῦ Ἰσραήλ, βλ. A.D. Smith, "States and homelands", σελ. 198.

ἔθνους – και ἡ Αἰώντια κατέστη σύμβολο τοῦ ἰνδικοῦ ἔθνικο-σμοῦ.

Ἡ προσβολὴ ἔπρεπε φυσικὰ νὰ τιμωρηθεῖ, ἡ ἱστορικὴ τιμὴ νὰ ἀποκατασταθεῖ: τὸ μουσουλμανικὸ μίσημα ὄφειλε νὰ ἐξαλειφθεῖ ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ ἐπικράτεια. Ἀνάλογα λοιπὸν μὲ τὶς διακυμάνσεις στὶς οὕτως ἢ ἄλλως τεταμένες σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἰνδία καὶ τὸ Πακιστάν, ἡ Αἰώντια ἐξελύθηκε σὲ βαρόμετρο τοῦ ἰνδικοῦ ἔθνικοῦ φρονήματος. Τὸ 1990, Ἰνδοὶ ἔθνικιστὲς κατέλαβαν διὰ τῆς βίας τὸ Τέμενος τοῦ Μπαμπούρ, ἀποφασισμένοι νὰ ξαναχτίσουν στὸν ἴδιο χώρῳ τὸν ναὸ τοῦ Ράμα. Τὸ γεγονός προκάλεσε ἐσωτερικὴ ἀναστάτωση, μαζικὲς διαδηλώσεις συμπαράστασης, ὄξυνση στὶς σχέσεις μὲ τὸ Πακιστάν καὶ διεθνὴ κατακραυγὴ. Ἡ κυβέρνηση στὸ Δελχί, ἀναγκασμένη νὰ ἀντιμετωπίσει συνολικὰ τὴν κρίση καὶ φοβούμενη τὶς ἀντιδράσεις ἀπὸ τὴν μειονότητα τῶν πολλῶν ἐκατομμυρίων Μουσουλμάνων ποὺ παραμένουν στὴν Ἰνδία, ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν σκιά τοῦ ἐνδοτισμοῦ. Δυὸ χρόνια ἀργότερα, στὶς 6 Δεκεμβρίου 1992, τὰ ἐπεισόδια ἀναζωπυρώθηκαν καὶ τὸ τριώροφο τζαμί κατεδαφίστηκε μέσα σὲ λίγες ὥρες ἀπὸ τὸν ἐξαγριωμένο ὄχλο. Περισσότερο ἀπὸ χίλιοι ἄνθρωποι ἔχασαν τὴν ζωὴ τους στὶς ταραχὰς ποὺ ἐξαπλώθηκαν σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἰνδία. Ἡ ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ νέου ἰνδουιστικοῦ ναοῦ στὰ ἐρείπια τοῦ τεμένους καθυστέρησε λίγο ἀκόμη: μέχρι τὸν Δεκέμβριον τοῦ 2000, ὅταν, μετὰ ἀπὸ μιά νέα κρίση στὶς σχέσεις Ἰνδίας καὶ Πακιστάν καὶ ἕνα ἀκόμη ξέσπασμα ἐσωτερικῆς βίας, ὁ Ἰνδὸς πρωθυπουργὸς ἐξήγγειλε ὅτι ἡ ἀνοικοδόμησις θὰ πρέπει νὰ δλοκληρωθεῖ, ἀφοῦ τὸ ὅλο ζήτημα ἀποτελεῖ ἐκδήλωση τοῦ ἔθνικοῦ συναισθήματος τῶν Ἰνδῶν.

Ἐὰν προσπαθήσουμε νὰ ἐξέλθουμε ἀπὸ τὴν λογικὴν τοῦ ἔθνικοῦ καὶ νὰ προσεγγίσουμε κριτικὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἔθνικοῦ χωρο-χρόνου, ἀκόμη καὶ οἱ διάσπαρτες εἰδήσεις τῆς διεθνοῦς ἐπικαιρότητας ἀποχτοῦν διαφορετικὸ νόημα, ἐντάσσονται σὲ διαφορετικὰς ἐξηγητικὰς ἀκολουθίας (ἴσως πρὸ ἱστορικῆς ἀπὸ ὅ,τι προβλέπουν οἱ ἔθνικες ἱστορίες), γεννοῦν διαφορετικὰς σκέψεις. Ἀνάλογες σκέψεις μὲ ἐκείνες ποὺ θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἐπιχειρήσουμε καὶ γιὰ λιγότερο ἑξωτικὲς περιπτώσεις ἔθνικο-

θηρσκευτικῶν μνημείων ἀπὸ ἐκείνην τῆς Αἰώντια – ὅπως, φέρ' εἰπεῖν, γιὰ τὴν Ἱερουσαλὴμ, τὴν ἱερὴ πόλιν γιὰ δισσεκατομμύρια πιστοὺς τῶν τριῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν. Ἐκεῖ ὁμως, στὴν ἴδια τὴν Ἱερουσαλὴμ, γιὰ ἐκατοντάδες χρόνια, ἡ ἀνταγωνιστικὴ συνύπαρξη τῶν τριῶν θρησκειῶν δὲν εἶχε κανένα ἔθνικὸ περιεχόμενο οὔτε τὰ προσκυνήματά τους ἐπεῖχαν θέση ἔθνικῶν συμβόλων. Οἱ κάτοχοι καὶ οἱ κατακτητὲς τῆς Ἀγίας Πόλης ἦταν πολλοὶ καὶ ἐτερόθρησκοι. Κανεῖς τους ὄμως, οὔτε οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες οὔτε ὁ Χοσρόης οὔτε οἱ Ὀμμεϊάδες χαλάρες τῆς Βαγδάτης οὔτε οἱ Φατιμῆδες τῆς Αἰγύπτου οὔτε οἱ Σελτζούκοι οὔτε οἱ Σταυροφόροι τοῦ Γοδεφρείδου οὔτε ὁ Σαλαδῖνος οὔτε ὁ Φρειδερίκος ὁ Β' οὔτε οἱ Μαμελοῦκοι οὔτε οἱ Ὀθωμανοὶ σουλτάνοι οὔτε ἀκόμη καὶ οἱ Βρετανοὶ ὑπατοὶ ἀρμολογῶν δὲν ἐνδιαφέρθηκαν νὰ ἑθνικοποιήσουν τοὺς τόπους τῆς λατρείας. Τὸ θεο-ἀρεστο, αὐτὸ ἔργο ὅμως ἀνέλαβαν νὰ ἐπιτελέσουν στὶς ἡμέρας μας ὁ ἐβραϊκὸς καὶ ὁ παλαιστινιακὸς ἔθνικισμός: οἱ ἀντίστοιχοι ἔθνικοι κληρονόμοι τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ ἰσλαμισμοῦ στὴν περιούγι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀναγορεύσει ὁ μὲν τὸ Τεῖχος τῶν Δακρύων καὶ ὁ δὲ τὰ τεμενὴ τοῦ Ὁμάρ καὶ τοῦ Ἀλ Ἀχσά, σὲ ἔθνικα σύμβολα θέτοντας ἀξιώσεις πολιτικῆς κυριαρχίας σὲ αὐτὸ ποὺ θεωροῦν, ὁ καθένας γιὰ λογαριασμό του, ἀποκλειστικὰ δικό τους ἔθνικὸν χώρῳ. Γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ λοιπόν, ἔστω καὶ ὑπὸ θρησκευτικὸ μανδύα, οἱ πολιτικὲς ἰδεολογίες ποὺ βρισκονται πίσω ἀπὸ τὶς ἔθνικες ἱστορίες ἀλλοιώνουν (ἂν δὲν καταργοῦν) τὸ παρελθὸν ποὺ οἱ ἴδιες ἐπικαλοῦνται.²⁵

Ἡ ἑθνικοποίησις τοῦ χώρου δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀφήσει ἄθικτὴ τὴν ονοματολογία του. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο εἶχα ἤδη τὴν

25. Οὔτε βεβαίως ἀποθαρρύνονται στὶς βλέψεις τους ἀπὸ τὴν λεπτομέρεια ὅτι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος μνημεῖα συνιστοῦν τὸ ἐνιαῖο οἰκοδομικὸ συγκρότημα τοῦ λόφου Χαρὰμ ἀς Σαρίφ (ἐβραϊστὶ Χάρ χα' Μπαούρ) καὶ ἐγκλείονται, μαζὶ μὲ τὰ χριστιανικὰ προσκυνήματα, ἐντὸς τῶν τευχῶν τῆς παλαιᾶς πόλης, τὸ μῆκος τῶν ὁποίων δὲν ξεπερνᾷ τὰ ἐνεακόσια μέτρα. Γιὰ τὶς ἐκρήξεις βίας τῆς ἔθνικοποιημένης θρησκείας, βλ. καὶ J. A. Armstrong, "Religious nationalism and collective violence", σελ. 597-606.

τόπου να προσκρούει στις δικές της συγχρονικές δυσκολίες. Τα χρονικά κενά, οι λογικές αντιφάσεις, οι συγκρούσεις των διχασμένων παραδόσεων' αποτελούν συμπτώματα αυτής της έρμηνευτικής εθιξίας για την ιστορία του χώρου - μιάς εθιξίας που εμπνέεται από την εθνικιστική ιδεολογία, η οποία είναι φυσικό να παρωθείται περισσότερο από παροντικές πολιτικές διεκδικήσεις παρά από (αγνές) ακαδημαϊκές φροντίδες περί ιστορικής αληθείας, ακρίβειας ή εγκυρότητας. Έδώ πρέπει να αναζητήσουμε τους βαθύτερους λόγους που ώθουν τους διάφορους εθνικισμούς σε μνημειακές έμμελες που έκφραζουν πρωτίτως, τα πολιτικά τους μέληματα. Όταν τον τουρκικό εθνικισμό, που στην προσπάθειά του να πείσει για την συμπαγή παρουσία του τουρκικού έθνους στην εθνική έστία της Ανατολίας, πασχίζει να δείξει την ανέκαθεν τουρκικότητα της αρχαίας Αλικαρνασσού, της αρχαίας Μιλήτου, αλλά και της αρχαίας Αμίδας - του σημερινού Ντιγαρπακίρ, κέντρου της κουρδικής εξέγερσης. Ή σαν τον εθνικισμό της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας που, στις 'αλβανικές' επιδιώξεις του, θεσπίζει το δστέρι της Βεργίνας ως εθνικό σύμβολο, ενώ ταυτόχρονα χαρτογραφεί την Μεγάλη Μακεδονία έως τον Θερμαϊκό. Ή, τέλος, σαν τον κινεζικό εθνικισμό που 'ανακάλυψε' πρόσφατα ότι το Σινικό Τείχος, διαχρονικό σύμβολο του ένδοξου εθνικού πολιτισμού, δεν διανύει μόνον 6.700 χιλιόμετρα, αλλά εκτείνεται τελικά για άλλα πεντακόσια και στην επαρχία Εινγιάνγκ - μέχρι το 1996 τόπο πυρηνικών δοκιμών, αλλά τα τελευταία χρόνια σημείο αναφοράς του άποσχιστικού εθνικισμού των Ουιγούρων.²³

23. Για τα προβλήματα της εθνολογικής σύνθεσης και των άποσχιστικών εθνικισμών στην Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, βλ. K. Wellens, "What's in an name?", σελ. 19-22. Το πόσο εύκολα ή διεκδίκηση ενός τόπου μέσω των μνημείων του μπορεί να εκφύγει από το πλαίσιο της προπαγάνδας και να οδηγήσει σε φορτισμό και σύγκρουση ανάμεσα σε εθνικισμούς που διεκδικούν τον ίδιο χώρο, αποδεικνύουν οι αίματηρές συγκρούσεις Αλβανικών και Ιταλών στο νότιο Τυρόλο το 1889 (για την κατοχή του μνημείου του μεσαιωνικού ποιητή των γερμανικών μιννεζανγκ Βάλτερ φον ντερ Φογκελβάντε) και το 1896 (για την κατοχή του μνημείου ενός άλλου 'πατέρα εθνικής γλώσσας', του Δάντη). Βλ. σχετικά, E. Hobsbawm, "Introduction: Inventing Traditions", σελ. 12-3.

Έφόσον γίνεται λόγος περί μνημείων, δεν μπορούμε να άποφύγουμε την ξεχωριστή αναφορά στα έθνικο-θρησκευτικά μνημεία συνήθη στους λεγόμενους 'ιερούς εθνικισμούς', στους οποίους ή εθνική ταυτότητα προσδιορίζεται διαμέσων μιάς έθνοκοιμημένης θρησκείας - και της ιστορίας της.²⁴ Τόσοι προσευχής και λατρείας, ιερές πολεις, ναοί, τεμένη, προσκυνηματα, όλα αλλοιώνονται ως προς το μεταφυσικό περιεχόμενο του συμβολισμού τους και παράσημινοντα στο πλαίσιο της κοσμικής ιδεολογίας του εθνικισμού που τα ενσωματώνει στην δική του λογική. Ας παρακολουθήσουμε ένα χαρακτηριστικότατο, αλλά όχι πολύ γνωστό παράδειγμα - την 'πυκνή' περίπτωση της Αιόντιας, όπου το πάντρεμα του θρησκευτικού μνημείου με τον εθνικό χώρο δεν άποτελεί μόνον πρόσφατη κατασκευή, αλλά άποκαλύπτει γλαφυρά τις άλυσιδωνές συνέπειες που μπορεί να πυροδοτήσει ή σύγχρονη ιδεολογία.

Η Αιόντια, μιά αρχαία πόλη στην σημερινή βορειοδυτική Ίνδια, θεωρείται ένας από τους έπτά ιερότερους τόπους της Ινδουιστικής θρησκείας. Εκεί, σύμφωνα με το έπος της Ραμαγιάνα, είχε γεννηθεί ο ήρωας Ράμα, έβδομη ενσάρκωση του θεού Βισνού. Ο ναός όμως στον οποίο λατρευόταν ο Ράμα καταδαφίστηκε στις αρχές του 16ου αιώνα από τον Μογγόλο Αυτοκράτορα των Ινδιών Μπαμπούρ, ο οποίος άνήγειρε στον ίδιο χώρο το μουσουλμανικό τέμενος που έφερε το όνομά του. Για τέσσερις εκατοντατίες, το γεγονός αυτό δεν εμπόδιζε Ινδουιστές και μουσουλμάνους να χρησιμοποιούν από κοινού την ευρύτερη τοποθεσία ως τόπο λατρείας. Όλα αυτά όμως μέχρι τον ύστερο 20ο αιώνα, όποτε, με την δημιουργία των ανεξάρτητων εθνικών κρατών της Ίνδιας και του Πακιστάν και την πλήρη εθνικοποίηση των παλαιών παραδοσιακών θρησκευτικών ταυτοτήτων, τα πράγματα άλλαξαν. Η καταδάφισή του Ινδουιστικού ναού εξαίτιας του προσλητυτιστικού ζήλου ενός αυτοκράτορα μογγολικής καταγωγής άρχισε να θεωρείται ιστορική προσβολή του Ινδικού

24. Στα έθνικο-θρησκευτικά μνημεία αναφέρεται ξεχωριστά και ο Άντονι Σμιθ. Βλ. A.D. Smith, "History and liberty", σελ. 53-4.

λῆς». ¹⁶ Καὶ τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἄκρως σημαντικὸ γιὰ τὴν με-
λέτη τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου, τὸ ὅποιο ἀποτελεῖ, ἀκριβῶς,
ἐπακόλουθο τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴν στὴν νεοτε-
ρική κοινωνία.

Ἐπιστρέφουμε ἔτσι στὸν 'ἀγροτικὸ μῦθο' τῆς ἐθνικιστικῆς
ιδεολογίας, τὸν ὁποῖο εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συναντήσουμε καὶ
στὸ δεύτερο κεφάλαιο. Πρόκειται γιὰ μῦθο ποὺ συναντᾶται σὲ
πλείστους ὅσους ἐθνικισμούς, ἰδιαίτερα μάλιστα σὲ ὅ,τι ἔχει νὰ
κάνει με τὶς προλήψεις τοῦ ἐθνικοῦ χώρου. ¹⁷ Ἡ ἐμφάνιση καὶ
ἐξάπλωση τῆς 'ἐθνικῆς ἰδέας' ὁμως εἶναι σὲ τελικὴ ἀνάλυση
φαινόμενο τῶν πόλεων. Εἶναι τὸ κατηφόρημα μιᾶς ιδεολογίας ἢ
ὁποῖα διατυπώνεται ἀπὸ διανοούμενους (ποὺ ἀπὸ κοινωνιολο-
γικὴ ἄποψη εἶναι οἱ ἴδιοι δημιουργήματα τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς
διαδικασίας) καὶ ἢ ὁποῖα βλαστάνει πρῶτα στὸ σύγχρονο ἄστυ. ¹⁸

¹⁶ K.R. Minogue, *Nationalism*, σελ. 75. Βλ. ἐπίσης: «Ἦταν ἀπὸ τὴν Γενεή
ποὺ ὁ Ρουσσώ τόνισε ὅτι οἱ μακρινὲς ἐπαρχίες βρίσκονται πῶς κοντὰ 'στὴν ἰδιο-
φυία καὶ τὰ συνήθεια ἐνὸς ἔθνους, ἀλλὰ σκοπὸς τοῦ ἦταν νὰ ἐπιρεάσει τοὺς ἰδι-
οὺς τοὺς κατοίκους τῆς Γενεῆς καὶ τῶν ἄλλων πόλεων. Μετὰ παρόμοιο τρόπο, οἱ
Γερμανοὶ ἐθνικιστὲς ποὺ πίστευαν διαφύγειν ὅτι 'ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἄστεως ἀπο-
τελεῖ μέγα δεινόν, μὴν ἀλλοτριώσῃ ἀπὸ τὴν ὑπαίθρου καὶ ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴν ἀρετὴν
ποὺ συνιστᾷ τὴν πεμπτοσύνην τοῦ γερμανικοῦ χαρακτῆρος' ἦσαν ὅλοι τοὺς μέλη
τῶν ἐλτί τῶν πόλεων ποὺ δὲν ἤθελαν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιτεράσουν
τοὺς ἄλλους κατοίκους τῶν πόλεων καὶ τὸν τρόπο ζωῆς τοὺς μέσα σὲς πόλεις.
'Ἡ ιδεολογία τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἐνάντια στὸ ἄστυ μόνον στὸν βαθμὸ ποὺ το-
ποθετεῖ τὶς καταβολὲς μιᾶς εὐρύτερης ἐνότητας καὶ αὐθεντικότητας στὸ προα-
στικὸ παρελθόν». J.A. Fishman, *Language and Nationalism*, σελ. 20.

¹⁷ «Σὲ μιὰ ἰδιοφυὴ χριτικὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, ὁ Φράνσις Ντελαίζι
εἶχε διατυπώσει τὴν πρόταση ὅτι ὁ σύγχρονος ἐθνικισμὸς οὐσιαστικὰ εἶναι ἓνας
ἀγροτικὸς μῦθος. Τοῦτο εἶναι ἀπολύτως βέβαιον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ σὲς ἑδαφικὲς
πλευρὰς τοῦ ἐθνικισμοῦ. Τὸ ἔθνος παρομοιάζεται μετ' ἀγρότη στὸ ἀγρόκτημά του.
'Ἡ γῆ τοῦ ἔχει δεδομένα καὶ δίκαια ὅρια. Οἱ γειτονικοὶ ἀγρότες ἐνδέχεται νὰ θέ-
λουν νὰ τοῦ στεφρῶσιν τὴν γῆν τοῦ ἢ νὰ τοῦ παρακρατήσουν ἄδικα γῆ ποὺ δικαι-
ωματικὰ τοῦ ἀνήκει». R.C. Binkley, *Realism and Nationalism*, σελ. 69. Τὸ ἔργο στὸ
ὁποῖο γίνεται ἀναφορὰ εἶναι F. Delaisi, *Political Myths and Economic Realities*. Γιὰ
τὸ σημεῖο αὐτό, βλ. καὶ A.D. Smith, "States and homelands", σελ. 189.

¹⁸ Ἡ ιδεολογία τοῦ ἐθνικισμοῦ γεννᾶται καὶ ἐξελίσσεται κυρίως στὴν σύγ-
χρονη πόλιν. Βλ. W. Kollatz, *Myths and Realities in Eastern Europe*, σελ. 16. Τοῦτο
φυσικὰ ἰσχύει ἀκόμη καὶ ἐν ἡ ἰδίᾳ πόλιν ποὺ εἶναι νὰ φιλοξενεῖ τὴν γένεσιν πέραν

Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀπορρύθμιση τῆς παραδοσιακῆς τάξεως πραγμάτων
βιώνεται στὸν μέγιστο καὶ ὀδυνηρότερο βαθμὸ. Ἐκεῖ ὅπου ἡ
σωρευτικὴ ἐπίδραση τῆς ραγδαίας καὶ συνεχῆς κοινωνικῆς ἀλ-
λαγῆς ὁδηγεῖ στὴν ἐκρίζωση ἀπὸ τὸ ἄμεσο περιβάλλον, στὴν
ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν φυσικὴ κοινότητα, στὴν ἐξατομίκευση καὶ τὴν
ἀλλοτρίωση.

Ἡ ποιητικὴ τοῦ ἐθνικοῦ χώρου ἀφορᾷ, βεβαίως, τὴν ἐξιδανί-
κευση τῆς ἐθνικῆς ἐστίας ὅχι μόνον ὡς φυσικοῦ περιβάλλοντος,
ἀλλὰ καὶ ὡς ἀνθρώπινης παρέμβασης. Ἀρχαιολογικοὶ χώροι,
παλαιὰ κτίρια, ἐρείπια καλλιτεχνήματα - ὅλα τὰ ὕλικά κατα-
λοιπα τῶν προηγούμενων γενεῶν ποὺ συμμορφώνονται μετὰ τὶς
ῥῆτρες τῆς ἐθνικῆς ιστορίας ἀναδεικνύονται, συνειδητὰ καὶ συ-
στηματικά, σὲ 'μνημεῖα' ποὺ καταδεικνύουν τὴν ἀπόλυτη κυ-
ριαρχία τῆς στὸν χώρο. ¹⁹ Ἡ ἀνάγκη τῆς ὕλης μνήμης καθεαυ-
τῆς, ὅπως ἐκδηλώνεται στὴν συνεχή ἀναζήτηση καὶ ἀνάδειξη
ἀπὸ τὸν σύμβολον ἀπὸ μέρους τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀποτελεῖ φυσικὰ
μὴ ἀκόμη ἐνδείξη τῆς νεωτερικότητας τοῦ ἐθνικοῦ φαινομέ-
νου. ²⁰ Σὲ σχεδὸν ἀπόλυτη ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὴν ζωσὰ παράδοση,
τὰ ἐθνικὰ μνημεῖα ἀποτελοῦν ἀκόμη μιὰ περίπτωση νεωτερικῆς
μνημονικῆς πρακτικῆς ποὺ ἀπαιτεῖται συγκεκριμένα ὕλικά ἔγγραφα
τὰ ὁποῖα, ὅπως τὸ θέτει χαρακτηριστικὰ ὁ Πιερ Νορά, ἐπέχουν
θέρση lieux de memoire ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν εἶναι πλέον πραγμα-
τικὰ milieux de memoire. ²¹

Ὡς σύγχρονη ιδεολογία, ὁ ἐθνικισμὸς ἀποσπᾷ τὰ διάσπαρτα
κατάλοιπα τοῦ παρελθόντος ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες συνάφειές τοὺς
καὶ τὰ ἐνσωματώνει σὲ νέες καὶ ἐνιαῖες νοηματικὲς ἀκολουθίες,
ποὺ ὑπηρετοῦν τὸ πολιτικὸ τοῦ πρόταγμα. ²² Ἐπόμενο ἐννοεῖται ἡ
ἀναδρομικὴ αὐτὴ θέαση τῶν σπαραγμάτων τῆς ιστορίας ἐνὸς

τοῦ ἐνὸς ἐθνικισμοῦ, ὅπως φέρ' εἰπεῖν συνέβη μετὰ τὴν Βιέννη. Βλ. σχετικά, H.R.
Trevor-Roper, *Jewish and Other Nationalisms*, σελ. 15.

¹⁹ B.A. E. Shils, *Tradition*, σελ. 63-77, 187.

²⁰ B.A. K. Savage, "The Politics of Memory", σελ. 146 σημ.

²¹ P. Nora, "Between Memory and History", σελ. 7. Βλ. ἐπίσης σελ. 12, 14.

²² B.A. P. Munz, *The Shapes of Time*, σελ. 154.

234

Προτού παρασυρθούμε από την οίκεια στήν ἐπίκτητη φυσικότητα της φρασεολογία τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἃς θυμηθοῦμε περὶ τίνος ἀκριβῶς πρόκειται ἐδῶ – ποιά εἶναι δηλαδὴ ἡ ιστορικὴ συνάρφεια τοῦ ἴδιου τοῦ παραθέματος. Τὸ ἀπόσπασμα μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει ἐπιλεκτικὰ στὸ παρελθόν, ἀλλὰ τὸ πράττει γιὰ νὰ διακρίνει μὴ πολιτικὴ θέση. Τὸ σημεῖο ἀναφοράς αὐτῆς τῆς τελευταίας εἶναι βεβαίως ἡ Παλαιστίνη – ἀλλὰ ὄχι ἡ Παλαιστίνη τοῦ 8ου αἰῶνα π.Χ. τοῦ Ἡσαΐα ἢ τοῦ 2ου αἰῶνα μ.Χ. τῶν Μακαβαίων.¹¹ Μολονότι ἐμφανίζεται σὰν ὥμα' τοῦ ἀναλλοίωτου καὶ διαχρονικοῦ ἐβραϊκοῦ ἔθνους, δὲν παύει νὰ εἶναι ἡ Παλαιστίνη τοῦ μεσοπολέμου στὸν 20ῦ αἰῶνα. Μιὰ ἀπὲρ πραγματικότητα ἐξαλείφεται ἔτσι ἀπὸ τὴν ιδεολογικὴ φαντασία: ἀπὸ μίαν ἄλλη, νοερή, Παλαιστίνη, ἰδωμένη μέσα ἀπὸ τὴν ἀνακατασκευασμένη παράδοση τοῦ ἐβραϊκοῦ ἐθνικισμοῦ – καί, μάλιστα, μὲ τὴν ιδεολογικὰ ὑποκινούμενη μετανάστευση, ἀπὸ τὰ τέσσερα σημεία τοῦ πλανήτη, στὴν Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας, ἃ ἔχει ἤδη ἀναστατώσει τὸ *status quo* τῆς ἰδίας τῆς παράδοσης.

Τὸ παράδειγμα τοῦ ἐβραϊκοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἀκραῖο ὡς πρὸς τὶς πολιτικὰς του συνέπειες, ἀλλὰ ὄχι ὡς πρὸς τὴν ἐπιχειρηματολογία του. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα, ἀφοῦ τὸ βάθος τῆς ἐθνικῆς μυθολογίας προσφέρει ἐδῶ ἕνα μεγάλο συγκριτικὸ πλεονέκτημα ἀπέναντι σὲ ἄλλους ἐθνικισμούς, ποὺ ἔχουν νὰ μεταλλάξουν τὸ παραδοσιακὸ παρελθὸν μὲ ὕλικο μικρότερου εὗρους καὶ βραχυτέρας διάρκειας. Ἀλλὰ ἡ μυθοποίηση τοῦ ἐθνικοῦ χώρου δὲν σταματᾷ σὲ παρόμοια ἐμπόδια. Ἀξιοποιεῖ ὁτιδήποτε εἶναι πρόσφορο, τονίζει ὅ,τι εἶναι βολικό, ἐνοποιεῖ καθεὶ πού εἶναι διάσπαρτο. Καὶ ὅπου ἡ ιδεολογικὴ ιστορία δὲν ἀρκεῖ, τότε

Σάμιουελ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παρεξηγηθεῖ ὡς πρὸς τὶς προθέσεις του, ἀλλὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντίκρουε τὸν κόρημο. Παρὰ τὴν ἐβραϊκὴν του καταγωγὴν μάλιστα, ὑπῆρξε ἀδέκαστος στὴν ἐφαρμογὴ τῶν περιοριστικῶν ὅρων τῆς ἐβραϊκῆς μετανάστευσης καὶ στὴν ὑποστήριξη τῶν ἀραβικῶν ἰδιοκτησιῶν.

11. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν τελευταίαν ὑπόμνηση τῆς ἐξέγερσης τῶν Μακαβαίων στὸ σύγχρονο Ἰσραήλ. εἶναι ὅτι ἡ ἐθνικὴ ἀρχὴ Χά-νουκα θεωρεῖται ἐπέτειος τῆς νίκης τοῦ ἐβραϊκοῦ κατὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους.

συμπληρώνεται ἀπὸ 'παρα-ιστορικά' ἐπιχειρήματα. Ἔτσι, φερό' εἶπεῖν, ὁ φιλανδρικὸς ἐθνικισμὸς φαντασιώσεται τὴν πατρικὴ γῆ τῆς Καρελίας ἀπὸ τὴν *Καλεβάλα*, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐθνικὴ κωδικοποίηση τῆς προφορικῆς παράδοσης.¹² Κι ἀντίστροφα, ὁ ἀγγλικὸς ἐθνικισμὸς προσφεύγει στὴν ρομαντικὴ ἐξιδανίκευση τοῦ φυσικοῦ τοπίου, τὸ ὁποῖο, δι' ἐνὸς τεθλασμένου γεωγραφικοῦ ντετερμινισμοῦ, φέρεται νὰ ἀπεικονίζει καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀγγλικοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα στὸν χρόνον.¹³

Ἡ ἐξιδανίκευση τῆς ἐθνικῆς φύσης εἶναι σύνηθες ἐπιχείρημα στὴν ἐθνικιστικὴ ρητορεία. Ἡ «ιεροποιημένη-γεωγραφία»¹⁴ τοῦ ἐθνικοῦ χώρου, ἢ ἐξῆλωση τοῦ φυσικοῦ τοπίου σὲ ἐθνικὸ χαρακτηριστικὸ καὶ οἱ ἀναφορὲς στὴν ἀγνότητα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς ἀποτελοῦν αὐτόδηλα ἐκφάνσεις τῆς συγχώνευσης τοῦ ἐθνικοῦ χρόνου μὲ τὸν ἐθνικὸν χώρο. Καθεαυτὲς πάντως, συνιστοῦν πρόσθετες ἐνδείξεις γιὰ τὸν νεωτερικὸν χαρακτήρα τῆς ἰδίας τῆς ιδεολογίας ποὺ τὰ παράγει. Περιτετεῖται ἴσως νὰ σταθούμε ἐδῶ στὴν γενικὴ ἐπίσημανση ὅτι ἡ 'λατρεία τῆς ὑπαίθρου' εἶναι αὐταπόδεικτα συνδεδεμένη μὲ τὴν διαδικασία τοῦ κοινωνικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί, ἰδιαίτερα, μὲ τὸν ἐξαστισμό.¹⁵ Ὁ Κένεθ Μίνονχ τὸ θέτει θαυμάσια: «τίποτε δὲν προάγει περισσότερο τὴν ἐκτίμηση τῆς ὑπαίθρου ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πό-

12. Βλ. σχετικὰ, H. Sihvo, "Karelia: a source of Finnish history", ἰδιαίτερα σελ. 186-7.

13. Βλ. ἐνδεκτικὰ, J. Franklin, "The liberty of the park", σελ. 141. Παρόμοιες συναρτήσεις ἐθνικοῦ χαρακτήρα καὶ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἀπαντῶνται καὶ σὲ ἄλλους ἐθνικισμούς – ὅπως στὸν γερμανικόν, ὁ ὁποῖος ἐξιδανικεῖ τὸ γερμανικὸ δάσος [Wald] καὶ τὸ γερμανικὸ χωριὸ [Dorf]. Ἡ στὸν κινεζικόν, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀναβίωση τοῦ ταοϊσμοῦ, ἐθνικοποιώντας ἔτσι τὶς μεταφυσικὰς ἀναφορὰς τοῦ τελευταίου στὴν πληρότητα καὶ τὴν ἁρμονία μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης – ποὺ φυσικὰ μεταφράζονται πλεόν σὲ 'φυσικὴ σχέση' τῶν Κινέζων μὲ τὸ ἐθνικὸ φυσικὸν τοῦ περιβάλλοντος. Γιὰ τὴν ἐθνικιστικὴ μυθοποίηση τοῦ φυσικοῦ τοπίου, βλ. ἐπίσης B. Kaufmann & O. Zimmer, "In search of the authentic nation", σελ. 484-7.

14. P. Wright, *On Living in an Old Country*, σελ. 119. Πρβλ. D. Lowenthal, "Identity, Heritage, and History", σελ. 52.

15. Γιὰ τὴν 'λατρεία τῆς ὑπαίθρου' καὶ τὸν νεωτερικόν της χαρακτήρα. βλ. τὴν διορατικὴν ἀνάλυση τοῦ R. Williams, *The Country and the City*.

7. Η ποιητική του έθνικού χώρου

Η καθολική μεταμόρφωση της νομιμοποίησης της πολιτικής στην νεωτερικότητα έχει, ως συνέπεια ότι οι έδαφικές διενέξεις παίρνουν την μορφή συγκρούσεων ανάμεσα σε έθνικες μυθολογίες.¹ Η συγκεκριμένη συνάρτηση μάς επιτρέπει να προσεγγίσουμε ολοκληρωμένα την κατασκευή του ρυμβολικού ή «ποιητικού χώρου»² από τον έθνικισμό. Η ποιητική του έθνικού χώρου αφορά στην ποικιλότροπη εξιδανίκευση της έθνικης εστίας σε όλες τις εκφάνσεις της: ως φυσικού περιβάλλοντος, ως προϊόντος ανθρωπογενούς παρέμβασης σε αυτό, ως ιδεολογικού συμβολισμού. Κεντρικός στόχος, η ένιχνση του «μυστικιστικού δεσμού»³ που εξυφάνεται ανάμεσα στο σύγχρονο υποκείμενο και τον εθνικοποιημένο χώρο - εκείνου του δεσμού, που διαστέλλει την έννοια της πατρίδας ώστε να συμπιέπει με τις αξιώσεις του σύγχρονου έθνους⁴ και που τελικά επιτρέπει στον σύγχρονο άνθρωπο να εντάσσεται νοερά ακόμη και σε τόπους που δεν έχει δει, αλλά θεωρεί ιστορικά δικούς του, θυσιάζοντας την

1. 'Αλλά και στο έσωτερο ένος και του ίδιου έθνους, οι συγκρούσεις ανάμεσα στις 'δυναμικές παραδόσεις', για τις οποίες έγινε λόγος στο 5ο κεφάλαιο, αντανακλώνται σε διαφορετικούς κατά περίπτωση προσδιορισμούς του έθνικού χώρου. Για το σημείο αυτό, πρβλ. F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, σελ. 151.

2. A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, σελ. 5.

3. J. Penrose, "Reification in the name of change", σελ. 29.

4. Η πράξη της σημασιολογικής διαστολής της πατρίδας ως ιδιαίτερου τόπου καταγωγής στην πατρίδα ως εστία του έθνους «βρίσκεται αποτυπωμένη στην φιλολογική επέκταση της έμβλειας λέξεων όπως *païs*, *patrie*, *mielle*, *άδόμη* και *patrie*, στην όποια ή Γαλλική 'Ακαδημία απέδιδε τοπική σημασία μέχρι τουλάχιστον το 1776. "Η πατρίδα ένος Γάλλου ήταν απλάως ένεינו το μέρος στο όποιο είχε συμβεί να γεννηθεί». E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, σελ. 90.

τήματα είναι βεβαίως πρωτόστερα και έχουν νόημα μόνον ἐντὸς τοῦ κόσμου πὺν διαμορφώνει ὁ ἴδιος ὁ ἐθνικισμός - ἡ δὲ σχετική τους ἀξία ἀποτιμᾶται πρωτίτως ἀπὸ τὴν χρησιμότητά τους στὸ παρόν. Μήπως ὑπάρχει ἀσφαλὴς 'ἀντικειμενική' ἀπάντηση στὸ δῖλημμα πὺν ἔθεταν τὸν 19ο αἰώνα ὁ γερμανικὸς καὶ ὁ ἰταλικὸς ἐθνικισμὸς γιὰ τὴν ἱστορικὴ κυριότητα τοῦ Νότιου Τυρόλου; Ἡ μήπως εἶχε νόημα νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς μὲ 'ἱστορικὰ' ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν σχετικὰ πρόσφατη διαφωνία περὶ τὴν παλαιότητα τῆς κατοχῆς τοῦ Νατάλ, ἂν δὲν συμμεριζόταν τὶς ἀξιώσεις τοῦ ἐθνικισμοῦ τῶν Ἀφρικάνερ καὶ τοῦ ἀντίπαλου ἐθνικισμοῦ τῶν Ζουλού;⁴⁴ Ποιὸς μπορεῖ νὰ ἀνατρέψει τὸν βασικὸ μῦθο τοῦ ἐβραϊκοῦ ἐθνικισμοῦ ὅτι τὸ δικαίωμα στὴν γῆ τῆς Παλαιστίνης ἀντλεῖται ἀπὸ τὴν «δύναμη τῆς ἱστορίας»⁴⁵ χωρὶς νὰ ἀναζητήσει ὑποστήριξη στὸ ἀντίπαλο ἐπιχείρημα τοῦ παλαιστινιακοῦ ἐθνικισμοῦ ὅτι ἡ ἀραβικὴ κατοχὴ τοῦ ἴδιου χώρου προσμετρά κι αὐτὴ δεκατρεῖς τοὺς αἰῶνες; Σὲ ποῖον ἀνήκει ἱστορικὰ ἡ Τρανσυλβανία, στοὺς Ρουμάνους κληρονόμους τῆς ἀρχαίας Δακίας ἢ στοὺς Οὐγγρους συνεχιστὲς τοῦ χιλιετοῦς Στέμματος τοῦ Ἀγίου Στεφάνου;⁴⁶ Ὡς παράξενο ὅμως εἶναι ὅτι τέτοια ἐρωτήματα ἵχουν ὄχι παράλογα, ἀλλὰ φυσιολογικὰ στὴν σύγχρονη κοινωνία πὺν ἀπαρτίζεται πλέον ἀποκλειστικὰ ἀπὸ *homines nationales*. Ἀφοῦ λοιπὸν τὸ ἔδαφος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀνήκει σὲ ἓνα μόνον ἔθνος, εἶναι ἐπόμενο τὸ ζήτημα τῆς πολιτικῆς διακυβέρνησης νὰ γίνεταὶ ὑπόθεση πὺν πρέπει νὰ κριθεῖ ἀπὸ ἱστορικοὺς, ἀπὸ ἀρχαιολόγους καὶ ἀπὸ ἀνθρωπολόγους⁴⁷ - οἱ ὅποιοι, ὡς ἐθνικὰ ὑποκειμεναὶ ἴδιοι, ἐνίοτε μάλιστα πιστεύοντες ὅτι ὡς ἐπιστήμονες ἔχουν καὶ ἐθνικὴ ἀποστολή, συνηθίζουν νὰ ἀποδέχονται εὐχαρίστως τὴν πρόκληση.

Ἐπόμενο εἶναι νὰ διαμορφώνεται ἔτσι μιὰ σχεδὸν καθολικὴ ἀπάτηση νομιμοποίησης τῆς πολιτικῆς διὰ τῆς παραπομπῆς τῆς

44. Βλ. L.W. Doob, *Patriotism and Nationalism*, σελ. xi.

45. Βλ. Z. Sternhell, *The Founding Myths of Israel*, σελ. 68-73.

46. Βλ. W.J. Argyle, "Size and Scale as Factors in the Development of Nationalist Movements", σελ. 39.

47. M. Pearton, "Notions in nationalism", σελ. 12.

σὲ ἀλληλοσυναυρούμενες ἐθνικὲς ἱστορίες. Ἀπόδειξη ὅτι οἱ περισσότερες ἐδαφικὲς διαμάχες στὶς ἡμέρες μας ἀπαιτοῦν κάποια, στοιχειώδη ἔστω, ἀναφορά σὲ 'ἱστορικὰ δίκαια'. Ἐτοὶ ὅμως, ἡ ἐδαφικὴ ἀντιπαλότητα ἀνάμεσα σὲ κατεστημένες ἐξουσίες, καθεαυτὸ ἓνα φαινόμενο τόσο παλαιὸ ὅσο καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κράτους, ἔχει πλέον προσλάβει παντοῦ τὴν μορφή μιᾶς γενικευμένης ἱστορικῆς διαφωνίας. Ὁ ἐθνικοποιημένος χώρος ὅχι ἀπλῶς ἐπιτρέπει, ἀλλὰ ἐπιβάλλει τὴν παρελθοντολογία, ἀφοῦ ὁ ἀκριβὴς 'ἱστορικὸς χαρακτηριστὶκὸς' τοῦ συνιστᾶ ἰδεολογικὸ διακύβευμα μὲ πολιτικὸ ἀντίκρουσμα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐθνικὰ ἀνασυγκροτημένη ἱστορία βοηθᾷ τοὺς Ἰνδοὺς νὰ ἐρίζουν μὲ τοὺς Πακιστανοὺς γιὰ τὸ Κασμίρ, τοὺς Σομαλοὺς μὲ τοὺς Αἰθίοπες γιὰ τὸ Ὀγκαντέν, τοὺς Ἑοὺ μὲ τοὺς Γκανέζους γιὰ τὸ Τόνγκο. Μποροῦμε βεβαίως νὰ ὑποθέσουμε πὺς τέτοια προβλήματα ἀφοροῦν μόνον τὸν Τρίτο Κόσμο καὶ ὅτι ἡ δυτικὴ Εὐρώπη, τὸ γενέθλιο λίκνο τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἔχει ἀπαλλαγεῖ πλέον ἀνεπιστρεπτῇ ἀπὸ ἱστορικὰ διλήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου - ὅπως, φέρ' εἰπεῖν, ἡ γαλλικότητα ἢ ἡ γερμανικότητα τῆς Ἀλσατίας καὶ τῆς Λωρραίνης, ἢ ὅπως τὰ ἀπαράγραπτα ἱστορικὰ δικαιώματα Ἰταλῶν καὶ Ἰταλῶν ἐπὶ τῆς Νίκαιας καὶ τῆς Σαβοΐας. Ἀλλὰ δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ δοῦμε τί συμβαίνει στὴν ἄμεση περίφερα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ νὰ θυμηθοῦμε τίς ἱστορικὲς ἀξιώσεις τοῦ ρουμανικοῦ ἐθνικισμοῦ στὴν Μολδαβία, τοῦ βουλγαρικοῦ στὴν Μακεδονία, τοῦ λευκορωσικοῦ σὲ τμήματα τῆς Λιθουανίας, τοῦ οὐκρανικοῦ στὸ ρωσικὸ Κουμπάν ἢ τοῦ ἀρμενικοῦ σὲ ἓνα μέρος τοῦ Ἀζερμπαϊτζάν. Παντοῦ ἡ ἴδια εἰκόνα καὶ ἡ ἴδια ἀπάτηση: οἱ ἐδαφικὲς ἀξιώσεις πρέπει νὰ ὑποστηρίζονται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ σύγχρονου ἔθνους πὺς τὶς προβάλλει.⁴⁸

48. Βλ. A.B. Murphy, "Historical Justifications for Territorial Claims", σελ. 532-3. Καὶ φυσικά, ὅπου ἡ ἱστορία αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐμπειδωθεῖ στὴν συνείδηση φίλων καὶ ἀντιπάλων, τότε πρέπει νὰ ἀνακατασκευαστεῖ, νὰ συμπληρωθεῖ, νὰ προσαρμωθεῖ.

είναι έν προκειμένω ένδεικτική. Οί έδαφικοί διαμελισμοί στο παρελθόν είχαν πίσω τους χίλιους μύριους λόγους, αλλά κανένας από αυτούς δεν περιλάμβανε την εθνική ομοιογένεια, τον εθνικό διαχωρισμό. Η ιδεολογία όμως που εισάγει αυτό το κανοντικό δόγμα στα ανθρωπίνα πράγματα έχει μεταμορφώσει και την σημασία του ίδιου του όρου διαμελισμός: έφόσον θεωρεί την αποκλειστική και ένιαία κυριαρχία ενός έθνους επί του εδάφους φυσιολογική αρχή, μπορεί να αναγορεύει άπαξιωτικά σέ διαμελισμό την άνυπαρξία τής εθνικής αρχής στο παραδοσιακό παρελθόν.

Δέν θα μπορούσε ίσως να προσφερθεί έδω-πό δυνατό παράδειγμα από τους τρεις διαμελισμούς τής Πολωνίας στα τέλη του 18ου αιώνα, από τους οποίους ο αντίστοιχος εθνικισμός έξυφάνει το μέγα δράμα του πολωνικού έθνους που καταλήγει στον διαμελισμό του 1939.³⁹ Στην λογική αυτήν, ώστόσο, παραβλέπεται το γεγονός ότι ο διαμελισμός έδαφών στον 18ο αιώνα αποτέλούσε συνήθη και άπολύτως νομιμοποιημένη μορφή πολιτικού διακανονισμού - έναν δοκιμασμένο τρόπο τών φορέων τής παραδοσιακής εξουσίας να ρυθμίζουν τις μεταξύ τους διαφορές και να προσαρμόζουν τις άμοιβαίες τους δυνατότητες στον ένα-στότε συσχετισμό δυνάμεων. Η έννοια του έθνους όπως την χρησιμοποιούμε σήμερα ήταν ακόμη άγνωστη και εκείνος που διέθετε δικαίωμα κυριότητας επί τής γής δέν ήταν το έθνος, αλλά ο μονάρχης - για τον οποίο, βεβαίως, η άπόκτηση νέας γής, ή προσάρτηση έδαφών με άνομοιογενείς πληθυσμούς, άποτέλούσε όφελος κι όχι πρόβλημα. Η πολιτική άπλως δέν είχε τέτοια διλήμματα άρχών και η νομιμοποίησή της δέν προσέκρουε στα 'ιστορικά δικαιώματα' τών έθνών. Όλα αυτά βεβαίως παραβλέπονται από τον πολωνικό εθνικισμό, αφού η κατίσχυση τής εθνικιστικής κοσμοαντίληψης επιτρέπει να συνυπάρχουν άδιαφοροποίητα, στην ίδια νοηματική άκολουθία, οί ένέργειες του Μεγάλου Φρειδερίκου, τής Μεγάλης Αίκατερίνης και τής Μαρίας Θηρεσίας με εκείνες του Χίτλερ και του Στάλιν.

39. Βλ. L.R. Lewitter, "The Partitions of Poland", σελ. 333-4.

Δυστυχώς όμως για τον εθνικισμό και παρά τις άδιαμφισβήτητες μέχρι τώρα έπιτυχίες του, ο κόσμος δέν είναι δυνατόν να συμμορφώνεται άπολύτως με τις προβλέψεις και τις έπιταγές του.⁴⁰ Ακόμη και στις ημέρες μας, η διαίρεση σέ εθνικά κράτη δέν έχει έξασφαλλίσει τον ύποτιθέμενο άδιαίρετο χαρακτήρα του ίδιου του έθνικού χώρου, αφού δέν έχει έπιτύχει την άπολυτή ταύτιση έθνους και κράτους.⁴¹ Κι όχι μόνον διαφορετικά έθνη συνεχίζουν να συνυπάρχουν στον ίδιο χώρο, αλλά και η σύσταση τών έθνών που διεκδικούν τον ίδιο τόπο κυμαίνεται. Έθνικές συνειδήσεις ακόμη άδιαμόρφωτες ή άσταθείς, άντιδράσεις σέ εθνοκρατικές πολιτικές ομοιογένειας, εμφάνιση νέων άποσχιστικών εθνικισμών - όλα αυτά συνιστούν έμπόδια στην ιδανική εικόνα του σαφούς διαχωρισμού που προβλέπεται από τον εθνικισμό.⁴²

Σέ παρόμοιες περιπτώσεις, η άρχαιότητα στην κατοχή ύπηρξε και συνεχίζει να άποτελεί το σνηθέστερο έπιχείρημα έδαφικών διενέξεων (με άντιμαχόμενους εθνικισμούς να έρίζουν περί του ποιος κατοίκησε πρώτος ή κατείχε για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα μια συγκεκριμένη περιοχή).⁴³ Παρόμοια έρω-

40. Από αυτήν την άποψη, «η ιερότητα του άδιαίρετου έθνους ίσως να είναι ριζωμένη στην κρυφή γνώση ότι δια τα έθνη είναι διαίρετα», Β. Neuberger, "National self-determination", σελ. 306. Βλ. επίσης, J. Anderson, "Nationalist Ideology and Territory", σελ. 24-5.

41. «Ο κοινωνιολογικός μύθος του έθνους-κράτους (δηλαδή η άποψη ότι έπειδή το έθνος-κράτος συμβαίνει να είναι η κυρίαρχη ιδεολογία του σύγχρονου κράτους, πρέπει και να άντιστοιχεί σέ μια κοινωνιολογική πραγματικότητα) συνιστά σοβαρό έπιστημολογικό έμπόδιο για την εξήγηση του εθνικισμού». J. Llobera, "Catalan National Identity", σελ. 248.

42. Τουτό προκύπτει έμμέσως από την προσπάθεια του Κόλιν Γουίλιαμς και του Άντονι Σμιθ να άπομονώσουν τα έπιμέρους στοιχεία που άπαρτίζουν τον εθνικιστικό λόγο περί χώρου (φυσικό περιβάλλον, λαϊκή κουτούρα, κλίμα-κα μεγέθος, τοποθεσία, σύνορα, αούάρκεια, ιστορική έστία, προοιτυές εθνικής έπιβίωσης). Ο έθνοποιημένος χαρακτήρας τών σχετικών έπιχειρημάτων άκυρώνει όποιαδήποτε δυνατότητα διαπαράμειψης ή συμφωνίας μεταξύ δυο έθνών επί του ίδιου χώρου. Βλ. σχετικά C. Williams & A.D. Smith, "The national construction of social space", σελ. 512.

43. «Χωρίς την νομιμοποίηση με έπιχειρήματα περί προγενέστερης κατοχής, η κατάληψη ή η άπαίτηση έδαφών είναι καταδικαστέα». D. Lowenthal, "Identity, Heritage, and History", σελ. 51. Για το σημείο αυτό, βλ. και F. Znaniecki, *Modern Nationalities*, σελ. 93-7.

τικής δργάνωσης οί όποιες, μέχρι και σχετικά πρόσφατα στην ανθρώπινη ιστορία, επέτρεπαν την συνύπαρξη διαφορετικών κοινοτήτων και πολιτισμών στον ίδιο χώρο. Η συμβίωση αυτή διέπτετο φυσικά από διαφορετικό κατά περίπτωση καθεστώς (προσαρτήσεις εδαφών αδιάφορα από τους πληθυσμούς που περιείχαν, αυτοκρατορική κυριαρχία, εκχώρηση δικαιωμάτων εγκατάστασης, διολογήσεις και ούτω καθεξής) και περιεχε την δική της κάθε φορά κοινωνική μορφολογία (τοπικότητες, διαπολιτισμικές ταξικές στρωματώσεις και λοιπά), αλλά σέ καμία περίπτωση δεν έθεωρείτο ότι άντέβαινε κάποια αρχή εθνικού διαχωρισμού ή εθνικής όμοιογένειας.³⁶

Εντούτοις, ή έλευση της νεοεθνικότητας και του επιγεννηματός της, του εθνικισμού, κατέλυσαν άνεπιστρεπτά την πολιτική και πολιτισμική αυτή πολυμορφία. Ίσως έδω άρκει μόνον να αναφερθούμε στις τύχες των πολυεθνικών αυτοκρατοριών που επέζησαν ή δημιουργήθηκαν στην σύγχρονη εποχή (την Αφρική, Βουλγαρία, την ταρκική και την Οθωμανική, ως την βρετανική ή ακόμη και την σοβιετική). Παρά τὰ διαφορετικά κατά περίπτωση αίτια, ή διάλυσή τους έγινε στο όνομα των αρχών του εθνικισμού. Τα επακόλουθα ήταν παντού τὰ ίδια, σχεδόν προσδοκώμενα ή δημιουργία ανεξάρτητων εθνικών κρατών και ό μεταξύ τους διαμοιρασμός των παλαιών επαρχιών ή δημιουργία του προβλήματος των εθνικών μειονοτήτων, οί οποίοι άποσχιστικοί εθνικισμοί. Αν μή τι άλλο, ή εξάπλωση της εθνικιστικής λογικής σήμαινε παντού ότι ή (καταρχήν αριθμητική) έννοια της μειονότητας απέκτησε άμεσο πολιτικό και ήθικό περιεχόμενο.³⁷ Η ιδεολογική νομιμοποίηση

³⁶ Η διαφορά με την νεοεθνικότητα κατοπτρίζεται και στην διάκριση που φέρει ο Άντονι Γκέντενς ανάμεσα στα 'όρια' του παραδοσιακού κράτους και στα 'σύννορα' του σύγχρονου, κατά τεκμήριο εθνικού, κράτους. Βλ. Α. Giddens, *The Nation-State and Violence*, σελ. 4, 49-52, 79-90, 120.

³⁷ Βλ. Μ. Pearleton, "Notions in nationalism", σελ. 10. Για την αλλαγή της σημασίας της έννοιας μειονότητας χάρη στην έλευση του εθνικισμού, βλ. την εξαιρετική προχμάρτευση του Έλν Κεντούρι για την Έγγυς και Μέση Ανατολή, στο δοκίμιο "Minorities", E. Kedourie, *The Chatham House Version*, σελ. 286-316.

των αντικρουόμενων αξιώσεων υπήρξε όμοιοτροπή συλλογή εθνολογικών στοιχείων με ό,τι κάτι τέτοιο μπορεί να συνεπάγεται για τὰ υποκείμενα, τὰ αντικείμενα και τὰ κριτήρια άλλων γων ταξινόμησης) και προβολή τους ως τμήμα μιας εύρύτερης ιστορικής επιχειρηματολογίας. Τό ανθρώπινο κόστος ποικιλόβαθμο, αλλά παντού όμοιόμορφο: πρόσφυγές, έθνικες διακρίσεις και εθνικές καθάρσεις, από την Ανατολική Εύρώπη και τὰ Βαλκάνια, στην Μέση Ανατολή, στις Ίνδίες ή στον Καύκασο.

Θα άντέτεινε κανείς ότι παρόμοιες επισημάνσεις περιέχουν κάποια αξιολογική κρίση ή πολιτική πρόταση και ότι, εν πάση περιπτώσει, εξιδανικεύουν τό παραδοσιακό παρελθόν. Η πρώτης αντίρρηση θα συνιστούσε άπλως παρανόηση του αναλυτικού έργήματος και τών μεθοδολογικών του προϋποθέσεων, όπως αυτές εκτέθηκαν στα Προλεγόμενα του βιβλίου. Αλλά και ή δεύτερη αντίρρηση θα ήταν άστοχη και λογικά ανακόλουθη. άφου οί αναμφίβολες καινοτομίες που έπιφέρει ή σύγχρονη κοινωνία στην σχέση πολιτισμού και πολιτικής δεν σημαίνουν ότι τό παραδοσιακό παρελθόν ήταν καθ' οιονδήποτε τρόπο ιδανικό. Η διαπίστωση, φέρ' ειπείν, ότι ή ανταλλαγή πληθυσμών (κατά τεκμήριο υποχρεωτική, είτε *de jure* είτε *de facto*) άποτελεί νεοετισμό και έφεύρεση του κόσμου που διαμορφώνει ό εθνικισμός, δεν συνεπάγεται φυσικά ότι τό προ-εθνικό παρελθόν ήταν ειρηνικό και άνάμικτο. Οί παραδοσιακές κοινωνίες δεν ήταν διόλου άμοιρες πολιτικών διακρίσεων (ταξικών διαφορών, φυλετικών ανταγωνισμών, κοινοτικών βιαιότητων) (θησαυρικών μι-σαλλοδοξιών, αναγκαστικών προσηλυτισμών), μαζικών απέλα-σεών, εξανδραποδισμών, παραγών, ήενοκτονιών. Αλλά δεν είχαν ιδέα περί ανταλλαγής πληθυσμών που να αποβλέπει στον διαχωρισμό των εθνών, στην εθνική όμοιογένεια. Ούτε βεβαίως δια-μέλιζαν τον χώρο με κριτήριο την εθνική του ιστορία.³⁸

Όλα αυτά όμως που διενεργούνται στο όνομα του παρελθόντος, τό άλλζουν κιόλας, άφου διαμορφώνουν άπόλυτα την άναδρομική πρόσληψή του. Η τύχη της έννοιας του διαμελισμού

38. Για τό σημείο αυτό, βλ. και Μ. Pearleton, "Notions in nationalism", σελ. 7.

Ἐφόσον λοιπὸν οἱ ἔθνη καὶ πρόγονοι μεγαλοῦρησαν σὲ συγκεκριμένα σημεία τοῦ χρόνου, τούτα αὐτοδικαίως μετακυλίουσιν ἐπὶ τὴν κυριότητα (στὸν πολιτικὸ ἔλεγχον, στὴν ἐπιδιωκόμενην προσαρτησὶν ἐπὶ τὸ ἔθνος κράτος) τῶν σύγχρονων διεκδικητῶν αὐτῆς τῆς κληρονομίας. Ὁ ἔθνικὸς χρόνος τὸν ὁποῖο τὸ σημεῖον ἔθνος ὀφείλει ἱστορικῶς νὰ ἐγκαταστήσῃ, καὶ στὸν ὁποῖον δικαιούται νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἀποκλειστικὴν του κυριαρχίαν, εἶναι ὁ χρόνος τῶν προγόνων, τῆς δόξας καὶ τῆς παρακμῆς, τῶν χρυσῶν αἰώνων καὶ τῶν ἔθνικων ἐπιτευγμάτων ὅλων δηλαδὴ τῶν στοιχείων ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν ἔθνικὴ μυθολογίαν. Εἶναι ὁ χρόνος ὅπου οἱ *homines per se* τοῦ ἔθνους δράματος, οἱ ἥρωες καὶ οἱ ἄγιοι τοῦ ἔθνους, μεγαλοῦρησαν καὶ θυσίαστηκαν – σὲ πολλὰς περιπτώσεις ὁ χρόνος στὸν ὁποῖο εἶναι ἐνταφιασμένοι καὶ τὸν ὁποῖο ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου ἱεροποιῶν καὶ ἔθνικοποιῶν.³¹

Ἡ νομιμοποίησις τῶν ἑθνικῶν ἀξιώσεων ποὺ προσφέρει ἡ ἔθνικοποιημένη ἀκολουθία τῶν προηγούμενων γενεῶν εἶναι βεβαίως κάτι ποὺ συναντᾶται εὐρέως στὸν ἔθνικιστικὸν συμβολισμόν.³² Ἐκεῖνο ποὺ παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον σὲ παρόμοια ἰδεολογήματα εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς αἰσθητικῆς ἔθνικῆς ἀδελφότητος ποὺ βρίσκεται ἀνέκαθεν ριζωμένη στὰ ἔθνη καὶ ἡ ἐθνοποίηση τοῦ χωρο-χρόνου συχνὰ ἀποκαλύπτει ἕνα σημεῖον ἐπαφῆς τοῦ ἔθνικισμοῦ μὲ τὸν σύγχρονον ρατσισμόν – ὅπως φέρεται εἰπεῖν συνέβη μὲ ἀκραῖον τρόπο στὸ ναζιστικὸν σύνθημα 'αἷμα καὶ χώμα' (*blut und boden*) πρὸς στηριζόμενον σὲ μιὰ τέτοια πρόσληψιν τοῦ χώρου διαμέσου τοῦ ἔθνους-οἰκογένειας.³³

Ἡ μετὰ τὴν δευτέραν διάστασιν νὰ ἐγγίξῃ τὴν κυριολεξίαν. Συνήθως ὁμως ἡ σημασία εἶναι ἐπὶ μεταφορικῇ καὶ ἡ ἔθνικὴ οἰκογένεια ἔχει κυρίως πολιτικὸν χαρακτῆρα. Ὁ ἀκριβὴς προσ-

31. Ὁ Οὐγκὸ Φόσκολο τὸ ἔθεσε πρὸς ποικιλίας τοὺς *Τάφους* του τὸ 1807, δημιουργώντας ἔτσι τὴν μίτρα γιὰ τὴν ἔθνικὴν ἐμπνευσμένην ποίησιν: *ave finis sapientie, ingratum in senectute, per la patria versato* ('Ἐκεῖ ποὺ τὸ αἶμα χύνεται γιὰ τὴν πατρίδα, γίνεται ἱερὸν καὶ θρηνητὸν'). Ugo Foscolo, *Dei sepolcri*, στίχοι 293-4.

32. Γιὰ τὸ σημεῖον αὐτό, βλ. ἐπίσης J. Breuille, *Nationalism and the State*, σελ. 212 καὶ A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, σελ. 216.

33. Βλ. καὶ F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, σελ. 149-50.

διορισμός της μπορεί νὰ ποικίλλει ἀπὸ ἔθνικισμὸν σὲ ἔθνικισμὸν, ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ της συνέχισις ἀποτελεῖ παντοῦ προσπάθειά μιν νὰ ὁ καθὲς ἔθνικὸς πολιτισμὸς φαίνεται ἔτσι ἀποτυπωμένος στὸν χρόνο, ἐμφυτευμένος³⁴ σὲ αὐτὸν φυσιολογικῶς – μὲ ὅλα τὰ ἰδεολογικὰ καὶ πολιτικὰ ἐπακόλουθα ποὺ αὐτὴ ἡ ἐντύπωση συνεπάγεται. Τὸ ὑποκειμένο ὅμως τῆς ἴδιας τῆς πράξεως τῆς ἀποτύπωσης ἡ ἐμφύτευσις, ἡ ἔθνικιστικὴ ἰδεολογία, ἔχει, μὲ τὴν καθολικὴν της κατάρχην, ἐξελικεῖται τὰ δημιουργικὰ της ἔργα, ἀφῆκεν πάλιν μόνον τὶς συνέπειές της.

Μία ἀπὸ αὐτὰς τὶς συνέπειες ἀφορᾷ στὸν ἐνῆαν, ὁμοειρετο καὶ ἀποκλειστικὸν χαρακτῆρα τῆς ἱστορικῆς ἐστίας τοῦ ἔθνους. Ὁ χρόνος πλέον δὲν ὀρίζεται τόσο ἀπὸ τὶς φυσικὰς τοῦ ἔθνους ἡ ἀπὸ τὸ ποιὸς τὸν κατέχει τὴν πράξιν, ὅσο ἀπὸ τὴν προσκλήσιν ἑθνικῆς τοῦ ἱστορικῆς ἐστίας – ἡ ὁποία, βεβαίως, προβλέπει ὅτι, ἀδιάφορα ἀπὸ τὰ ἐκτενέστερα ἐπὶ παρελθόν, οὐδ' ἡ περισοτέρα ἔθνη εἶναι ἀφύσικο νὰ συστεγάζονται στὸν ἴδιον τόπον. Ἔτσι, τὸ φυσικὸν περιβάλλον ἀποτελεῖ πλέον ἔθνικὸν ἔδαφος καὶ ὁ ἀπλῶς χρόνος ἐγκατάστασις τὸν ὁποῖο μποροῦν νὰ μοιράζονται διαφορετικῶς ἔθνη, ὅπως διαφορετικὰς οἰκογένειες μοιράζονται τὸ ἴδιον σπίτι.³⁵

Ἡ νεοτερικὴ ἔθνικὴ συνείδησις λοιπὸν ἀξιώνει ὅτι τὸ ἔδαφος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει μονοσήμαντα ἔθνικὸν χαρακτῆρα. Καὶ τοῦτο μὲ τὴν σειρά του συνεπάγεται τὴν ἀποκλειστικὴν κυριαρχίαν ἐνὸς καὶ μόνον ἔθνους σὲ συγκεκριμένο χρόνο. Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖον ὁμως, οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ ἔθνικισμοῦ διαφέρουν ριζικὰ ἀπὸ προγενέστερες μορφὰς συλλογικῆς ταυτότητας καὶ πολι-

34. Τὴν εἰκόνα τῆς ἐμφύτευσης τῆς ἔθνικῆς κουλτούρας στὸ ἔθνικὸ ἔδαφος δανείζομαι ἀπὸ τὸν G. Jusdanis, "Beyond National Culture?", σελ. 32.

35. F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, σελ. 146. Ἡ ὁργάνωσις τοῦ σύγχρονου κόσμου σὲ ἔθνη καὶ κράτη ἀκολούθησε αὐτὴν τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔθνικισμοῦ περὶ τοῦ ἀδιαίρετου καὶ συνεχοῦς χαρακτῆρα τοῦ ἔθνικου χρόνου σχεδὸν ἀπαρέγκλιτα – μὲ λιγοστὰ καὶ γνωστὰς ἐξαίρεσεις τὸν διάδρομον τοῦ Ντάντσιν στὸν μεσοπόλεμον, τὸ δυτικὸν καὶ ἀνατολικὸν Πακιστὰν ἀπὸ τὸ 1947 ὡς τὸ 1971, τὸν ρωσικὸν θύλακα τοῦ Καλίνινγκραντ μετὰ τὸ 1991 καὶ τὶς ἑδαφικὰς ρυθμίσεις στὴν Βοσνία μετὰ τὸ 1995.

με δεδομένη την πολιτική απόφαση στην κειμελική τουλάχιστον έκδοσή του, ότι εστία του σύγχρονου τουρκικού έθνους είναι μόνον η Μικρά Ασία. Ο τουρκικός έθνικισμός λοιπόν, όσο περισσότερο έσκαβε στο παρελθόν, τόσο περισσότερο απομακρυνόταν από την γη της Ανατολίας προς τις στέπες της κεντρικής Ασίας. Όπως όμως ήταν επόμενο, ο διατεταγμένος συμβιβασμός της ιστορίας με την γεωγραφία δεν άργησε να επιτευχθεί: υπό την προσωπική επίβλεψη των εργασιών της Τουρκικής Ιστορικής Έταιρείας από τον Κεμάλ, διατυπώθηκε η κρατούσα στην σύγχρονη Τουρκία θεωρία ότι οι αρχαίοι λαοί της Ανατολίας (οι Χετταίοι, οι Σουμέριοι, οι Φρύγες, οι Τρώες και οι Ιωνες) ήταν κι αυτοί Τούρκοι, έστω κι αν δεν το γνώριζαν.²⁶

Η ανάλυση του έθνικιστικού ιμπερσιονισμού είναι βεβαίως αναγκαία για την κατανόηση της έθνικιστικής φαινομενολογίας. Δεν πρέπει ωστόσο να μās εμποδίσει να δοῦμε και την άλλη, την κρυφή πλευρά των πραγμάτων. Ότι δηλαδή, ο χώρος από μόνος του δεν έχει νόημα – το αποκτά από υποκειμενικές αντιλήψεις και πράξεις, από το τί κυριαρχεί και δυναστεύει τον νοῦ και τὰ χέρια των ανθρώπων.²⁷ Έν προκειμένω, τούτο σημαίνει ότι ο χώρος, ο οποιοσδήποτε χώρος, δεν είναι αυτόδηλα έθνικος ως χώρος και μάλλον: «το έδαφος καθεαυτὸ είναι κάτι τὸ παθητικό και ἄρα οἱ ανθρώπινες πεποιθήσεις και πράξεις είναι ἐκείνες που τοῦ προσοῦδουν νόημα».²⁸

26. Βλ. Β. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, σελ. 354, 478-9. Βλ. επίσης, F. Georgeon, «Τουρκικός έθνικισμός: σὲ ἀναζήτηση ταυτότητας», σελ. 56, 64.

27. Η θεωρητική όφελή πίσω από αυτές τις επισημάνσεις ανήκει φυσικά στον Μωρίς Άλμπέρ, ο οποίος είχε γοητευτὴ από την κοινωνική αξιοποίηση των ἄχρονων και σταθερῶν ιδιοτήτων του γεωγραφικού χώρου. Η διορατική σύλληψη του Άλμπέρ ότι ο χώρος συνιστά μιά πραγματικότητα που διαρκεί και, επομένως, μπορεί νὰ χρησιμευοποιηθῇ για νὰ ἔλκει συνεκτικὰ τὰ κοινωνικά υποκείμενα, διαφωτίζει μιά σκοτεινὴ πτυχή της παρουσίας του χώρου στὸν χρόνο, τῆς ἐπιστράτευσης τῆς ἰδίας τῆς ιδέας τῆς φύσης ἀπὸ τὴν κοινωνία. Μ. Halbwachs, *On Collective Memory*, ἰδιαιτέρως σελ. 46-51.

28. D. B. Knight, «Identity and Territory», σελ. 517.

Ο έθνικός χρόνος είναι επομένως καθοριστικός στην διαμόρφωση τῷ έθνικῷ χώρου. Οἱ γενικὲς αὐτὲς ἐπισημάνσεις ἴσως βοηθοῦν νὰ κατανόησουμε τὶς συνέπειες τῆς «ἐδαφοποίησης» τῆς μνήμης»²⁹ ἀπὸ τὸν έθνικισμό. Ἡ ἐθνικοποιημένη μνήμη προσαρτᾶται σὲ συγκεκριμένα σημεία τοῦ χώρου, τὰ ὁποῖα ἀποκτοῦν ἔτσι συγκριρινὴ σημασία, ὅχι ἀπλῶς σὲ σχέση με τὴν ἀτομικὴ συνείδηση και τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις, ἀλλὰ με τοὺς «φυσικούς» κανόνες που πρέπει νὰ διέπουν τὴν διαίρεση και τὴν διαχείριση τοῦ χώρου – κανόνες, που βεβαίως δὲν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ὑποκείμενοι ἀλλὰ παρὰ έθνικοί. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, περιοχὲς και τοπωνύμια ἀποκτῶν σφῆδὸν αὐτόματα τὸν χαρακτήρα που ἐπιδιώκει ὁ έθνικισμός: κρύβουν νὰ εἶναι ἄπλοι γεωγραφικοί ὅροι και γίνονται πολιτικὰ συνήματα.

Σὲ αὐτὴν λοιπὸν τὴν λογικὴ ἀφοῦ τὸ μεσαιωνικὸ βασίλειο τοῦ σερβικοῦ έθνους ἐμφανίστηκε, κυριάρχησε και κατέπεσε στὸ Κοσσυφοπέδιο, τὸ συμπέρασμα προκύπτει ἄβιαστα: τὸ σύγχρονο σερβικὸ έθνος, ὁ κληρονόμος τῆς ιστορικῆς αὐτῆς σκνέχιας, δικαιούται νὰ ἐκδηλώναι ἐνδιαφέρον, νὰ ἔχει συμπερόννα, ἀκόμη και νὰ προβάλλει ἀποκλειστικὲς ἀξιώσεις στὸν ἴδιο χώρο.³⁰ Ἀλλὰ και ἡ ἀντίπαλη έθνικιστικὴ ἰδεολογία ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἀνάλογες ιστορικὲς ἀξιώσεις – κι ὅχι μόνον γιὰ τὸ Κοσσυφοπέδιο, ἀλλὰ και γιὰ ἄλλες γειτονικὲς περιοχὲς, ἀφοῦ γιὰ τὸν ἄλβανὸ έθνικιστὴ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ Τέτοβο, τὸ Κίτσεβο και τὸ Πρέσοβο ἦταν ἀνέκαθεν ἰλλυρικά. Κι ὅλα αὐτὰ θεωροῦνται φυσιολογικά και αὐτονόητα γιὰ τοὺς ἀντίστοιχους έθνικισμούς, ἐπικαλύπτοντας τὶς σύνθετες πραγματικότητες που ἔχουν διαμορφωθῇ στὸ βάθος τοῦ χρόνου, συνθλίβοντας στὸν μύλο τῆς έθνικῆς ὁμοιογένειας τὶς μύριες διαφορετικότητες, συλλογικὲς και μὴ, τῶν υποκειμένων και, φυσικά, παραβλέποντας βολικά τὴν ἴδια τὴν πρᾶξη τῆς έθνικιστικῆς μάλαξης τοῦ παρελθόντος.

29. A. D. Smith, «Memory and modernity», σελ. 383. Βλ. επίσης, A. D. Smith, «Culture, community and territory», σελ. 445-6.

30. Γιὰ τὴν ιστορικὴ ἐμμονὴ τοῦ σερβικοῦ έθνικισμοῦ μετὰ τὸ Κοσσυφοπέδιο, βλ. A. Hastings, «Special peoples», σελ. 383, 387-8.

βάνει δυο ἄξονες: ἄφενὸς τὴν ἀφιετηριακὴ συνάρτηση ἐθνικισμοῦ καὶ νεοτερικότητος, ἢ, ἀκριβέστερα, ἐθνικισμοῦ καὶ ἐκσυγχρονιστικῆς διαδικασίας, καὶ ἄφετέρου τὴν ιδιότυπη σχέση ποῦ ὁ ἴδιος ὁ ἐθνικισμὸς ἐξυφάνει μὲ τὴν χαμένη παράδοση, κατὰ τρόπον ποῦ διαφοροποιεῖ ριζικὰ τὴν ἐθνικιστικὴ ἀπὸ ἄλλες ιδεολογίας ποῦ ὁμολογοῦν ἐκθύμως τὴν νεοτερικὴ τους ιδιότητά. Χωρὶς τὴν ἀναλυτικὴ αὐτὴν ἀφετηρία, ἡ ἰδιατερότητα τοῦ ἐθνικισμοῦ παραμένει ἀξεδιάλυτο μυστήριον – καὶ τὸ μόνον ποῦ ἀπομένει εἶναι νὰ περιγράψουμε τὴν κατάστασιν, ὅχι νὰ προσπαθοῦμε νὰ τὴν κατανοήσουμε. Ἡ πρόκλησις γιὰ τὶς θεωρίες ἐθνικισμοῦ βρίσκεται ἀκριβῶς ἐδῶ: στὴν ἀντίφασιν ἀνάμεσα στὰ αὐτονόητα τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ στὶς κοσμογονικὲς ἀλλαγὰς ποῦ ἔχει ἐπιφέρει στὴν κόσμικὴ μορφολογία τοῦ πλανήτη, μέσα σὲ μικρότερον ἀπὸ διακόσια χρόνια. Καὶ στὸν ὁμοίωτροπο ἀνασχίματισμό αὐτῆς τῆς μορφολογίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γενικῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ πολιτισμικὴ διαφορὰ, ὅπως βεβαίως ὀρίζεται ἀπὸ τὸν ἐθνικισμό, ἀποτελεῖ αὐταπόδεικτα τὴν μόνην φυσιολογικὴ ὀργανωτικὴ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς – παρότι ἡ ἀνέκασθεν ἰσχύς τῆς πρέπει κάθε φορά νὰ ἀποδειχθεῖ.²²

Ἐκεῖ βεβαίως ποῦ ὁ ἐθνικισμὸς τονίζει τὸ αὐτονόητον τῆς ἐθνικῆς θέσεως τῆς ἱστορίας ὑποβαθμίζοντας τὸν δικόν του παρεμβατικὸν ρόλον ὡς νεοτερικῆς ιδεολογίας εἶναι στὴν ἐθνικισμολογίᾳ τοῦ χώρου. Ἡ ὁσμωσις τοῦ ἐθνικοῦ χρόνου μὲ τὸν χώρον καὶ ἡ παρεπόμενη ἀντίληψις ὅτι ὁ χώρος νοηματοδοτεῖται (καὶ ἄρα πρέπει καὶ νὰ διαφεύγῃ) μὲ ἐθνικὰ κριτήρια ἀφροῦ κατὰ τέτοιον ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, διαθέτουν ἕνα στρατηγικὸ πλεονέκτημα. Ἀποδίδουν πρωθύτερα σὲ κατὰ σταθερὸ καὶ δεδομένο (τὸν χώρον, τὸ ἀνάγλυφον τῆς γῆς) ἕνα χαρακτηριστὴρα ποῦ ἀποκτὰ στοὺς τελευταίους μόνον αἰῶνες τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας. Τὸ παράδοξον εἶναι ὅτι, ἀντὶ ἐτοῦ νὰ φανερωθεῖ ἡ πρᾶξις τῆς δημιουργίας (δηλαδὴ ἡ ἐθνικοποίησις τοῦ χώρου) καὶ ὁ νεοτερι-

22. Γιὰ διαφορὰς σχετικὰ μὲ τὴν ἄποψιν αὐτὴ περὶ τῆς κοινωνικῆς κατασκευῆς τοῦ ἐθνικοῦ χώρου στὴν νεοτερικότητα, βλ. E. Shils, "Nation, nationality, nationalism and civil society", σελ. 100-1 καὶ S. Crosby, "Territoriality", σελ. 158.

σμὸς τῶν καθοριστικῶν τῆς ἀρχῶν, συμβαίνει τὸ ἀντίθετον: τὸ σταθερὸ δανεῖζει τὴν ιδιότητά του στὸ παροδικὸ καὶ τὸ δημιουργημένο ἐμφανίζεται ὡς ἀμετάβλητον. Στὴν θέσιν λοιπὸν τῆς νεοτερικῆς ἀναβάπτεισος τοῦ χώρου, αὐτὸ ποῦ τελικὰ ἐμφανίζεται εἶναι ἡ χωροποίησις τοῦ κενοῦ ἐθνικοῦ χρόνου: ἡ ἴδια ἡ ἱστορία προσλαμβάνει ἐθνικὰ τὰ σταθερὰ καὶ ἄχρονα χαρακτηριστικά τῆς φύσεως. Τὸ παρελθὸν ἐμνηνευμένο πλέον κατὰ ἐθνικὸν τρόπον γενικὰ, ἀποτυπώνεται στὸ φυσικὸ τοπίον. Τὰ ἔθνη πλᾶθουν καὶ τὸν φυσικὸν κόσμον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν.²³

Ἐδῶ ἴσως βρίσκεται τὸ κλειδί γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις τῆς σταθερότητας.²⁴ ποῦ διέπει τὶς ἐθνικὲς προσλήψεις τοῦ χώρου. Πρόκειται ὡστόσο γιὰ μιὰ ἐντύπωσιν ποῦ ἀξιοποιεῖ τὶς ἐγγενεῖς ιδιότητες τοῦ χώρου κατὰ τὸ δοκοῦν, σύμφωνα μὲ τὶς δικές τῆς ἐξηγητικὰς καὶ δεοντολογικὰς ἀρχάς, γιὰ πολιτικοὺς σκοποὺς, ιδεολογικά. Τὸ μήνυμα εἶναι σαφές: ὅτι «ὁ χρόνος ἔχει περάσει, ἀλλὰ ὁ χώρος εἶναι ἀκόμη ἐδῶ». ²⁵ Καὶ ὁ χώρος βεβαίως φέρεται ὅτι ἦταν ἀνέκασθεν ἐθνικὸς, ὅτι εἶχε πάντοτε ἐθνικὸν χαρακτήρα, ἀφοῦ πᾶν τὸ φαίνεται ἀποτυπώμενη σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἡ ἱστορία τοῦ ἔθνους: τὰ πεδία τῶν ἐθνικῶν μαχῶν οἱ τάφοι τῶν ἐθνικῶν ἡρώων τὰ μεγαλουργήματα τῆς ἐθνικῆς ιδιοφυίας. Ἐπομένως, ὁ χώρος θεωρεῖται ὅτι περιεῖχε ἀνέκασθεν ἕνα πάντοτε κυρίαρχον ἔθνος, ἴδιο μὲ τὸ σημερινόν, ποῦ διεκδικούσε ἀποκλειστικὴν κυριαρχίαν ἐπ' αὐτόν.

Εἶναι εὐκολο νὰ φανταστοῦμε πόσο κατ' ἀνάγκην ἐπιλεκτικὴ γίνεταί ἐτσι κάθε ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν, πόσες μαλάξεις καὶ προσαρμογὲς ἀπαιτοῦνται ὥστε ἡ ἱστορία ἐνὸς τόπου νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τὶς ἀναδρομικὰς προσδοκίας τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἐνα εὐστοχο παράδειγμα προσφέρεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ἐθνικισμό, μὲ τὶς ἀναπόφευκτες νομαδικὰς του καταβολὰς, ἀλλὰ καὶ

23. "Ἡ, κατὰ τὴν ἐναλλακτικὴν διατύπωσιν τοῦ Zhen Gokhtan, τὰ ἔθνη «ἀρέσονται νὰ διαμάζωνται τὴν φύσιν». J. Gottman, "Geography and International Relations", σελ. 164.

24. C. Kuenz, "Between Memory and Oblivion", σελ. 258.

25. J. Anderson, "Nationalist Ideology and Territory", σελ. 24.

Είναι βεβαίως γνωστό ότι απέναντι στα πολιτικά πράγματα ο εθνικισμός έμπνέει μια στάση βαθύτατα επαναστατική – και ή αναδιοργάνωση του μεταπαραδοσιακού κόσμου επί τη βάση της Εθνικής Ίδεας αποτελεί την ασφαλέστερη επιβεβαίωση αυτού του χαρακτήριμou. Ο πολιτικός χάρτης του πλανήτη επανασχεδιάστηκε και συνεχίζει να σχεδιάζεται με επιχειρήματα που αντλούνται από το παρελθόν – το οποίο ωστόσο ο εθνικισμός καταλύει κάθε φορά εν τοις πράγμασι ανατρέποντας τους πολύμορφους τοπικούς διακανονισμούς εξουσίας που ή παραδοσιακή κοινωνία είχε πλάσει εμπειρικά, δίχως την συνδρομή κάποιας γενικής οργανωτικής αρχής. Η ριζοσπαστικότητα της Εθνικής Ίδεας είναι εμφανής αν αποφασίσουμε να επισκοπήσουμε, έξω από τις παραδοχές του ίδιου του εθνικισμού, όρισμένες από τις δραματικές αλλαγές που έχουν σημειωθεί τους τρεις τελευταίους αιώνες: από την Γαλλική Επανάσταση και την κατάρριξη των παραδοσιακών πολιτικών ρυθμίσεων στην Άλσατία τον 18ο αιώνα,²⁰ στις αναδιατάξεις της Βαλκανικής και την ένωση της Γερμανίας τον 19ο αιώνα, στις αλλαγές των συνόρων μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στην εθνικοποίηση του Τρίτου Κόσμου και στην εμφάνιση νέων εθνικών όντοτήτων στην μετασοβιετική εποχή του ύστερου 20ού αιώνα.

δημιούργησε σχίσμα στο έσωτερικό του σιωνιστικού κινήματος, βρίσκοντας όριμένους μόνον υποστηρικτές της ιδέας του Χέρτσλ, που πέθανε στο μέσον της διένεξης το 1904. Κυριότερος ανάμεσά τους ήταν ο Ίζραέλ Ζανγκβίλ, ο οποίος, υπό την πίεση των φοβερών παγκόσμιου του 1903 στο Κισνέφ της τσαρικής Μολδαβίας, ήταν διατεθειμένος να δεχθεί την ιδέα ενός 'συναισμού χωρίς την Σιών'. Η συντριπτική πλειοψηφία όμως στο έβδομο σιωνιστικό συνέδριο το 1905, υπό την ηγεσία του 'Αχάντ Χαΐμ, απέρριψε κατηγορηματικά την ιδέα, θεωρώντας ότι τα ιστορικά δικαιώματα στην Γη της Παγγελλίας ήταν σημαντικότερα από την άμεση διάσωση των εβραϊκών κοινοτήτων της ανατολικής Ευρώπης. Βλ. σχετικά R.G. Weisbord, *African Zion*, ιδιαιτέρως σελ. 59-97. Βλ. επίσης D. Vital, "The Afflictions of the Jews and the Afflictions of Zionism", σελ. 122-30 και M. Heymann, "The State of the Zionist Movement on the Eve of the Sixth Congress", σελ. 214.

20. Για την υπέρβαση των παραδοσιακών μορφών νομιμοποίησης στον διακανονισμό εδαφικών διενέξεων μετά την Γαλλική Επανάσταση, βλ. E. Kedourie, 'Ο εθνικισμός, σελ. 44-8.

Από την αὐγή της νεωτερικότητας μέχρι τις ημέρες μας λοιπόν, οι πολιτικές διευθετήσεις της παράδοσης αμφισβητούνται και ανατρέπονται βάσει γενικών και άφηρημένων αρχών καθολικής ισχύος – αρχών, που μεταφράζονται σε μια καινούργια, άγνωστη στο παραδοσιακό παρελθόν, σύλληψη περί δικαιοσύνης, των, ή οποία έμπλέκει την ιδέα της πρὸς ἀπόδειξη ιστορικής συνείσθησης των εθνικών συλλογικοτήτων. Ως σύγχρονη, νεωτερική ιδεολογία έπομένως, ο εθνικισμός άψηφά την εκάστοτε πραγματικότητα, αφού την εξηγεί και την αναπλάθει αποκλειστικά με τους δικούς του όρους. Ακόμη και στις πιὸ συντηρητικές του μορφές (όπως όταν νομιμοποιεί, ως κρατική πλέον ιδεολογία, μια κεκτημένη κατάσταση), ο εθνικισμός έχει βαθύτατα ανατρεπτικό χαρακτήρα, αφού μπορεί να αξιώσει πολιτικές αναδιατάξεις με την επίκληση άφηρημένων αρχών – και της ιστορίας που συγγράφει δι' αὐτῶν.

Και μόνον αυτό το χαρακτηριστικό, καταδεικνύει την νεωτερική ιδιοσυστασία του εθνικισμού – την κυριαρχία των άφηρημένων ιδεῶν ἐπὶ της πραγματικότητας, την υπέρβαση των παραδοσιακών και εμπειρικών μορφών πολιτικού ρεαλισμού από την πολιτική των ιδεολογικών αρχών.²¹ Γι' αυτό και ή μελέτη των προσλήψεων του εθνικού χώρου μπορεί να διενεργηθεί με κάποιο νόημα μόνον ἐντὸς της αναλυτικής προσεγγίσεως που έχει σκιαγραφηθεί στο Πρώτο Μέρος του βιβλίου και που περιλαμ-

21. Αυτό πιστεύω ότι κρύβεται πίσω από την έκπληξη πολλών μελετητῶν του εθνικισμού με την δύναμη της βούλησης που έμπνέει ή συγκεκριμένη παλιοφανής, αλλά νεωτερική ιδεολογία. Όπως παρατηρείται σχετικά ο πρώτος συστηματικός μελετητής της συσχέτισης εθνικισμού και χώρου, ο πολιτικός γεωγράφος Ζεν Γκοτμάν, ή μεγαλύτερη αικαμία σε σχέση με την πολιτική διαίρεση του κόσμου «είναι αυτή του πνεύματος, όχι εκείνη του πραγματικού κόσμου». J. Gottman, "Geography and International Relations", σελ. 164. Το στοιχείο αυτό είχε επίσης επισημάνει με τον δικό του τρόπο ο Έρνέστ Ρενάν, όταν έγραφε ότι το έθνος «αποτελεί μια πνευματική ολιγογένεια κι όχι μιάν ομάδα που καθορίζεται από το σχήμα της γῆς». E. Renan, "Qu'est-ce qu'une nation?", σελ. 903. Τέλος, το ίδιο σημείο κρύβεται πίσω από τις επισημάνσεις του 'Ελμ Κεντούρι περί της 'ιδεολογικής πολιτικής' που έχει επικρατήσει στην νεωτερικότητα. Βλ. σχετικά, E. Kedourie, 'Ο εθνικισμός, σελ. 142-54.

τοπικών διαφορών.¹³ Επόμενο είναι λοιπόν στις σύγχρονες κοινωνίες η τοπικότητα να αφομοιώνεται από την εθνικότητα ως απλή παραλλαγή της ιδίας (και, βεβαίως, πάντοτε ενιαίας) πολιτισμικής μήτρας και να περιορίζεται αβλαβώς σε χορούς, ένδυμας και έθιμα – ως κάτι ιδιαίτερον μόνον, αντίγραφον δέ της «αφαίρεσης της πατρίδας»¹⁴ στην σύγχρονη εποχή έχει βεβαίως πολιτικές συνέπειες. Τα εδαφικά δικαιώματα των εθνών στην νεότερη εποχή δεν έχουν να κάνουν τόσο με απτες και συγκεκριμένες πραγματικότητες: με εθιμικούς κανόνες, με νομικές δεσμεύσεις, με γεωστρατηγικούς καταναγκασμούς, με δεδομένους συσχετισμούς δυνάμεων. Αντιθέτως, αντλούνται κυρίως από την εθνικοποιημένη ερμηνεία της ιστορίας. Οί αρχές του εθνικισμού θεωρούνται ότι υπερβαίνουν οποιαδήποτε πραγματικότητα φαίνεται να στρεβλώνει τα ιστορικά καθοριζόμενα εθνικά δίκαια.¹⁵

Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα προσφέρονται από τους λεγόμενους «ανεπίστους εθνικισμούς»¹⁷ όπως ο βραϊκός – για τον οποίο η επιστροφή στην Γη της Επαγγελίας δεν αποτελεί άτομικό θρησκευτικό καθήκον, αλλά υπόθεση που αφορά στην ιστορία του βραϊκού έθνους. Με την συγκέντρωση της διασποράς στο Ερτζ Γιζραέλ θεωρείται ότι αποκαθίσταται η εθνική δίκαια.¹⁶

13. Βλ. την κλασική πλέον μελέτη του E. Weber, *Pensants into Frenchmen*. Για το δόγμα *La France une et indivisible*, βλ. D. Lowenthal, "European and English Landscapes as National Symbols", σελ. 15.

14. Βλ. F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, σελ. 149-150.

15. A.D. Smith, "States and homelands", σελ. 196. Τον αναλυτικό στόπελο του άφρημένου χαρακτήρα που έχει ο εθνικός χώρος δεν είναι δυνατόν να παραδοχί ενός από τους επιφανέστερους εκπροσώπους της – βλ. σχετικά, J.A. Armstrong, *Nations before Nationalism*, σελ. 7-8.

16. «Ανήκει στον χώρο που βρίσκονται οι ρίζες σου. Μέχρι τότε [δηλ. την εμφάνιση του εθνικισμού], οι εδαφικές αξιώσεις στήριζαν στο θετικό δίκαιο και στα συναφή δικαιώματα. Από εδώ κι εμπρός όμως έμελλε να αντλούνται από [την ιδέα μιας] *Volksgeist*, βαθύτερης, αλλά και πιο άοριστης». M. Pearson, "Notions in nationalism", σελ. 6.

17. Ο όρος ανήκει στον Κέννεθ Μίνογκ. Βλ. K.R. Minogue, *Nationalism*, σελ.

φυσιολογική ροή της εθνικής ιστορίας, ή όποια είχε διαταραχθεί για δυο χιλιετίες. Έτσι, αδιάφορα από τις αντικειμενικές δυσκολίες (μία από τις όποιες, βεβαίως, ήταν ότι στην περί της ό λόγος ιστορική έστία) συνέβαινε να κατοικούν επί σειρά γενεών άραβικοί πληθυσμοί με ανάλογα ιστορικά δικαιώματα), ή βούληση που ενέπνευσε ο συγκεκριμένος εθνικισμός οδήγησε στο κίνημα της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη και, τελικά, στην εκεί ίδρυση του ανεξάρτητου έθνικού κράτους του Ισραήλ το 1948.¹⁸ Και φυσικά, κανένα άλλο σημείο του πλανήτη δεν θα μπορούσε να ικανοποιήσει το υπό πολιτική ανασύσταση εβραϊκό έθνος, το οποίο όστόσο βρισκόταν διεσπαρμένο από την βόρεια Ευρώπη ως την νότια Αφρική και από την λατινική Αμερική ως την Απω Ανατολή. Γι αυτό και ή έμμονή στην ιστορική έστία της Παλαιστίνης δεν κάμφθηκε από οποιαδήποτε άλλη πρόταση περί εβραϊκής εγκατάστασης έτυχε να διατυπωθεί πριν από την γνωστή Δήλωση Μπάλφουρ το 1917 – ούτε καν από την άμεσα υλοποιημένη βρετανική προσφορά εδαφών στην ανατολική Αφρική στα 1903-1905, που λίγο έλειψε να διασπάσει το σιωνιστικό κίνημα, αφού ή ιδέα ενός σιωνισμού χωρίς την Σιών, όσο κι αν έδινε άμεση λύση στο πρόβλημα των άντισιωνιστικών διώξεων στην ανατολική Ευρώπη, δεν έπαυε να συνιστά ιστορικό άνοσιούργημα.¹⁹

18. Για τον ρόλο του εβραϊκού εθνικισμού στην αλία, δηλαδή στο μεταναστευτικό ρεύμα της επιστροφής στην Παλαιστίνη που ξεκινά στα τέλη του 19ου αιώνα, βλ., μεταξύ άλλων, H. Kohn, *Nationalism and Imperialism in the Hitler Era*, σελ. 127-8 και E.B. Ayal, "Nationalist Ideology and Economic Development", σελ. 231, 233.

19. Η (αυθασιμένα) γνωστή ως 'υπόθεση της Ουγκάνα' άρχισε το 1902, όταν ο ιδρυτής του σιωνιστικού κινήματος Θεόδωρος Χέρτσλ αντιλήφθηκε ότι το άρχικό του σχέδιο για την αγορά παλαιστινιακών εδαφών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν επρόκειτο να καρποφορήσει και άρχισε να αναζητά άλλους χώρους εβραϊκής μετανάστευσης για την μελλοντική ίδρυση ενός ανεξάρτητου έθνικού κράτους. Οί νέες του προσπάθειες συνάντησαν την σχεδόν άμεση απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης, ή οποία το 1903 προσέφερε στο σιωνιστικό κίνημα για εγκατάσταση μια άκατοίκητη περιοχή περίπου δεκαπέντε χιλιάδων τετραγωνικών χιλιομέτρων στα ύψηδα του βρετανικού προτεκτοράτου της Ανατολικής Αφρικής που σήμερα ανήκουν στην Κένυα. Η βρετανική προσφορά

Τούτο βεβαίως δεν μειώνει διόλου την σημασία του γεγονότος ότι η πρόσληψη του εθνικού χώρου είναι, κατ' ούσαν, τὸ ἴδιο ἀφηρημένη, νοερὴ καὶ φανταστική, με ἐκείνη τοῦ ἐθνικοῦ χρόνου. Ἡ ἐπισήμανση ἴσως νὰ ἀκούγεται προκλητική, ἔως ὅτου συνειδητοποιήσουμε ὅτι οἱ πεποιθήσεις καὶ τὰ συναισθήματα ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὸ ἰδεολόγημα τῆς ἐθνικῆς ἐστίας δὲν εἶναι ἀκριβῶς τῆς ἴδιας τάξεως μετὰ τὴν προσκόλληση τοῦ ὑποκειμένου στὸν ἄμεσο περιβάλλοντα χώρο στὸν ὁποῖο συμβαίνει νὰ ἔχει γεννηθεῖ ἢ νὰ ζεῖ.¹⁰ Στὴν ἐποχὴ τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἡ ἀγάπη τῆς πατρίδας δὲν ἔχει νὰ κάνει μόνον μετὰ τὸν τόπο τῆς προσωπικῆς μνήμης ἢ τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ ἐκτείνεται κατὰ τρόπο ποὺ ἀγκαλιάζει ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τὴν ὁποία τὸ σύγχρονο ἔθνος καὶ ἡ ἱστορία του διεκδικοῦν. Ἡ ἐπέκταση αὕτη εἶναι νοερὴ καὶ ἀφηρημένη, προὐν μίαν ἰδεολογίαν ποὺ ὑποβαθμίζει τὶς διαφορὰς ἀνάμεσα σὲ ἐπιμέρους τόπους πρὸς χάριν τῆς ἐνιαίας ὕψης τοῦ ἔθνους στὸν χώρο καὶ στὸν χρόνο. Γι' αὐτὸ καί, σχεδὸν ἀναπόδραστα, οἱ διαφορὰς ὑπερεθνικῆς ὁμοιότητος τοῦ χώρου ὑποβαθμίζονται ὑπὲρ τῶν νοερῶν ἐθνικῶν ὁμοιοτήτων.¹¹

Ὁ *homo nationalis* διαφέρει καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ ἄνθρωπο καὶ τὴν ἄμεση, βιωματικὴ του σχέση μετὰ τὸ περιβάλλον. Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ ἀναλογιστοῦμε τὶς διαφορὰς ἀνάμεσα ἀφενὸς στὴν ἰδέαν τῆς ἐθνικῆς ἐστίας στὶς σύγ-

ρου τῶν προηγούμενων γενεῶν, τοῦ χώρου ποὺ γνώρισε τὴν ἀνθιση τῆς ἰδιοφυΐας τοῦ ἔθνους». A.D. Smith, *Nationalism in the Twentieth Century*, σελ. 3. Βλ. ἐπίσης, A.D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, σελ. 150-3.

10. «Ὁ ἐθνικισμὸς ἐνθαρρύνει τὴν ταύτιση τῶν ἀτόμων ὅχι μετὰ τὴν τοπικότητά καθεαυτήν, ὅχι μετὰ τὰ δίκτυα τῶν συγκεκριμένων διαπροσωπικῶν τους σχέσεων, ἀλλὰ μετὰ μίαν ἀφηρημένην κατηγορίαν». C. Calhoun, "Nationalism and Civil Society", σελ. 328-9.

11. «Αὐτὸς ποὺ ζεῖ στὸ Κέντ καὶ ἐκείνος ποὺ ζεῖ στὴν Νορβηγία αἰσθάνονται ἀπὸ κοινοῦ τὴν ἴδια ἀγάπη γιὰ ὁλόκληρη τὴν γῆ τῆς Ἀγγλίας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μετὰ αἰσθημάτων τοῦ κατοίκου τῆς Νορμανδίας καὶ τοῦ κατοίκου τῆς Προβηγκίας γιὰ τὴν *dance France*. Ἀλλὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ τοπίο καὶ τὸ κλίμα, ὁ ἄνθρωπος τοῦ Κέντ ἔχει περισσότερα κοινὰ μετὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς Νορμανδίας». Royal Institute of International Affairs, *Nationalism*, σελ. 252.

χρονες κοινωνίες καὶ ἀφετέρου στὴν ἐμπράγματη σχέση ποὺ ἐμφανίζονταν στὶς παραδοσιακὲς κοινωνίες ὅπου ἡ ἀντίληψη τοῦ χρόνου δὲν εἶχε ἐθνικὸ χαρακτήρα καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἐπικράτειας ἦταν ἀπλῶς ἀδιανόγητη. Μάλιστα, ἡ ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς πόλους δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερη ἀναλυτικὴ δεινότητα ἀν φέρουμε στὸν νοῦ μας τὸ πλήθος τῶν παραδοσιακῶν κοινωνιῶν ποὺ ἡ βίαιη ἔλευση τῆς νεωτερικότητος ἀπὸ τὴν Δύση συνέλαβε *in situ* — ὅπως λόγου χάριν συνέβη μετὰ τοὺς Ἀβοριγίνες τῆς Αὐστραλίας καὶ τοὺς Μαόρι τῆς Νέας Ζηλανδίας, τῶν ὁποίων ἡ συλλογικὴ ταυτότητα ὀριζόταν ἀπὸ ριζικὰ διαφορετικὲς προσλήψεις τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος.¹²

Ἀν ὅμως τὸ ἐθνικὸ συναίσθημα δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα μετὰ τὸ τοπικὸ συναίσθημα, ἂν ἡ ἐθνικὴ ἐστία δὲν ταυτίζεται ἀκριβῶς μετὰ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα, στὴν στενὴ τῆς ἐννοια, τότε ἔπεται ὅτι ἡ σύγχρονη προσκόλληση στὴν πρώτη πρέπει λογικὰ νὰ εἶναι προὐν μίαν πιὸ σύνθετη διαδικασία: τῆς διαδικασίας διὰ τῆς ὁποίας μαθαίνουμε ποὺ ἀνήκουμε σύμφωνα μετὰ τὴν ἱστορία, ποὺ δηλαδὴ μας τοπθετεῖ τὸ ἐθνικοποιημένο παρελθόν μας. Ἡ δικαιοσύνη αὕτη, ὅσο καὶ ὅταν εἶναι λίγο ἔως πολὺ αὐστηματοποιημένη (ὅπως συμβαίνει μετὰ τοὺς θεσμοὺς τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς κοινωνικοποίησης) στὶς σύγχρονες ἐθνοκρατικὲς κοινωνίες) δὲν παύει νὰ ἀναφέρεται σὲ κάτι τὸ ἀφηρημένο, σὲ μίαν ἐννοια τῆς πατρίδας ποὺ ἀντλείται ἀπὸ τὴν νοερὴ κοινότητα τοῦ ἔθνους. Ὑπὸ τὴν σκέπη μάλιστα τῆς ἐθνοκρατικῆς ἐξουσίας, (ἐνοποίηση τοῦ χώρου) ἡ ἐθνικὴ ὁμοιογενοποίησή του, ἂν προτιμᾶμε) συνεχίζεται σχεδὸν ἀπαρέγκλιτα τὴν ὑποβάθμιση τῆς τοπικῆς ἰδιαιτερότητας. Γι' αὐτὸ παραδείγματα ἐδῶ ἀφοροῦν σὲ ὅλους τοὺς κατεστημένους ἢ ἐπιτυχεῖς ἐθνικισμοὺς ποὺ νομιμοποιοῦν τὰ ἀντίστοιχα ἐθνικὰ κράτη. Ἀρκεῖ ἴσως νὰ θυμηθοῦμε τί συνέβη στὸ γενέθλιο λίκνο τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, τὴν Γαλλία, ὅπου ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα ἀποτελοῦσε μέγχι καὶ σχετικὰ πρόσφατα ἓνα συνεχὲς διακύβευμα ἐνσωμάτωσης ἢ ἐξάλειψης τῶν ἐπιμέρους

12. Γιὰ τὴν μυθικὴ σχέση τῶν Μαόρι μετὰ τὸ περιβάλλον τους καὶ τὴν διαφορά της ἀπὸ τὶς νεωτερικὲς προσλήψεις περὶ ἐθνικοῦ χώρου, βλ. H.-K. Yoon, "Maori Identity and Maori Geomental", ἰδιαίτερα σελ. 296-7.

Ο έθνικός χρόνος έχει λοιπόν άμεσο αντίκτυπο στην σύλληψη και την υλοποίηση του πολιτικού προτάγματος του έθνικισμού. Η ιστορική αυτοπροσωπία του έθνους έγκλείεται σε μια (ύπαρ-
κτη ή επιδιωκόμενη) πολιτική οντότητα, το έθνικό κράτος, πού, βεβαίως, πρέπει εν τοις πράγμασι να διαθέτει τὰ δικά του ὄρια.¹ Επομένως, ένας έθνικός πολιτισμός είναι εξ ὀρισμού χω-
ροθετημένος – χωροθετημένος από την ιστορία του, από τὸ αἶψα τῆς προστασίας ἐντὸς τοῦ οἴκειου έθνικου κράτους, ἀπὸ τὸν σαφή διαχωρισμό του ἀπὸ ἄλλα ἔθνη.²

Τί σημαίνει κάτι τέτοιο; Καταρχάς, ὅτι ὁ λόγος περὶ έθνικῆς ιδιαιτερότητας ἀποτελεῖ, ἐξ ὀρισμοῦ και πρωτίστως, μιά μορφή ἐδαφικῆς ἀξίωσης.³ Αὐτὸ στὸ ὁποῖο κατατείνει εἶναι ἡ συγκρό-
τηση, ἡ διατήρηση ἢ ἡ ἐπέκταση μιᾶς συγκεκριμένου τύπου κρα-
τικῆς οντότητας πὺ δ διαθέτει κάποια ὄρια ἐντὸς τῶν ὁποίων τὸ
ἔθνος ἀσχεῖ ἀποκλειστικὴ κυριαρχία. (Ο έθνικισμός ἀφορᾷ σὲ

1. Αὐτὸ εἶναι τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ έθνους ἀπὸ τὸν Μπένεντιντ "Ανερσον ὡς «νοερῆς πολιτικῆς κοινότητας» – δηλαδὴ ὡς μιᾶς κοι-
νότητας τὴν ὁποία τὰ μέλη τῆς φαντάζονται ὡς ξεχωριστὴ, ὁριοθετημένη καὶ ἄρα
κυριαρχή. Βλ. σχετικὰ, B. Anderson, *Imagined Communities*, σελ. 15. Γὰρ τὴν
έθνοκρατικὴν ὁριοθέτηση ὡς ἔννοια ἀποκλεισμοῦ καὶ διάκρισης, βλ. J. Gottman,
The Significance of Territory, σελ. 95.

2. Γὰρ τὴν ἀντανάκλαση τῆς έθνικιστικῆς σῆξυξης πολιτισμοῦ καὶ πολιτικῆς
στὴν ἔννοια τῆς ἐδαφικότητας, βλ. J. Anderson, "Nationalist Ideology and Terri-
tory", σελ. 19-22, A.D. Smith, "States and homelands", σελ. 187, 191 καὶ A.D.
Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era*, σελ. 56.

3. Βλ. M. Pearson, "Notions in nationalism", σελ. 6. Βλ. ἐπίσης, H.B. Davis,
Toward a Marxist Theory of Nationalism, σελ. 6.

4. «Τὸ ὄντι, ὅπου καὶ ἂν εἶναι οἱ ἄλλοι, ἀσχοποῖ τοῦ ὁ έθνικισμὸς ἀφορᾷ πᾶ-
ντοτε στὴν κατοχή καὶ τὴν διατήρηση ἐδάφους. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ μόνον μὲ τὴν
κατοχή εἶναι δυνατὴ ἡ πρακτικὴ υλοποίηση τῆς οἰκοδόμησις ἔθνων. Μόνον ἐντὸς
καὶ ἐπὶ κάποιας συγκεκριμένης χώρας μποροῦν τὰ μέλη ενός έθνους νὰ ἀισθαν-
θοῦν τὴν πολιτικὴν τους ἀδελφότητα καὶ τὴν κοινωνικὴν τους συναχὴ. Μόνον ἐντὸς
καὶ ἐπὶ κάποιας συγκεκριμένης χώρας μποροῦν τὰ κράτη ἢ οἱ ἔλιτ νὰ κινητοποι-
ήσουν "πολίτες". Επομένως, τὸ έθνος προϋποθέτει τὴν ἀπόκτηση μιᾶς χώρας,
ὅπως ἀνακάλυψαν τόσες πολλὲς διασπορές ἢ διασπορές ἢ ὑποταγμένους κοι-
νότητες, σὰν τοὺς Ἀρμενίους, τοὺς Κούρδους, τοὺς Ἰουδ. καὶ τοὺς Σομαλούς». A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, σελ. 163. Βλ. ἐπίσης, L.W. Doob, *Ph-
ritism and Nationalism*, σελ. 25-6.

μιά συγκεκριμένη μορφή κρατικῆς συγκρότησης, στὸ έθνικὸ
κράτος – καὶ κράτος σημαίνει, σὲ ἄλλες τῆς ἐποχῆς καὶ μέσα ἀπὸ
ὁποιοδήποτε θεωρητικὸ πρίσμα, ἔξουσία ἐπὶ ἐδάφους, ἐδαφικὴ
κυριαρχία.⁵ Πέραν τούτου ὅμως, εἶναι ἡ ιστορία τοῦ έθνους πὺ
τὸ τοποθετεῖ σὲ συγκεκριμένο χώρο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βεβαίως θέ-
τει ἀξιώσεις ἀποκλειστικῆς δικαιοδοσίας – σὲ μιὰ ἐνιαία καὶ συ-
νεχόμενη περιοχή, ἡ ὁποία φέρεται νὰ τοῦ ἀνήκει ἀποκλειστικά
καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας διεκδικεῖ ἀναφαίρετα ιστορικὰ δικαιώματα
ιδιοκτησίας καὶ ἐλέγχου.⁶ Κοντολογίς, ὁ έθνικός χρόνος καθορί-
ζει σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τῆς ἀντιλήψεις περὶ έθνικου χώρου.
Ἔτσι ἡ ιστορία, πὺ βεβαίως γράφεται πάντοτε μὲ συγκεκριμένες
μέριμνες κατὰ νοῦ, φαίνεται νὰ καθορίζει καὶ τὴν γεωγραφία.

Τὸ πολιτικὸ πρόταγμα τοῦ έθνικισμοῦ βρίθκει ἀπὸ χωροταξι-
κοὺς συμβολισμοὺς πὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ ἀνασυσταθὲν παρελ-
θόν. Το-έθνικὸ κράτος εἶναι τόπος καταφυγῆς καὶ προστασίας,
τὸ 'σῶμα' ὁπου κατοικεῖ ἀνεκαθεν ἡ 'ψυχὴ' τοῦ έθνους,⁷ ἕνας
*hortus conclusus*⁸ ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἡ συγκέντρωση τῶν μελῶν τοῦ
έθνικου σώματος ἐγγράφεται τὴν συνέχεια τῆς έθνικῆς αὐτοπρο-
σωπίας. Επομένως, ἡ ἐστία τοῦ έθνους δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ
καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τῆς ιστορίας του, ἀφοῦ ὁ έθνικός
χώρος βρίσκειται σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὸν έθνικὸ χρόνο.⁹

5. Βλ. M. Mann, "The autonomous power of the state", σελ. 187-8, 198-201.
Βλ. ἐπίσης, R.J. Johnston, D.B. Knight & E. Kofman, "Nationalism, Self-Deter-
mination and the World Political Map: An Introduction", σελ. 1, 5, 8-9.

6. «Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ἕνα έθνος χωρὶς τὸ δικὸ του κράτος, ἀλλὰ
ὄχι χωρὶς μιὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνεχή περιοχή στὴν ὁποία νὰ ἐδρεύει καὶ
στὴν ὁποία νὰ εἶναι ριζωμένο ἐν τοῖς πράγμασι καὶ ἐν πνεύματι». F. Hertz,
Nationality in History and Politics, σελ. 146.

7. Ἡ ἀνθρωπομορφικὴ παρομοίωση τοῦ έθνικου κράτους ὡς σώματος στὸ
ὁποῖο κατοικεῖ ἡ ψυχὴ τοῦ έθνους ἀπαντᾷται συγχρότατα στὴν έθνικιστικὴ ἰδεο-
λογία, ἡ ὁποία ὑποστασιοποιεῖ τὴν ἀφαίρεση τοῦ έθνους. Βλ. σχετικὰ, F. Hertz,
Nationality in History and Politics, σελ. 151 καὶ M. Hroch, "Nationalism and national
movements", σελ. 38.

8. Ἡ ἀπεικόνιση τῆς έθνικῆς ἐστίας ὡς περιγραφμένου χώρου ἀνήκει στὸν P.
Sallybrass, "Time, space and unity", σελ. 204.

9. «Ἡ ἀλληλεγγύη τὴν ὁποία ἐπιδιώκει ἕνας έθνικιστὴς βασιζεται στὴν κα-
τοχή τοῦ χώρου: ὄχι ὁποιοδήποτε χώρο, ἀλλὰ τὸν ιστορικὸν χώρο – τοῦ χώ-
ρου»

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

- But do you know what a nation means? says John Wyse.
- Yes, says Bloom.
- What is it? says John Wyse.
- A nation? says Bloom. A nation is the same people living in the same place.
- By God, then, says Ned, laughing, if that's so I'm a nation for I'm living in the same place for the past five years.
- So of course everyone had a laugh at Bloom and says he, trying to muck out of it:
- Or also living in different places.
- That covers my case, says Joe.

James Joyce, *Ulysses*

6. Η Ιστορική Έστια του Έθνους

Ο έθνικισμός είναι εκείνη ή σύγχρονη ιδεολογία που νομιμοποιεί την πολιτική με πολιτισμικά επιχειρήματα τα όποια άντλει από το παρελθόν. Έδω βρίσκεται ο πυρήνας της Έθνικης Ιδέας: το σημερινό έθνος οφείλει να είναι ανεξάρτητο ούτως ώστε να προστατεύει την ιστορική ιδιαιτερότητα του πολιτισμού του. Όπως προστάθισα να δείξω σε δια-πρωτοβουλία, αυτή ή αναδρομή στην ιστορία έχει να κάνει με τον νεωτερικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης ιδεολογίας. Είναι, δηλαδή, άμεσα συνδεδεμένη με την διαδικασία του κοινωνικού εκσυγχρονισμού, με την παρέλευση των παραδοσιακών μορφών κοινωνικής οργάνωσης και αλληλεγγύης. Το πολυσχιδές φαινόμενο της νεωτερικότητας οδηγεί στην οικοδόμηση εθνικών και όμοιογενών αφηγήσεων, οι όποιες οργανώνονται με βάση παροντικές μέριμνες και μελλοντικούς σχεδιασμούς. Στο πλαίσιο αυτό, το παρελθόν έθνικως ποιείται απόλυτα, για να τεθεί στην υπηρεσία της πολιτικής όπως την αντιλαμβάνεται ή έθνικιστική ιδεολογία - μιας πολιτικής, που υπαγορεύεται από τον διαχωρισμό των έθνικών πολιτισμών. Στην όπτική αυτήν όμως, νομιμοποιείται ιδεολογικά μια έντυπωσιακή αντιστροφή στην πρόσληψη του χρόνου, αφού το δικαίωμα της έθνικης αυτοδιάθεσης φαίνεται να αποτελεί την κατάληξη και όχι την άφετηρία της ανάπλασης του παρελθόντος. Ο νεωτερικός χαρακτήρας της έθνικιστικής δεοντολογίας σβήνει στο βάθος του χρόνου και το πρόταγμα του έθνικισμού προσλαμβάνεται τελικά ως το αυτόνοτο και φυσιολογικό συμπεράσμα στο όποιο φαίνεται να οδηγεί ή ιστορία. Πρόκειται όμως για την έθνικιστική αντίληψη περί ιστορίας - μια αντίληψη, ή όποια αποδίδει στο παρελθόν ένότητα, συνέχεια, σαφήνεια και νόημα, που δεν διέθετε ούτε φυσικά θα μπορούσε να έχει.

- VON BUSEKIST, A. 2005. The languages of nationalism. Στο *Revisiting Nationalism. Theories and Processes*, επιμ. A. Dieckhoff & C. Jaffrelot, 144–164. Λονδίνο: Hurst & Co.
- WALZER, M. 1995. The new tribalism: Notes on a difficult problem. Στο *The Nationalism Reader*, επιμ. O. Dahbour & M. R. Ishay, 322–332. New Jersey: Humanities Press.
- WOOLF, S., επιμ. 1995. *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*. Μτφρ. Ε. Γαζή. Πρόλογος Α. Λιάκος. Αθήνα: Θεμέλιο. Τίτλος πρωτοτύπου *Nationalism in Europe, 1815 to the Present: A Reader* (Λονδίνο: Routledge, 1995).
- ŽIŽEK, S. [2001] 2002. Απόλαυσε το έθνος σου όπως τον εαυτό σου: Στοιχεία μιας ψυχαναλυτικής ανάλυσης του εθνικισμού. Στο *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό;*, μτφρ. Β. Ιακώβου, επιμ. & πρλ. Γ. Σταυρακάκης, 345–360. Αθήνα: Scripta. Τίτλος πρωτοτύπου *Did Somebody Say Totalitarianism?* (Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Verso, 2002).

Παντελής Ε. Λέκκας

ΤΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ ΜΕ ΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

έθνικισμός και νεοτερικότητα

Διόρθωση: Μαρία Αποστολοπούλου
Σελιδοποίηση: Αφροδίτη Ανδριολάτου
Έξωφύλλο: Κώστας Χουχουλής

Copyright © 2001 «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ» – ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΛΕΚΚΑΣ
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτήνεται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη οήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 1001/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, ή αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»

Έμμ. Μπενάκη 59, 106 81 Αθήνα. Τηλ.: 3891800 - fax: 3836658
web: www.ellinikagrammata.gr

Βιβλιοπωλεία:

- Γ. Γενναδίου 6, 106 78 Αθήνα. Τηλ.-fax: 3817826
- Στοά Όρφεως, Στοά Εβλίου, Περισσό 5, 105 59 Αθήνα. Τηλ.: 3211246
- Κεντρική διάθεση:
- Ζωοδ. Πηγάς 21 & Τζαβέλλα 1, 106 81 Αθήνα. Τηλ.: 3302033 - fax: 3817001
- Μοναστηρίου 183, 546 27 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: (031) 500035 - fax: (031) 500034
- Μαιζώνος 1 & Καρόλου 32, 262 23. Τηλ.: (061) 620384 - fax: (061) 272072

ISBN 960-393-902-1

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΑΘΗΝΑ 2001

219

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ
ΣΕΙΡΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' 5

Υπεύθυνοι σειράς
Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης - Δημήτρης Χριστόπουλος

ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΠΕΡΑΝ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ:
«ΟΜΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ» ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Γράφουν οι:

Λίνα Βεντούρα
Ελπίδα Βόγλη
Λένα Διβάνη
Λένα Κορμιά
Μαρία Κοτζιάμπαση
Βασίλης Κουτσούκος
Λίνα Λούβη
Γιώργος Μαυρομάτης
Λάμπρος Μπαλτσιώτης
Άγγελος Νταλαχάνης
Γιάννης Παπαδόπουλος
Δέσποινα Παπαδοπούλου
Χρήστος Παπατυλιανός
Ελένη Σιδέρη
Ηλίας Σκουλίδας
Κατερίνα Τρίμη-Κύρου
Δημήτρης Χριστόπουλος

Επιμέλεια:

Λίνα Βεντούρα - Λάμπρος Μπαλτσιώτης

ΑΘΗΝΑ 2013

μακέτα εξωφύλλου: Γιάννης Λεκιός

τυπογραφικές διορθώσεις: Βάλλια Ράπτη

© Λίνα Βεντούρα, Λάμπρος Μπαλτσιώτης και
Εκδόσεις BIBLIORAMA
Στουρνάρη 51, 104 32 Αθήνα
τηλ.: 210-5221112, φαξ: 210-5221466
e-mail: info@bibliorama.gr

ISBN: 978-960-9548-12-0

ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΠΕΡΑΝ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ, ΑΛΛΑ
Ο ΛΑΟΣ ΕΝΤΟΣ: ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Δημήτρης Χριστόπουλος

«Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης δεν είναι νοητό οι Έλληνες του εξωτερικού να μην έχουν τον επιβαλλόμενο θεσμικά αποφασιστικό λόγο για τα τεκταινόμενα στη χώρα τους».

Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Άσκηση του εκλογικού δικαιώματος κατά τις γενικές βουλευτικές εκλογές από τους Έλληνες εκλογείς που διαμένουν στο εξωτερικό», 2009.

«Και ποιο κόμμα θα εδέχτο στα 6 εκατομμύρια ψηφοφόρων Ελλήνων να προστεθούν ενάμιση έως 2 εκατομμύρια ψηφοφόροι οι οποίοι δεν έχουν, επαναλαμβάνω, τη δυνατότητα να εκτιμήσουν τα πολιτικά πράγματα όπως τα εκτιμούν οι Έλληνες;»

Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, 1984.

Η επικράτεια –ο εδαφικά οριοθετημένος χώρος άσκησης της δημόσιας κρατικής εξουσίας– δεν είναι τα πάντα, καθώς η αρχή της εδαφικότητας δεν αποτελεί πλέον το θέσφατο που ήταν κάποτε, αλλά δεν μπορεί να μη σημαίνει και τίποτε. Η θεματική του άρθρου αυτού το αποδεικνύει με τον πλέον πανηγυρική

ρικό τρόπο. Ενώ η ρητορική για τον «απανταχού ελληνισμό» βρίθει υπερδραφικών αναφορών όταν η συζήτηση έρχεται στο «διά ταύτα», στο θέμα της ψήφου του δηλαδή, τότε το ελληνικό πολιτικό σύστημα σφυρά αδιάφορα, κατά το κοινώς λεγόμενο. Και τούτο γιατί η ρητορική της ηρωοποίησης της διασποράς και των προγονικών δεσμών της με τη μητέρα πατρίδα είναι δωρεάν, ενώ οι διευκολύνσεις στα πολιτικά της δικαιώματα κοστίζουν. Και φυσικά δεν αναφέρονται στο οικονομικό κόστος της επιστολικής ψήφου (ή όποιου άλλου τρόπου), αλλά στο πολιτικό κόστος της ψήφου καθεαυτής. Τελικά όλα γίνονται όταν η σκοπιμότητα είναι τέτοια: ως και το αίμα, νερό...

Το ζήτημα «αποδημία και ελληνική ιθαγένεια» εκβάλλει σε ένα διαρκώς ανοιχτό ερώτημα που επανέρχεται ανά τακτά χρονικά διαστήματα στην ελληνική πολιτική ζωή από τη μεταπολίτευση ως τις μέρες μας. Το ζήτημα αυτό δεν είναι άλλο από την «ψήφο των αποδημών», για την ακρίβεια τους τρόπους εκείνους με τους οποίους η ελληνική πολιτεία θα διευκολύνει τη δυνατότητα πολιτικής συμμετοχής της ελληνικής διασποράς. Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει την ελληνική πολιτική σκηνή ως ένα θέμα συνταγματικής μηχανικής: με ποιόν τρόπο δηλαδή θα υλοποιηθεί η πρόβλεψη του άρθρου 51§4 του Συντάγματος κατά το οποίο:

Νόμος που ψηφίζεται με την πλειοψηφία των δύο τρίτων του όλου αριθμού των βουλευτών μπορεί να ορίζει τα σχετικά με την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος από τους εκλογείς που βρίσκονται έξω από την επικράτεια. Ως προς τους εκλογείς αυτούς η αρχή της ταυτόχρονης διενέργειας των εκλογών δεν κωλύει την άσκηση του εκλογικού τους δικαιώματος με επιστολική ψήφο ή άλλο πρόσφορο μέσο, εφόσον η καταμέτρηση και η ανακοίνωση των αποτελεσμάτων διενεργείται όποτε αυτό γίνεται και σε ολόκληρη την Επικράτεια.

Η παρούσα προσέγγιση δεν αφορά τους τρόπους με τους οποίους μπορεί δυναμικά να τεθεί σε εφαρμογή η σχετική συνταγματική πρόβλεψη. Είμαι βαθιά πεπεισμένος ότι το κρίσιμο ζήτημα δεν είναι το «πώς θα ψηφίσουν», αλλά το «ποιοί θα

ψηφίσουν». Η ταυτότητα του ελληνικού body politic εκτός επικράτειας είναι το κατεξοχήν ζητούμενο όποιας συζήτησης μπορεί δυναμικά να διεξαχθεί σχετικά με το θέμα της πολιτικής συμμετοχής των εκτός συνόρων Ελλήνων. Ο απόλυτος φετιχισμός της καταγωγής που διέπει το δικαιο της ελληνικής ιθαγένειας έχει οδηγήσει την ελληνική πολιτεία σε ένα κρίσιμο αδιέξοδο. Η ιδεοληπτική και αγοραία ρητορική ηρωοποίησης της ελληνικής διασποράς σκοντάφτει στην αμνηστία ταυτοποίησης τόσο της πολιτικής βούλησης όσο και της ταυτότητας των ανθρώπων αυτών. Για τον λόγο αυτό, ακόμη –και παρά μία προσπάθεια το 2009– εκτελεστικός νόμος του 51§4 δεν έχει υιοθετηθεί, με αποτέλεσμα ως και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου να απειλεί με καταδίκη τη χώρα γιατί δεν έχει εφαρμόσει το Σύνταγμα της ...

I. Η διαμονή στην Ελλάδα, ως ένδειξη «ισχυρού δεσμού» με τη χώρα

α. Από την συμμετοχή «ου μόνον των εν τη ημεδαπή πολιτών Ελλήνων»...

Μόλις δύο βδομάδες μετά την ανατροπή του Όθωνα, στις 23 Οκτωβρίου 1882, σε προκήρυξη της προσωρινής κυβέρνησης του νεαρού Βασιλείου της Ελλάδας προς τους Έλληνες αναφέρεται πως «καλούνται εις την Συνέλευσιν πληρεξούσιοι ού μόνον των εν τη ημεδαπή πολιτών Ελλήνων, αλλά και εκείνων, οίτινες μακράν αυτής κοπιώσιν εργαζόμενοι υπέρ του μεγάλου του ελληνικού ονόματος και απαύστως μεριμνούν υπέρ της ευδαμονίας της Πατρίδος.» Στο Ψήφισμα περί εκλογής των Πληρεξουσίων του Έθνους που ακολουθεί γίνεται για πρώτη και τελευταία φορά στην ελληνική πολιτική ιστορία ρητή μνεία για τη συμμετοχή των Ελλήνων που ζούσαν στο εξωτερικό στις επικείμενες εκλογές. Το άρθρο 4 του εν λόγω ψηφίσματος προέβλεπε ότι «οι οπουδήποτε εκτός της Ελλάδος ευρισκόμενοι υπήκοοι Έλληνες, εάν αποτελώσιν αριθμόν εκατόν μέχρι χιλίων ψυχών, εκλέγουσιν έναν πληρεξούσιον, αν δε χι-

λίους μέχρι δέκα χιλιάδων εκλέγουσι δύο, και αν υπερβαίνωσι τας δέκα χιλιάδας εκλέγουσι τρεις. (...) Η εκλογή των πληρεξουσίων των εν τη αλλοδαπή υπηκόων Ελλήνων θέλει γίνεσθαι εν τω αρμοδίω Προξενείω κατά το εκδοθησόμενον περί τούτου ψήφισμα»¹.

Λίγες μέρες αργότερα, το τελευταίο δεκαήμερο του Νοεμβρίου 1862, ξεκίνησε το πρώτο δημοψήφισμα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας σε όλους τους δήμους και τις κοινότητες της χώρας, καθώς και στα προξενεία όπου ψήφισαν οι Έλληνες του εξωτερικού, με αντικείμενο το πρόσωπο του νέου βασιλιά της Ελλάδας. Η εκλογή του νέου βασιλιά ακυρώθηκε προτού καν ολοκληρωθεί η διαδικασία του δημοψηφίσματος,² ωστόσο ένα μετέωρο πλην όμως τροχιοδεικτικό βήμα είχε γίνει. Οι εθνικές εκλογές που λάμβαναν χώρα ταυτόχρονα με το ακυρωθέν δημοψήφισμα περιέλαβαν στο εκλογικό σώμα και Έλληνες από περιφέρειες, όπως η υπό οθωμανική κυριαρχία Θεσσαλονίκη και Ήπειρος αλλά ακόμη και το Λίβερπουλ και το Παρίσι. Μαθαίνουμε λοιπόν ότι το «τελικό αποτέλεσμα είναι μάλλον εντυπωσιακό» καθώς από τις 103 περιφέρειες που αναδείκνυαν πληρεξούσιο, περισσότερες από τριάντα δεν ανήκαν στο ελληνικό κράτος (Αρόσος; 1990: 13). Πολλές από τις περιφέρειες αυτές στο απώτερο μέλλον θα αποτελούσαν τμήμα της ελληνικής επικράτειας σε μία από τις επερχόμενες εθνικές επεκτάσεις του Βασιλείου, άλλες όμως, όπως το Λιβόρνο, το Λίβερπουλ, η Μασσαλία και η Τεργέστη, προφανώς δεν θα μπορούσαν να ανήκουν στα αλυτρωτικά σχέδια του ελληνικού έθνους. Στη Βουλή που συγκροτήθηκε μετά τις εκλογές, ως το 1864, μετείχαν και επιφανείς απόδημοι, μεταξύ των οποίων και ο Χαρίλαος Τρικούπης...

1. ΦΕΚ, Αριθ. 9, 1862, 25 Νοεμβρίου 1862, σ. 37 και 39.

2. Πβλλ. σχετικά σε Ν. Αλιβιζάτος (1981: 76-77). Για την ιστορία, το δημοψήφισμα ακυρώθηκε πριν καν ολοκληρωθεί καθώς η Γαλλία και η Ρωσία, επικαλούμενες διάταξη του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου, δεν έαναν δεκτή την εκλογή του βρετανού Πρίγκιπα Αλφρέδου, υπέρ του οποίου είχε ψηφίσει η συντριπτική πλειοψηφία των εκλογέων.

β. ... στην εκκωφαντική σιωπή ενός αιώνα και τέλος σε μια «θορυβώδη απραξία» της μεταπολίτευσης

Η πρακτική και κάθε σχετική σύζηση διεκόπησαν μάλλον άδοξα και μάλιστα για κάτι παραπάνω από το ήμισυ της ζωής του ελληνικού κράτους. Η σιωπή για περισσότερο από έναν αιώνα σχετικά με τα πολιτικά δικαιώματα των αποδήμων είναι όπως εκκωφαντική και μπορεί να αποδοθεί σε μια σταδιακά επερχόμενη αλλαγή «συνταγματικού παραδείγματος» στη σύλληψη της ταυτότητας των εκτός συνόρων Ελλήνων από το 1922 και ύστερα. Όπως επιχειρηματολογεί στο κείμενό του ο Χ. Παπαστυλιανός (βλ. το σχετικό κείμενο στον παρόντα τόμο), συζητάμε για μια μετάβαση από την αναγνώριση του έξω ελληνισμού ως συν-θμελιωτή της ελληνικής πολιτείας κατά το 19ο αιώνα, στην απλή υποχρέωση του ελληνικού κράτους να μεριμνά για τη διατήρηση των δεσμών του με τη «μητέρα» πατρίδα κατά τον 20ό αιώνα.

Η μετάβαση αυτή καταλήγει σε πράγματα ανατρεπτικές κατστάσεις. Το 1984 ένας επίφανής έλληνας πολιτικός αγόρευε ακολούθως στο κοινοβούλιο:

«Ποιοι θα ψηφίσουν στην Αμερική; Έχουμε 2,5 εκατομμύρια Έλληνες. Οι περισσότεροι από αυτούς μπορούν να διεκδικήσουν την ιδιότητα του Έλληнос πολίτη. (...) Πόσα εκατομμύρια θα εγγραφούν; Αυτά τα εκατομμύρια σε ποια εκλογική περιφέρεια θα καταταχθούν; (...) Ένας που είναι δεύτερη γενιά, επειδή ο πατέρας του ξεκίνησε από την Αρκαδία θα εγγράφεται στους εκλογικούς καταλόγους Αρκαδίας και θα ψήφισε τους υποψηφίους Αρκαδίας; (...) Όλα αυτά τα προβλήματα αντίστοιχα υπάρχουν και στην Αυστραλία (...). [Τ]άρατε έναν μετανάστη της Αμερικής, διατυπώνω μια γνώμη, αν είναι οπαδός του Ρήγκαν θα ψηφίσει Νέα Δημοκρατία ενδεχομένως. Αν είναι οπαδός του Δημοκρατικού Κόμματος μπορεί να σκεφτεί να ψηφίσει ΠΑΣΟΚ. Δηλαδή να μεταφέρει τις πολιτικές απόψεις της χώρας του χωρίς να υπάρχει αναλογία πολιτικών πραγμάτων στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας, γιατί δεν τα πα-

ραχολογεί γιατί δεν τα γνωρίζει, και έτσι να νοθευτεί η θέληση του ελληνικού λαού με ένα μεγάλο αριθμό ψήφων, εκατομμυρίων ανθρώπων, οι οποίοι δεν έχουν την δυνατότητα να εκτιμήσουν τα κριτήρια τα οποία πραγματικά διέπουν την βούληση του ελληνικού λαού. Και ποιο κόμμα θα εδέχτο στα 6 εκατομμύρια ψηφοφόρων Ελλήνων να προστεθούν ενάμισι έως δύο εκατομμύρια ψηφοφόροι οι οποίοι δεν έχουν, επαναλαμβάνω, τη δυνατότητα να εκτιμήσουν τα πολιτικά πράγματα όπως τα εκτιμούν οι Έλληνες;»

Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της Νέας Δημοκρατίας και μετέπειτα πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, στην αγόρευση του αυτή αποδεικνύεται ένας από τους λίγους – ο μόνος σε γνώση μας – Έλληνας πολιτικός, ο οποίος, από την μεταπολίτευση ως σήμερα, εντόπισε την ιδιαίτερη πτυχή που αφορά στα πολιτικά δικαιώματα των αποδήμων Ελλήνων και αφορά στη συσχέτισή τους με το καθεστώς απροϋπόθετης αναπαγωγής της ελληνικής ιδιότητας του πολίτη *iure sanguinis* στο εξωτερικό. «Ας το καταλάβουμε κάποτε!» κατέληγε, εννοώντας πως ούτως έχοντας του καθεστώτος της ελληνικής ιθαγένειας, η συζήτηση για την ψήφο των αποδήμων δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί σοβαρά. Λίγα χρόνια πριν, το 1980, ο Γ. Παπαδημητρίου (1980: 34) διαπίστωνε πως «παρά την πάροδο τεσσάρων και πλέον ετών από τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος δεν θεσμοθετήθηκαν ακόμη οι αναγκαίοι μηχανισμοί για την άσκηση του δικαιώματος της ψήφου από μια σημαντική μερίδα του Εκλογικού Σώματος, τους πολίτες που κατά την μέρα της διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών ή του δημοψηφίσματος βρίσκονται εκτός Ελλάδας». Αντιστοίχως, ο Γ. Δρόσος (1990: 79-80, 81) σημειώνει: «Πάντως σημασία δεν έχει τόσο το να περιορισθεί κανείς στο να δείξει και να στηλιτεύσει αυτήν τη θορυβώδη απραξία, όσο να αποπειραθεί να την κατανοήσει. Φαίνεται ότι αυτήν

3. Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Β', Συνεδρίαση Ζ' της 8ης Μαρτίου 1984, σ. 4737-4738.

την απραξία επέβαλε ο φόβος όλων των κοιμμάτων αντίκρου στο άγνωστο και δύσκολα διαγνώσιμο περιεχόμενο της ελογικής θέλησης των εκτός επικράτειας εκλογέων, και την επέτρεψε το γεγονός ότι καμία κυβέρνηση δεν είχε πραγματικό πολιτικό κόστος από τη μη εισαγωγή προς ψήφιση του αναγκαίου νομοσχεδίου... (...) Επιγραμματικά, εκείνο που μπορεί να σημειωθεί ότι μένει από την επισκόπηση 13 ετών συζητήσεων, είναι η μελαγχολική εικόνα μιας βουλής όπου όλες οι πτέρυγες καταγγέλλουν η μία την άλλη κοπτόμενες υπέρ της ψήφου των εκατομμυρίων Ελλήνων που ζουν έξω από την πατρίδα, ενώ, τελικά, γνωρίζουν ότι κόπτονται δωρεάν.»

Στις 10 Ιουλίου 2010, το πρώτο τμήμα του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εξέτασε προσφυγή τριών Ελλήνων πολιτών, υπαλλήλων του Συμβουλίου της Ευρώπης. Οι προσφεύγοντες σημείωναν ότι μολονότι ήταν εργαζομένοι στους εκλογικούς καταλόγους της Μόνηρης Αντιπροσωπείας της Ελλάδας στο Στρασβούργο προκειμένου να μπορούν να ψηφίσουν για τις ευρωεκλογές, δεν τους δόθηκε η αντίστοιχη δυνατότητα άσκησης των πολιτικών τους δικαιωμάτων στις εθνικές εκλογές του 2007. Κατόπιν αυτού προσέφυγαν στο Δικαστήριο για παραβίαση του άρθρου 3 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, όπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα συμμετοχής σε ελεύθερες εκλογές, σε συνδυασμό με τις διατάξεις του Ελληνικού Συντάγματος.

Το πρώτο Τμήμα του ΕυρΔΔΔ διαπίστωσε, με πέντε ψήφους εναντίον δύο, παραβίαση του άρθρου 3 του Πρόσθετου

4. Συγκεκριμένα το άρθρο που τυλοφορείται «Δικαίωμα για ελεύθερες εκλογές» προβλέπει πως: Τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέλη αναλαμβάνουν την υποχρέωση όπως διενεργούν, κατά λογικά διαστήματα, ελεύθερας μυστικής εκλογάς, υπό συνθήκας επιτρεπούσας την ελεύθεραν έκφραση της λαϊκής θέλησώς ως προς την εκλογήν του νομοθετικού σώματος». Από τη διατύπωση αυτή και τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου συνάγεται πως το κατεξοχήν πολιτικό δικαίωμα, το εκλογικό δηλαδή, αποτελεί εν τη στενή εννοία «ανθρώπινο δικαίωμα», του οποίου η παραβίαση γεννά ζήτημα νομικής ευθύνης του κράτους.

Πρωτοκόλλου και παρέπεμψε την υπόθεση λόγω της σοβαρότητας της στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου, η οποία συνεδρίασε το Μάιο του 2011. Η απόφαση αυτή έχει εξαιρετική σημασία καθώς, εφόσον επικυρωθεί το σχετικό του Τμήματος από την ολομέλεια του Δικαστηρίου, τότε αλλάζει με δραστικό τρόπο το σκηνικό που αφορά στα πολιτικά δικαιώματα της διασποράς των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, και σίγουρα πάντως, άμεσα της Ελλάδας. Η πρόβλεψη πολιτικής συμμετοχής, χωρίς την ταυτόχρονη πρόνοια πρόσφορων μέσων για την άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων από το εξωτερικό, συνιστά παραβίαση της Σύμβασης. Με δυο λόγια, δεν αρκεί η απλή πρόβλεψη της δυνατότητας ψήφου της διασποράς, αλλά το κράτος οφείλει να προνοεί και για την αποτελεσματική δυνατότητα ψήφου, καθώς θεωρείται πως το γεγονός ότι κάποιος πρέπει να ταξιδέψει στη χώρα με δικά του έξοδα, εμπόδιζε *de facto* τη συμμετοχή του στις εκλογές. Αυτό που, κατά την άποψή μου, έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον στην υπόθεση αυτή, ανεξάρτητα από την έκφασή της, είναι η υπερασπιστική γραμμή της ελληνικής κυβέρνησης:

«Είναι σαφές ότι οι πολίτες που κατοικούν μόνιμως στο εξωτερικό βρίσκονται σε διαφορετική κατάσταση από τους πολίτες που παραμένουν στην ημεδαπή [...], οι πολίτες αυτοί, ζώντας στο εξωτερικό, έχουν αποδυναμώσει τον σύνδεσμό τους με τη χώρα καταγωγής τους. Σε μία τέτοια περίπτωση, το κριτήριο της κατοικίας αναγνωρίζεται από το Δικαστήριο, ως επιτρεπτός περιορισμός του δικαιώματος ψήφου.»⁵

5. Παρατηρήσεις της Ελληνικής Κυβέρνησης επί της προσαγωγής με αριθμό 42202/07 Σταυρόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδας. Παραθέτω ακολούθως τις πιο ενδεικτικές παραγράφους των παρατηρήσεων αυτών: «10. Έτσι, το Δικαστήριο δέχεται ότι τα Συμβαλλόμενα Κράτη μπορούν να χρησιμοποιούν το κριτήριο της κατοικίας για να περιορίσουν τον κύκλο των ατόμων που απολαμβάνουν του δικαιώματος του εκλέγειν και να αναγνωρίζουν, ως εκ τούτου, το δικαίωμα αυτό μόνο στα «άτομα που έχουν επαρκώς στενούς ή συνεχείς δεσμούς με την εν λόγω χώρα» (απόφαση Hilde κατά Αλ-Χενστάν, αρ. προσφ. 31981/96, παρ. 56, προαναφερθείσα απόφαση Hirst

Το ότι η πηγή του κειμένου αυτού είναι η ίδια η ελληνική διοίκηση κατά Ηνωμένου Βασιλείου, παρ. 62). Συναφώς, το Δικαστήριο τόνισε, ότι η δυνατότητα αποκλεισμού όσων δεν κατοικούν στο κράτος δικαιολογείται για λόγους, όπως: α) ότι ο πολίτης, που δεν κατοικεί στη χώρα πληγείται λιγότερο άμεσα ή κατά τρόπο μη συνεχή από τα καθημερινά προβλήματα της χώρας, β) ότι μπορεί να είναι δύσκολο ή απρόσφορο για τους υποψήφιους του εθνικού Κοινοβουλίου να παρουσιάσουν στους πολίτες που κατοικούν στο εξωτερικό τις διάφορες θέσεις τους, έτσι ώστε να διασφαλιστεί η ελεύθερη έκφραση της γνώμης, γ) ότι οι πολίτες που κατοικούν στη χώρα επιπλέον την επίλογό των υποψηφίων και τη διαμόρφωση των εκλογικών τους προγραμμάτων και δ) ο πολίτης που διαμένει στο εξωτερικό δεν θίγεται με τον ίδιο τρόπο από τις αποφάσεις των εκλεγμένων πολιτικών οργάνων, όπως ο πολίτης που διαμένει στη χώρα, με αποτέλεσμα να διαφοροποιείται από τον τελευταίο (απόφαση Melnichenko κατά Ουκρανίας, τής 19/10/2004, παρ. 56, απόφαση της Επιτροπής Polacco και Garofalo κατά Ιταλίας, τής 15/9/1997, αρ. προσφ. 23450/94, απόφαση της Επιτροπής X. κατά Ην. Βασιλείου, dec. τής 28/2/1979, αρ. προσφ. 7730/76) Συνεπώς, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, ο περιορισμός της κατοικίας, αποσκοπώντας να διασφαλίσει ότι η ψήφος αντανακλά τη βούληση του θιγόμενου (*concerné, concerned*) πληθυσμού ή αυτού που έχει στενούς δεσμούς με το έδαφος (*territory*), είναι επιτρεπτός, 11. Υπενθυμίζεται, επίσης, ότι στην προαναφερθείσα υπόθεση Matthews κατά Ην. Βασιλείου, στην οποία το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 3 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, έγινε δεκτό ότι η κατάσταση της προσφεύγουσας στην εν λόγω υπόθεση δεν είναι ίδια με αυτή ενός προσώπου που δεν μπορεί να συμμετάσχει στις εκλογές, λόγω του ότι κατοικεί έξω από την θιγόμενη περιοχή (*ressort concept*): ένα τέτοιο πρόσωπο μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει αποδυναμώσει τον σύνδεσμό του με την εν λόγω περιοχή. Αντίθετα, στην ανωτέρω υπόθεση, όπου η προσφεύγουσα, ως κάτοικος Γιβραλτάρ, στερήθηκε τη δυνατότητα να εκφράσει τη γνώμη της επί της εκλογής των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, λόγω μη διοργάνωσης εκλογών στο Γιβραλτάρ, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι η κοινοτική νομοθεσία αποτελούσε τμήμα του δικαίου του Γιβραλτάρ και η προσφεύγουσα δεχόταν άμεσα αποτελέσματα αυτής (βλ. ανωτέρω απόφαση, παρ. 64). 15. Είναι σαφές ότι οι πολίτες που κατοικούν μόνιμως στο εξωτερικό βρίσκονται σε διαφορετική κατάσταση από τους πολίτες που παραμένουν στην ημεδαπή. Όπως αναγνωρίζεται και από την προαναφερθείσα νομολογία του Δικαστηρίου, οι πολίτες αυτοί, ζώντας στο εξωτερικό, έχουν αποδυναμώσει τον σύνδεσμό τους με τη χώρα καταγωγής τους. Σε μία τέτοια περίπτωση, το κριτήριο της κατοικίας αναγνωρίζεται από το Δικαστήριο, ως επιτρεπτός

κηση μπορεί να εκπλήξει ακόμη και τον υποφιασμένο αναγνώστη. Και τούτο, διότι στην Ελλάδα κάθε άλλο παρά σε τέτοιου είδους εδαφικοποιημένες προσλήψεις της πολιτικής κοινότητας είμαστε εθισμένοι. Αντιθέτως, ο δημόσιος λόγος κατακλύζεται από αναφορές στον «απανταχού οικουμενικό ελληνισμό» ο οποίος όπου και να βρίσκεται διατηρεί άσβεστους τους δεσμούς του υπηρετώντας την μητέρα πατρίδα.⁶ (Venturas 2009, Βεντούρα 2010).

Τι συνέβη λοιπόν και αίφνης το κριτήριο της κατοικίας εμφανίζεται όχι απλώς ως επικουρικό δίπλα σε αυτό της ιδιότητας του πολίτη προκειμένου περί της άσκησης των πολιτικών δικαιωμάτων αλλά και ως περιοριστικό των δικαιωμάτων αυτών; Τελικά ποια είναι η ελληνική αντίληψη για τα πολιτικά δικαιώματα των εκπатρισμένων Ελλήνων; Πόσο ελκυστική είναι αυτή η ηρωική αντανάκλαση στον καθρέπτη του ελληνικού έθνους που βλέπει τα παιδιά του παντού στην οικουμένη να δύνανται να μετέχουν των κουνών της πατρίδας ως φορείς μιας ιδιγένειας που κληρονομείται αενάως από γενιές σε γενιές αποδίδων; Τελικά, μήπως πίσω από τις μεγαλόστομες διακηρύξεις ηρωοποίησης των εκτός συνόρων Ελλήνων βρίσκονται ευτελείς πολιτικές διακυβεύσεις που αφορούν εκλογικές επιδόσεις και υπολογισμούς. Ή το ζήτημα είναι ακόμη πιο σύνθετο; Κατά την άποψή μου, ναι μεν ένα μεγάλο τμήμα της σχετικής ρητορικής αποδίδεται σε εκλογικές σκοπιμότητες των

περιορισμός του δικαιώματος ψήφου. Συνάγεται, λοιπόν, ότι στην περίπτωση που ο διαμένων στο εξωτερικό πολίτης δεν στερείται του δικαιώματος ψήφου, αλλά μόνον απαιτείται από αυτόν να μεταβεί στην χώρα του, για την άσκηση του δικαιώματός του, δεν νοείται παραβίαση του άρθρου 3 του Πρώτου Πρωτοκόλλου και προσβολή των δικαιωμάτων που αυτό αναγνωρίζει στον πυρήνα τους».

6. Η Βεντούρα (2009:133-134) αναδεικνύει και τεκμηριώνει μια κρίσιμη μετατόπιση από τον παραδοσιακό αλυτρωτικό λόγο του εθνικού κέντρου σε μια νέα εκδοχή υπερεδαφικού έθνους στο πλαίσιο του οποίου οι «ομογενείς» καλούνται να υπηρετήσουν την πατρίδα διαμένοντας μόνιμα μακριά της, με την ενσωμάτωση, την κοινωνική άνοδο και την οικονομική και πολιτική τους ισχυροποίηση στις χώρες όπου ζουν.

κοιμάτων εξουσίας της μεταπολίτευσης, ωστόσο στη μετατόπιση αυτή υφέρπει μια μετάλλαξη πολιτικού λόγου που αφορά και αποδίδεται σε κάτι βαθύτερο: στην αμχηχανία ενώπιον της πολιτικά αδιόρατης βούλησης της ελληνικής διασποράς, κατ' ουσίαν δε, στην αμχηχανία ενώπιον της ίδιας της ταυτότητας αυτής της διασποράς. Με δυο λόγια, τη στιγμή που είναι να γίνει πράξη η πολιτική εξαγγελία διευκόλυνσης της ψήφου των «αδελφών μας» της διασποράς, κοντοστεκόμαστε σκεπτόμενοι αν όντως είμαστε αδέλφια –όχι στην καταγωγή αλλά– στην πολιτική βούληση, όπως σε τελευταία ανάλυση, με κάθε σαφήνεια, υπαινίχθηκε ο Κωστής Στεφανόπουλος το 1984.

Ι. Ψήφος για ποιους;

α. Για τα πολιτικά δικαιώματα των αποδήμων διεθνώς

Για το παραδοσιακό διεθνές δίκαιο, δύο είναι τα δικαιώματα που αποτελούν τον σκληρό πυρήνα της ιδιγένειας του απόδημου: η διπλωματική προστασία και το δικαίωμα του επαναπατρισμού. Τα εκλογικά δικαιώματα για τους απόδηλους φαίνεται να αποτελούν σταδιακά ένα εξελισσόμενο πλαίσιο κανονιστικών αναφορών, συνδεδεμένο με μια διαρκώς ενισχυόμενη αποεδαφικοποιημένη πρόσληψη της πολιτικής κοινότητας στο όνομα των δεσμών καταγωγής που ενώνουν τον απόδημο με την χώρα προέλευσής του. Είναι φυσικό η έκφραση που αποδίδεται στους δεσμούς «αίματος» της διασποράς με τη μητέρα πατρίδα να ξενίζει όσους πιστεύουν σε μια πολιτική αντίληψη του έθνους, ως κοινότητας συμμετοχής συγκροτημένης πάνω στη σύμπτωση βούλησεων σε ένα κοινό ανήκειν. Όντως, μια αποεδαφικοποιημένη πολιτική κοινότητα που συγκροτείται από πρόσωπα ανά την υφήλιο τα οποία μπορούν σε δεδομένη στιγμή της ζωής τους να αποδείξουν ότι κάπου στο γενεαλογικό τους δέντρο βρίσκεται ένας πολίτης μιας χώρας, δεν παραπέμπει σε μια δημοκρατική φιλελεύθερη αντίληψη για το έθνος, καθώς ελλείπει το στοιχείο της βούλησης που συνέχει την ένωση μιας πολιτικής κοινότητας, αυτό καθαυτό το γεγονός

που καθιστά ένα τυχαίο άθροισμα ανθρώπων, κοινότητα. Η διαπίστωση αυτή έχει κατεξοχήν μεγάλη σημασία για την ελληνική διασπορά.

Οι σύγχρονες βιβλιογραφικές αναζητήσεις σχετικά με την ιδιότητα του πολίτη κρατούν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο σχετικά με τα εκλογικά δικαιώματα των ανθρώπων που έχουν αποδηγήσει. Η συζήτηση αυτή στο διεθνές στερέωμα έχει ως αφετηρία τα δικαιώματα που πρακτικά έχουν ως κανονιστική αφετηρία την αποδοχή της διτλής ιθαγένειας των αποδημένων, ενώ στη συνέχεια εστιάζεται ειδικότερα στις νομικές πρόνοιες που αφορούν στη διευκόλυνση της δυνατότητας αποδημένων να μετέχουν στα πολιτικά πράγματα της χώρας καταγωγής τους.

Η συζήτηση αυτή ξεκίνησε δειλά να διεξάγεται και στην Ελλάδα, χώρα στην οποία φαίνεται να επικρατεί μια μάλλον αντιφατική εικόνα: από τη μία, τότε δεν αμφισβητήθηκε το δικαίωμα των αποδημένων να μετέχουν των πολιτικών αποφάσεων της μητέρας πατρίδας, ωστόσο, η σχετική ρητορική συνταγματικής περιωπής, φαίνεται αλυσιστελής: ήδη μετράμε δέκα χρόνια από την συνταγματική αναθεώρηση του 2001 και η συνταγματική επιταγή για υιοθέτηση «επιστολής ψήφου» (ή τυχόν άλλου μηχανισμού διευκόλυνσης της ψήφου) για τους Έλληνες του εξωτερικού δεν έχει ακόμη υλοποιηθεί. Το ερώτημα το οποίο τίθεται για την Ελλάδα αφορά στους λόγους για τους οποίους παρατηρείται αυτή η θεσμική αμφιθυμία: από τη μια πλευρά, ρητή συνταγματική δέσμευση, και μάλιστα ιδιαιτέρως λεπτομερής, σε ότι αφορά την εφαρμογή της («με επιστολική ψήφο ή άλλο πρόσφορο μέσο») και από την άλλη, διαρκής άρνηση παροχής αυτού του δικαιώματος από τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος καλείται να αποφασίσει με αυξημένη πλειοψηφία 2/3. Πού αποδίδεται αυτή η αμηχανία; Για ποιον λόγο συντηρείται αυτή η εκκρεμότητα; Παραβιάζει τέλος, αυτή η εκκρεμότητα το άρθρο 3 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕυράΔΑ, για το οποίο μιλήσαμε προηγουμένως; Είναι δηλαδή «ανθρώπινο» δικαίωμα των απανταχού Ελλήνων (και όχι μόνο βέβαια) να λαμβάνουν τις όποιες διευκολύνσεις προκειμένου να μετέχουν στις εκλογές της πατρίδας τους; Και αν ναι, υπό ποιες προϋποθέσεις; Η συζήτηση εδώ χρειάζεται μεγάλη προ-

σοχή. Δεν αναφερόμαστε απλώς σε μια ενδεχομένως επιθυμητή κατάσταση πραγμάτων, όπου οι απόδημοι έχουν τη δυνατότητα είτε μέσω της ψήφου στο προξενείο είτε μέσω επιστολικής ψήφου, αλλά για μια κατάσταση όπου η δυνατότητα αυτή ερμηνεύεται ως «ανθρώπινο δικαίωμα» με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται για την κανονιστική βαρύτητα της πρακτικής αυτής, τις πολιτικές της συνδηλώσεις και, τέλος, τους απώτερους ιδεολογικούς συμβολισμούς.

Στη συζήτηση σχετικά με τα πολιτικά δικαιώματα των αποδημένων καταγράφονται σχηματικά δύο αντίρροπες κατευθύνσεις εντός των οποίων κινούνται σε παραλλαγές και αποχρώσεις οι περισσότερες απόψεις αλλά και πρακτικές των κρατών. Η πρώτη κατεύθυνση είναι αυτή μιας απολύτως εδαφοποιημένης αντίληψης πολιτικής κοινότητας και η δεύτερη είναι αυτή μιας κοινότητας πέραν του εδάφους, συγκροτημένης σε δεσμούς αλληλεγγύης που ενώνουν το έθνος (Owen 2010). Η αντίληψη του εδαφοποιημένου έθνους έχει την καταβολή της στη δημοκρατική πολιτική θεωρία, που βλέπει πως «η συμμετοχή σε μια δημοκρατική διαδικασία πρέπει να περιορίζεται σε αυτούς που υπόκεινται στις αποφάσεις αυτής της κυβέρνησης» (Lopez-Guerra 2005: 234), εννοώντας πως η διαμονή εντός μιας συγκεκριμένης επικράτειας είναι το βασικό κριτήριο κτήσης. Από την άλλη, βρίσκεται η αντίληψη, η οποία στη φιλελεύθερη δημοκρατική της εκδοχή πηγάζει από το άρθρο 21 της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σύμφωνα με το οποίο «καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει στη διακυβέρνηση της χώρας του, άμεσα ή έμμεσα, με αντιπροσώπους ελεύθερα εκλεγμένους». Η αντίληψη κατά την οποία, οι απόδημοι «πρέπει να συμμετέχουν στις πολιτικές υποθέσεις της χώρας καταγωγής τους αντί να μετέχουν στις υποθέσεις της χώρας στην οποία ζουν» (Rath 1990: 141), πλέον δεν φαίνεται να συγκινεί παρά ελάχιστα κράτη αποστολής ή υποδοχής μεταναστών, ενώ η ένταση των μεταναστευτικών ροών, από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου εντός και εκτός Ευρώπης, καθιστά την αντίληψη που βλέπει τον απόδημο αναγκαστικά προσκολλημένο στη πολιτική ζωή της χώρας καταγωγής του

εντελώς αναχρονιστική και σε τελευταία ανάλυση, βαθιά αντι-δημοκρατική. Μια μάλλον μινιμαλιστική αντίληψη για την ταυτότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος μπορεί να μην υπαγορεύει με τόσο απόλυτο τρόπο πως η συμμετοχή σε μια δημοκρατική διαδικασία πρέπει να περιορίζεται αποκλειστικά σε εκείνους που διαμένουν στη χώρα, ωστόσο δεν είναι δυνατό και να τους αποκλείει βαστώντας τους εμμονικά προσκολλημένους στα πολιτικά πράγματα της χώρας καταγωγής τους. Μία, επί του προκειμένου, πειστικά αμφοτεροβαρής διατύπωση ανήκει στον J. Habermas (1998: 495), σύμφωνα με τον οποίο η έννοια της δημοκρατικής αυτοδιάθεσης μιας κοινότητας «απαιτεί ότι αυτοί που υπόκεινται στον νόμο όπως και αυτοί στους οποίους ο νόμος αναφέρεται πρέπει την ίδια στιγμή να αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως δημιουργούς του νόμου».

Η προηγούμενη διατύπωση παραπέμπει σε μία έννοια ιδιότητας του πολίτη η οποία ξεκινά αξιοποιώντας κατά κύριο λόγο το κριτήριο της διαμονής εντός επικράτειας ως κρίσιμο, αλλά εξ αντικειμένου λαμβάνει υπόψη της το γεγονός ότι δεν είναι απόλυτη ανάγκη κάποιος άνθρωπος να κατοικεί στην επικράτεια μιας πολιτείας προκειμένου να αισθάνεται την ύπαρξη ζωτικών δεσμών με αυτή την πολιτεία. Όπως επισήμεινται ολόένα και πιο εμφανικά επί των ημερών μας «είναι δυνατό να ζει κανείς στίτι του και μακριά από αυτό» (Spiro 2011). Αυτή την κατάσταση επιχειρεί να καλύψει τελικώς και η έννοια του δι-εθνικού χαρακτήρα της ιδιότητας του πολίτη, στην οποία αφιερώνονται ολοένα και περισσότερες μελέτες επί των ημερών μας. Η διεθνικότητα (transnationalism) δηλοί τη δισποστασία του υποκειμένου ως αναγκαστικά μετανάστη και αποδήμου συνάμα. Τον άνθρωπο που την ίδια στιγμή κατά την οποία επιθυμεί να συγκροτήσει βιοτικούς δεσμούς ένταξης στην κοινωνία την οποία βρίσκεται αλλά δεν ξεχνά και τους δεσμούς με την κοινωνία από την οποία προέρχεται (Bosniak 2003: 27, 34). Για το λόγο αυτό λοιπόν, η σύζηση για τα εκλογικά δικαιώματα των αποδήμων δεν γίνεται αποκλειστικά με τους ρομαντικούς όρους μιας φαντασιακής αποεδαφικοποιημένης πολιτικής κοινότητας, αλλά με τις προϋποθέσεις που επιβάλλουν οι εξελιγμένες δυνατότητες επικοινωνίας μέσω

των προηγμένων μορφών δικτύωσης (social media, κτλ). Η διεθνιστικότητα αυτή είναι μια κατάσταση που δεν αφορά μόνο τις μορφές πολιτικής συμμετοχής των αποδήμων στις χώρες καταγωγής τους, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους η μεταναστευση αλλάζει θεσμούς και προσλήψεις του ανήκειν, τόσο στα κράτη αποστολής όσο και στα κράτη υποδοχής των μεταναστών, δημιουργώντας όχι απλώς μια ιδιότητα του πολίτη πέραν του εδάφους αλλά διαρκώς μεταβαλλόμενα «σύνορα αλληλοδιαδύσεων» του ανήκειν» (Bauböck 2003: 700, 703). Αυτά μεταβαλλόμενα σύνορα ανιχνεύει η παρούσα προσέγγιση για την οποία η απάντηση στο δίλημμα «πολιτικά δικαιώματα στους απόδημους;» δεν μπορεί να βασίζεται σε μια απάντηση «όλα ή τίποτα», αλλά κάπου ανάμεσα. Η άποψη που θα εξφραστεί ακολούθως είναι ότι κάποιτοι έλληνες απόδημοι:

- Έχουν μια απολύτως εύλογη αξίωση συμπερίληψης στον ελληνικό λαό «εν τη στενή εννοία», δηλαδή το εκλογικό σώμα, μέσω της διευκόλυνσης της συμμετοχής τους με επιστολική ψήφο ή κάθε «άλλο πρόσφορο μέσο».
- Άλλοι διαθέτουν την ευκαιρία να συμπεριληφθούν στο εκλογικό σώμα, αλλά αυτή τους η ευκαιρία δε συνεπάγεται και αγωγή αξίωση διευκόλυνσης της συμμετοχής τους εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνεται η συντριπτική πλειοψηφία της ελληνικής διασποράς ανά την υφήλιο.
- Και, τέλος, κάποιτοι άλλοι γόνιμοι απόδημοι ελληνικής καταγωγής κάτοικοι εξωτερικού, δεν μπορούν να διαθέτουν τέτοιο δικαίωμα καθώς και η ίδια η αξίωση να ανήκουν στον ελληνικό λαό μπορεί de lege ferenda να αμφισβητηθεί, εφόσον η αμελεία τους να προβούν σε έγκαιρη δημοτολογική τακτοποίηση μπορεί να εγείρει ζήτημα αδυναμίας κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να γίνει μια διευκρίνιση σχετικά με την παραπάνω ταξινόμηση. Ύπάρχουν απόδημοι που είναι Έλληνες και άλλοι που δεν είναι. Για να προλάβουμε τυχόν παρερμηνείες της παραπάνω διατύπωσης, το κρίσιμο κριτήριο εδώ είναι η συμπερίληψη στο λαό, το σύνολο δηλαδή των

ανθρώπων που έχουν την ελληνική ιθαγένεια. Μόνο η συμπεριληψη στο λαό είναι προϋπόθεση για την άσκηση των εκλογικών δικαιωμάτων. Η αναφορά στο ελληνικό έθνος ή την καταγωγή μπορεί να έχει μεγάλη πολιτική ή ιδεολογική σημασία όμως νομικά, εν προκειμένω, είναι αδιάφορη. Υπάρχουν Έλληνες που αποδηλίσαν και (ξε)χάσαν την ελληνική ιθαγένεια, όπως αντίθετα υπάρχουν Έλληνες που αποδηλίσαν και προσέχουν με κάθε επιμέλεια να δημοτολογούν τα παιδιά τους, διότι θεωρούν ότι αυτό είναι κρίσιμο για την ίδια τους την ταυτότητα.

Η ιθαγένεια, ως τυπικός νομικός δεσμός, έχει ουσιαστική σημασία στις συνειδησεις των ανθρώπων και στις σχέσεις τους με το κράτος, μόνον όταν ανταποκρίνεται σε μια συνειδησιακή κατάσταση ανήκειν σε μια πολιτική κοινότητα. Άρα, τι νόημα έχει για ένα κράτος να έχει κατ' όνομα πολίτες όταν οι ίδιοι αδιαφορούν ή απλώς επιθυμούν την ιθαγένεια της καταγωγής τους μόνο για να έχουν ένα διαβατήριο της ΕΕ;

Η ιδέα που πράγματι βρίσκεται πίσω από την παραπάνω κατηγοριοποίηση είναι αυτή που υπονοεί η πρόταση: «είναι δυνατό να ξει κανείς σπίτι και μακριά απ' αυτό». Ούτε δεδομένο είναι, ούτε φυσικό, ούτε, περισσότερο, απαραίτητο. Μπορεί όμως να είναι μια ευκαιρία για κάποιους, οι οποίοι αντιλαμβάνονται με εύλογο βιοτικά τρόπο ότι υπόκεινται στις αποφάσεις μιας κυβέρνησης και ότι οι ζωές τους επηρεάζονται από αυτές, να μετέχουν αποτελεσματικά σε περισσότερες από μία πολιτικές κοινότητες.

Άρα, το ζητούμενο είναι η ανεύρεση ενός συμβατικού κριτηρίου, το οποίο μπορεί να παρέχει αντικειμενικά εχέγγυα για την ύπαρξη αυτών των υποκειμενικών προϋποθέσεων συμμετοχής. Διότι, είναι φυσικά αναμενόμενο ότι μπορεί κανείς να λέει ότι «νιώθει πως οι αποφάσεις στην Ελλάδα τον επηρεάζουν» μόνο για να το πει ή να προσποιηθεί ότι οι αποφάσεις αυτές επηρεάζουν την ζωή του, αν και, κατά τα λοιπά, έχουν διαρραγεί απολύτως οι όποιοι ζωτικοί δεσμοί είχε ποτέ (ή δεν είχε) με την χώρα καταγωγής του. Ειδικά δε, για μία διασπορά τόσο παλιά όσο η ελληνική, η προηγούμενη διαπίστωση είναι εμφαντικά ακόμη πιο έγκυρη. Είναι κοινός τόπος για τη με-

λέτη της ελληνικής διασποράς ότι το μεγαλύτερο τμήμα της δεν διαθέτει την ελληνική ιθαγένεια: είναι, όπως έχει γραφτεί «εικονικοί πολίτες [virtual citizens] – μέλη ενός έθνους αλλά όχι υποκείμενα ενός κράτους» (Stewart 2006: 64). Η «εικονική» αυτή κατάσταση είναι ακόμη πιο σύνθετη από την περιγραφόμενη στο παραπάνω κείμενο. Όχι απλά η ελληνική διασπορά αποτελείται από πρόσωπα που δεν είναι πολίτες, αλλά ακόμη περισσότερο, αποτελείται από πρόσωπα τα οποία, έξω από μια μακρά καταγωγή στην Ελλάδα, δεν έχουν τους παραμικρούς δεσμούς με την χώρα πέραν από μια (ψευδ-)ιασθήση νοσταλγίας και ηρωποίησης του απόμαχρου παρελθόντος ενός απογόνου που κάποτε εγκατέλειψε τη χώρα.

Στα περισσότερα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δίνονται εκλογικά δικαιώματα στους απόδημους, «η γενική υπόθεση είναι η εγγραφή στους εκλογικούς καταλόγους της εκάστοτε πολιτείας στις πρεσβείες ή στα προξενία της εν λόγω περιοχής», ή ακόμη συχνότερα η εγγραφή στους αντίστοιχους εκλογικούς καταλόγους του δήμου της τελευταίας διαμονής του αποδήμου στη χώρα προέλευσής του.⁷ Ειδικότερες προϋποθέσεις για την πολιτική συμμετοχή των αποδήμων μπορεί να αφορούν το χρόνο που ο εκπαισμένος βρίσκεται στο εξωτερικό, το χρόνο για τον οποίο ο απόδημος πρόκειται να είναι εκτός επικράτειάς του, τους λόγους της αποδημίας, τη χώρα της αποδημίας, και τέλος, το χρόνο διαμονής στη χώρα προέ-

7. Έναντι άλλων παραδειγμάτων, μπορούμε να αναφέρουμε το παράδειγμα της Αυστρίας, του Λουξεμβούργου, της Ολλανδίας και του Ηνωμένου Βασιλείου που απαιτούν εγγραφή στους εκλογικούς καταλόγους εντός επικράτειας, ενώ η Γαλλία και η Ιταλία αρκούνται στην εγγραφή εντός ή εκτός επικράτειας, δηλαδή σε προξενική αρχή του εξωτερικού. Ειδική περίπτωση είναι το Βέλγιο, στο οποίο δεν αξιώνεται μεν ειδική εγγραφή σε εκλογικούς καταλόγους, αλλά εγγραφή στον κατάλογο γενήσεων, θανάτων και γάμων που κρατούν οι βελγικές προξενικές αρχές, ενώ οι φινλανδοί απόδημοι που επιθυμούν να ψηφίσουν δεν χρειάζεται να εγγραφούν ως ψηφοφόροι, αλλά αρκεί να κρατήσουν ενήμερες τις φινλανδικές αρχές για τον τόπο διαμονής τους, ώστε το οικείο προξενείο να τους ειδοποιήσει πριν κάθε εκλογική αναμέτρηση για την επικείμενη ψήφο τους.

τα ότι η δυναμική συμμετοχή του στις εκλογές προϋποθέτει ένα ταξίδι στην Ελλάδα. Με τον ακριβώς αντίστροφο τρόπο, νομίζουμε πως ορθώς αντιμετωπίζεται η δυνατότητα συμμετοχής στις εκλογές για την ανάδειξη Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, με εκλογικούς καταλόγους των αποδήμων στις προξενικές αρχές κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις οποίες παρατηρείται ένας ικανός αριθμός ελλήνων πολιτών.

Η δυσκολία κατά κύριο λόγο έγκειται στο ζήτημα της άσκησης των πολιτικών δικαιωμάτων στις εθνικές εκλογές από τους απόδημους. Εδώ, καταγράφονται τρεις τάσεις, καθώς το κριτήριο της διαμονής σε μια επικράτεια σε συνδυασμό με αυτό της ιδιότητας του πολίτη συνεχίζει να αποτελεί το νομιμοποιητικό πυρήνα των εκλογικών δικαιωμάτων. Η πρακτική της καθολικής απαγόρευσης για πολίτες που δεν διαμένουν στο κράτος καταγωγής τους φαίνεται πως διαρκώς χάνει τα ερείσματα της στο σημερινό κόσμο της παγκοσμιοποιημένης επικοινωνίας και έχει αρχίσει να εγκαταλείπεται από τα ευρωπαϊκά κράτη που ως πρόσφατα την ακολουθούσαν. Στις μέρες μας, σε επίπεδο κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, φαίνεται πως η πιο αυστηρή προς τα δικαιώματα των αποδήμων νομοθεσία είναι η ιρλανδική και η δανέζικη (Spiro 2003: 137). Μια άλλη προοπτική που συσχετίζει, αυτό που ο Bauböck (2009: 479-480) ονομάζει «υποκειμενικό βιογραφικό κριτήριο», με τα εκλογικά δικαιώματα είναι ότι: η παρέλευση ενός χρονικού διαστήματος δέκα ετών από την αναχώρηση από την επικράτεια επιφέρει και μαρασμό της αξίωσης πολιτικής συμμετοχής στα κοινά της πατρίδας. Πολλά κράτη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, δεν αποδίδουν καμία σημασία στο κριτήριο της διαμονής με τρόπο που παραπέμπει στις προηγούμενες κατηγορίες, ωστόσο, την ίδια στιγμή δεν φαίνονται και διατεθειμένα να παρέχουν διευκολύνσεις στους απόδημους πολίτες προκειμένου αυτοί να ψηφίσουν από εκεί που βρίσκονται. Έτσι λοιπόν, ψήφος σημαίνει ταξίδι επιστροφής με ό,τι κόστος αυτό συνεπάγεται. Τελευταία, διαρκώς αυξανόμενη κατηγορία είναι αυτή των κρατών που προβλέπουν δικαίωμα ψήφου σε προξενίες ή προξενεία, ενώ η θεσμικά πιο περιεκτική θεώρηση αυτού του δικαιώματος είναι εκείνη που αποδίδει θέσεις

λευσης.⁸ Όλες αυτές οι διαφοροποιήσεις στα πολιτικά δικαιώματα των εκπαισμένων ψηφοφόρων στα ευρωπαϊκά κράτη είναι ενδεικτικές μιας εσωτερικής διαβάθμισης στην ιδιότητα του πολίτη, οι οποίες αποδεικνύουν ότι η απόδοση του δικαϊκάτος πολιτικής συμμετοχής στους απόδημους κάθε άλλο παρά μονοσημαντα μπορεί να απαντηθεί αρνητικά ή θετικά.

Με δεδομένο ότι αυτήν τη στιγμή ζήτημα τέτοιου είδους εσωτερικής διαβάθμισης στην ελληνική ιδιότητα του πολίτη δεν τίθεται, η μόνη διέξοδος, που αντικειμενικά προβάλλεται ως ασφαλές κριτήριο για την διάθεση ή μη διάθεση «επιστολικής ψήφου ή άλλου πρόσφορου μέσου», είναι η ύπαρξη ή όχι εκλογικών καταλόγων στις ελληνικές προξενικές αρχές του εξωτερικού. Η αντιμετώπιση της αξίωσης διευκόλυνσης της συμμετοχής της ελληνικής διασποράς σε εθνικές εκλογές πρέπει να διαβαθμιστεί με τρόπο που να λαμβάνει υπόψη αναλογικά και ισόρροπα τον τρόπο με τον οποίο οι εκλογικές διακυβεύσεις επιηρεάζουν την ζωή του απόδημου και τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική πολιτεία έχει θεσμικά προσλάβει αυτήν τη σχέση μεταξύ απόδημου και πολιτικής συμμετοχής. Με την έννοια αυτή λοιπόν, η παροχή δικαϊκάτος επιστολικής ψήφου για τις δημοτικές εκλογές δεν μπορεί να αποτελέσει μια θεμιτή επιλογή, κατά το ότι το διακύβευμα αυτών των εκλογών είναι αμιγώς τοπικού χαρακτήρα, ακόμη και αν γίνει δεκτή η ένσταση σύμφωνα με την οποία, ακόμη και η δημοτική εξουσία ενέχει στοιχεία κυριαρχικής αρμοδιότητας, εφόσον είναι και η ίδια φορέας δημόσιας εξουσίας. Άρα, ένας απόδημος που είναι ιδιοκτήτης ακίνητης περιουσίας σε ελληνικό δήμο του οποίου είναι δημότης, εύλογα έχει ενδιαφέρον για το τι μπορεί να συμβαίνει στα του δήμου επί της επικράτειας του οποίου είναι η περιουσία του, ωστόσο το εύλογο αυτό ενδιαφέρον δεν είναι δυνατό να θεμελιώσει τη διευκόλυνση συμμετοχής στις δημοτικές εκλογές μέσω επιστολικής ψήφου ή άλλου πρόσφορου μέσου. Θα πρέπει μάλλον να εξοικειωθεί με τη βεβαιότητα

8. Πρβλ. σχετικά ανάμεσα σε άλλες μελέτες στην εύληπτη ταξινόμηση που παρέχεται από τον H. Waldrauch 2006β: 370-378.

στο κοινοβούλιο για τους απόδημους, όπως λόγου χάρις έκανε η Ιταλία στην πρόσφατη νομοθετική μεταρρύθμιση σχετικά με τις ψήφους των απόδημων Ιταλών.⁹

β. Το πραγματικό ζήτημα πίσω από τη μη ψήφο: η αμνηστία ενώπιον μιας διασποράς χωρίς «ζωτικούς δεσμούς» με τη χώρα

Μια καταρχήν ταξινόμηση των εν λόγω πολιτικών στον κόσμο, σχετικά με τα εκλογικά δικαιώματα των αποδήμων σήμερα, θα διέκρινε τρεις παραλλαγές περιορισμών στα εκλογικά δικαιώματά τους. Ξεκινώντας από την απόλυτη μορφή περιορισμού με την απαγόρευση της ψήφου στους απόδημους, υπό την έννοια ότι η διαμονή στην επικράτεια συνιστά *sine qua non* προϋπόθεση πολιτικής συμμετοχής, στην έκπτωση του εκλογικού δικαιώματος μετά από ένα ικανό χρονικό διάστημα στο εξωτερικό, ως τη δυνατότητα συμμετοχής, όπως οι υπόλοιποι πολίτες, χωρίς κάποια διευκόλυνση λόγω της γεωγραφικής τους απόστασης από την επικράτεια, άρα μόνο μέσω της επιστροφής τους στην πατρίδα. Λίγες είναι οι περιπτώσεις κρατών που έχουν επιτρέψει στους απόδημους τους την αποτελεσματική άσκηση εκλογικών δικαιωμάτων μέσω επιστολικής ψήφου, όπως προσδοκά από τον έλληνα νομοθέτη να κάνει το Σύνταγμα. Ακόμη λιγότερες, πλην όμως διαρκώς αυξανόμενες στον ευρωπαϊκό νότο – με το παράδειγμα της Πορτογαλίας και της Ιταλίας να προεξέχουν – είναι οι χώρες που έχουν κρατήσει έναν αριθμό εδρών στα κοινοβούλιά τους για τους απόδημους.¹⁰ Σε όλες τις περιπτώσεις, οι κανονιστικές πτυχές που

9. Μια εξαντλητική επικαιροποιημένη αναφορά στις σχετικές πρακτικές των κρατών ανά τον κόσμο στο: M. Collyer/Z. Vathi (2007), *Patterns of Extra-territorial Voting* http://www.migrationdrc.org/publications/working_papers/WP-T22.pdf και *Voting from Abroad. The international IDEA Handbook* (2007) http://www.idea.int/publications/voting_from_abroad/upload/Voting_from_abroad.pdf. Σχετικά με τις κανονιστικές διαστάσεις του θέματος πρβλ. R. Bauböck (2005), «Expansive Citizenship - Voting beyond Territory and Membership», *Political Science and Politics* 38 (4): 683-687.

άπτονται του ερωτήματος «πως θεμελιώνεται η αξίωση του αποδήμου να μετέχει σε μια πολιτική κοινότητα στην οποία εδαφικά δεν ανήκει» ξετυλίζουν το μίτο της εδαφικότητας ακριβώς από την αντίστροφη πλευρά από εκείνη που μας προκαλεί να κάνουμε η μετανάστευση.

Ο διάλογος για τα πολιτικά δικαιώματα των αποδήμων Ελλήνων προϋποθέτει μια σοβαρή συζήτηση περί της πραγματικής ταυτότητας του αποδήμου Έλληνα. Κι εδώ αναφέρονται στην τυπική του ταυτότητα, και όχι στην έννοια της ταυτότητας στην κοινωνική θεωρία. Αναφέρονται στην ιθαγένεια. Όσο το ζήτημα της ιθαγένειας των αποδήμων μένει αρρύθμιστο, χαμένο μέσα στο νομικό φλου της απροϋπόθετης διαιώνισης της ελληνικής ιθαγένειας από γενιά σε γενιά χωρίς τον παραμικρό όρο, τόσο η ρητορεία για τα εκλογικά δικαιώματα των αποδήμων θα παραμένει νομικά αλυσιστελής και πολιτικά αφόρητα ιδεολογική. Το ορθολογικά ζητούμενο δηλαδή, σε μια πρώτη φάση, είναι η διερεύνηση των ορίων του απόδημου εκλογικού σώματος μέσω μιας μακροπρόθεσμης ρύθμισης με την οποία θα γίνεται μία καταρχήν διαφοροποίηση στους ίδιους τους απόδημους, ανάμεσα σε πολίτες ή μη πολίτες. Είναι πράγματι αποκαλυπτικό ότι στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής συζήτησης σχετικά με το ατύχησαν τελικά νομοσχέδιο, δεν γίνεται από κανέναν η παραμικρή νύξη στο ζήτημα της ιθαγένειας των ελλήνων αποδήμων.¹¹

10. Στη Γαλλία δώδεκα από τους 346 γερουσιαστές είναι εκπρόσωποι των αποδήμων. Στην Ιταλία, επίσης δώδεκα – τρεις από κάθε εκλογική περιφέρεια του εξωτερικού – από τους 630 βουλευτές και έξι από τους 321 γερουσιαστές. Στην Πορτογαλία, τέλος, τέσσερις (δύο από κάθε εκλογική περιφέρεια εξωτερικού) από τους 230 βουλευτές της Εθνοσυνέλευσης. Πρβλ. σχετικά σε: H. Waldrauch 2006α 377.

11. Πρβλ. σε <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/a08fe2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c5646094/es20090401%28parag%29.pdf> κυρίως στις αγροεύσεις του κοινοβουλευτικού εκπροσώπου του ΚΚΕ, κ. Α. Σκυλλάκου (σ. 16) ενώ μόνο ένας βουλευτής της τότε αξιωματικής αντιπολίτευσης του ΠΑΣΟΚ, ο κ. Π. Σγουρίδης έθεσε ρητά το ζήτημα της πρότερης απογραφής του εκλογικού σώματος αυτού ως αναγκαίας προϋπόθεσης της άσκησης εκλογικών δικαιωμάτων (σ. 38). Δύσκολα αποφεύγει κανείς τους συνειρμούς με την

Είναι μία εντυπωσιακή ένδειξη ότι αυτή η πτυχή του ζητήματος, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο διαιωνίζεται η ελληνική ιθαγένεια στους απόδημους, είναι κάτι το οποίο διαφεύγει απολύτως του ενδιαφέροντος του ελληνικού κοινοβουλίου. Είναι τόσο ιερά αυτονόητο ώστε κατακλύζει τον ορίζοντα με αποτελέσματα το ίδιο το ζήτημα να μην φαίνεται. Απλώς δεν υπάρχουν. Το αποτέλεσμα είναι μάλλον αναμενόμενο. Οι Έλληνες βουλευτές θεωρούν δεδομένη την αιώνια αναπαράγωγή του δικαίου του αίματος και για το λόγο αυτό, στην καλύτερη περίπτωση είτε μεταθέτουν τη συζήτηση ένα στάδιο παραπέρα – αυτό της ουσιαστικής σχέσης που μπορεί να έχει ή να μην έχει ο απόδημος με την Ελλάδα – είτε απλώς αυτό το παρακάμπτουν στο όνομα της εθνοφυλετικής συνέχειας του «απανταχού ελληνισμού» με υπερεδαφικούς όρους. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Λίνα Βεντούρα, τα όρια του έθνους διαρκώς διευρύνονται και όλο και περισσότερο αποεδαφοποιούνται, οι δεσμοί μετατρέπονται σε θεσμοί και αντιστρόφως.¹² Το γεγονός ότι σε μια μακρά κοινοβουλευτική συζήτηση ούτε μια φορά, έστω για δέγμα, δεν τίθεται το ζήτημα «ποιος θα ψηφίσει» δεν είναι ένδειξη κάποιας συνομοσίας σιωπής. Είναι η αποκάλυψη ότι το αρχικό ζήτημα που θέσαμε «ποιος απόδημος είναι

πρόταση του αρχηγού της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του ΛΑΟΣ για δημοψήφισμα για την ψήφο των απόδημων http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/a08fc2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c564609d/es20090402_Layout2.pdf (σ. 38) (τελευταία προσπέλαση 10/10/2012).

12. «Με την χρήση των όρων *οικουμενικός* ή *απανταχού ελληνισμός* καλούνται να δράσουν «υπέρ της πατρίδας» διεσπαρμένες στο χώρο πληθυσμιακές ομάδες. Η κινητοποίηση όμως τόσο απομακρυσμένων και διαφορετικών μεταξύ τους πληθυσμών και η συσπείρωση όσων το κράτος είχε εν πολλοίς αγνοήσει απαιτεί την επανεργονομία εθνοτικοποιητικών διαδικασιών. (...) Η εκπόνηση μιας πολιτικής έναντι της ομογένειας/διασποράς και ο συγκεκριμένος παλαιότερων εκδοχών του εθνικιστικού λόγου με τη σύγχρονη γλώσσα των πολιτισμικών κοινοτήτων που υπερβαίνουν τα σύνορα, συγκαταλέγονται λοιπόν στις μεθόδους που υποθεθούν οι πολιτικές ελίτ στην Ελλάδα, όπως και σε άλλα μέρη του κόσμου, προκειμένου να εκτείνουν το έθνος και την πολιτική εξουσία έξω από την επικράτειά τους.» (Βεντούρα 2009: 134).

Έλληνας, πώς είναι Έλληνας και μέχρι πότε είναι Έλληνας» δεν έχει ακόμη τεθεί ουτέ καν ως ερώτημα, πόσο μάλλον να έχουν δοθεί κάποιοι στοιχειώδεις κανονιστικές απαντήσεις.

Για την ακρίβεια, η κυρίαρχη πρόσληψη της έννοιας του απόδημου όχι απλώς παρακάμπτει αλλά αρνείται υπαρκτά το ερώτημα αυτό. Τα λόγια του υφυπουργού Εξωτερικών, αρμόδιου για θέματα απόδημου ελληνισμού, είναι αποκαλυπτικά: «[Η] απόφασή μας ήταν να μην συγκαλείται το ΣΑΕ στη βάση της ελληνικής υπηκοότητας ή του εκλογικού βιβλίου, αλλά στη βάση της ελληνικής καταγωγής. Ένας θεσμός της οικουμενικής ενότητας του Ελληνισμού δεν θα έπρεπε να αποκλείσει εκατομμύρια Ελλήνων της διασποράς που έχουν την καταγωγή και το αίμα...»¹³ (Βεντούρα 2009: 133).

Μια πιθανή άνευ όρων παροχή εκλογικού δικαιώματος στους απόδημους Έλληνες εύλογα θα εντείνει φοβίες στο εσωτερικό ότι θα αποκτήσουν δικαίωμα ψήφου άνθρωποι που δεν έχουν καμία σχέση με την χώρα, δεν θέλουν να έχουν σχέση με τη χώρα και απλώς με την ψήφο τους, είτε θα αναπαράγουν νοσταλγικά μια παραπλανητική εικόνα για το τι είναι η Ελλάδα, είτε –στη χειρότερη δε των περιπτώσεων– θα χειραγωγούνται, στο όνομα των πιο φαντασμαγορικά εύπλαστων και, σε τελευταία ανάλυση, αυταρχικά εθνοφυλετικών αναγνώσεων της ελληνικής ταυτότητας, αυτήν τη φορά με την έννοια που η κοινωνική θεωρία δίνει στον όρο «ταυτότητα».

Το παράδειγμα της, σχετικά συγχρόσμης σε ό,τι αφορά την διασπορική εμπειρία Ιρλανδίας, είναι ενδεικτικό. Και εδώ το κατώφλι για την ιδιότητα του μέλους της πολιτικής κοινότητας είναι ιδιαίτερα χαμηλό. Πρόσωπα που ζούνε έξω από την Ιρλανδία μπορούν να αποκτήσουν την ιρλανδική ιθαγένεια στη βάση ενός και μόνου ιρλανδού παππού. Η διαδικασία είναι απλή, ως αποτέλεσμα της οποίας χιλιάδες αμερικανοί πολίτες

13. Αναφέρεται σε Βεντούρα 2009: 133. Υπουργείο Εξωτερικών, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Πρώτη Οργανωτική Συνέλευση Συμβουλίου Απόδημου Ελληνισμού 29 Νοεμβρίου - 8 Δεκεμβρίου 1995 (Αποσπάσματα Πρακτικών) Θεσσαλονίκη, σ. 48.

πολιτογραφήθηκαν Ιρλανδοί. Πάρα ταύτα, η Ιρλανδία δεν ακολουθούσε την τάση απόδοσης πολιτικών δικαιωμάτων στους ανθρώπους αυτούς. Η θέση αυτή εξηγείται εύκολα. «Με έναν πληθυσμό εν δυνάμει εξωτερικών πολιτών μεγαλύτερο από αυτόν των πολιτών που διαμένουν στην Ιρλανδία, «εσωτερικές» Ιρλανδικές πολιτικές, θα μπορούσαν να υποστούν σημαντικές παραμορφώσεις αν οι εξωτερικοί πολίτες αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα. (...) [Σ]ε κοινωνικά ζητήματα, όπως η έκτρωση δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς κινητοποίηση από ψηφοφόρους του εξωτερικού, ακόμη κι αν δεν είναι υποχρεωμένοι (ως μη κάτοικοι) να υποστούν τα αποτελέσματα της συμμετοχής τους. Την ίδια στιγμή, η εξωτερική ιρλανδική ιθαγένεια, συνοδεύεται από τα υλικά οφέλη μιας ευρωπαϊκής ιθαγένειας, μιας σημαντικής ιδιότητας για αυτούς που δεν έχουν ιθαγένεια άλλου κράτους μέλους της Ε.Ε.». Το αποτέλεσμα μπορεί να είναι ένα είδος «ethnizenship», όπως γράφει κάπου ο R. Bauböck (2007: 2.393-2.447), ο οποίος σημειωτέον δεν βλέπει τη δυνατότητα επέκτασης των πολιτικών δικαιωμάτων πέραν από την πρώτη γενιά αποδήμων.

Κλείνω την αναφορά στα πολιτικά δικαιώματα των αποδήμων Ελλήνων με μια διαπίστωση δοκιμασμένης αντοχής: «Η επέκταση της ιθαγένειας στη διασπορά δεν είναι απαραίτητως ένδειξη ισχυρών δεσμών. Αν η ιθαγένεια διατίθεται φθηνά, μπορεί καν να μην είναι ένδειξη για τίποτε. (...) Ο δεσμός της ιθαγένειας συνέχεται με χαμηλή ή καθόλου επαφή με τη μητέρα πατρίδα, ακριβώς διότι το κόστος της διατήρησης της ιθαγένειας καταγωγής είναι ουσιαστικά μηδενικό.» (Spiro 2011). Η προηγούμενη θέση οδηγεί αναπόδραστα στο συμπέρασμα πως όσο λιγότερα προϋποθέτει η επέκταση της ιθαγένειας του εθνικού κέντρου στη διασπορά, τόσο λιγότερα δυνητικά μπορεί να σημαίνει για τους αποδήμους. Αντιθέτως, αν η κτήση της ιθαγένειας του εθνικού κέντρου έχει ως όρο μια σχετική κινητοποίηση εκ μέρους των αποδήμων, τότε υπάρχει μία ένδειξη ότι τα πρόσωπα αυτά ενδιαφέρονται και άρα εύλογες οι προσδοκίες συμμετοχής τους στην πολιτική κοινότητα της χώρας καταγωγής. Η συζήτηση για τα πολιτικά δικαιώματα των Ελλήνων του εξωτερικού καλείται με επιτακτικό τρόπο να δώ-

σει μια απάντηση σε αυτή την ερώτηση και κατόπιν να ασχοληθεί με τη μηχανική εφαρμογή του εκτελεστικού νόμου του Άρθρου 108 του Ελληνικού Συντάγματος.

Βιβλιογραφία

- N. Αλβιζάτος (1981), *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία. Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων*, Τεύχος Α' 1821-1941, Αθήνα/Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Λίνα Βεντούρα (2009), «Κράτος, Έθνος και Ομογένεια», στο Μ. Παύλου/Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες & Μειονότητες. Λόγος και πολιτικές*, 105-140. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Γ. Δρόσος (1990), *Το δικαίωμα ψήφου των εκτός επικράτειας ελλήνων εκλογέων - Η δυνατότητα μιας νομοθετικής ρύθμισης*, Αθήνα/Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Γ. Παπαδημητρίου (1980), *Το δικαίωμα της ψήφου των εκτός Επικράτειας πολιτών*, Αθήνα/Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Υπουργείο Εξωτερικών/Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού, *Πρώτη Οργανωτική Συνέλευση Συμβουλίου Αποδήμου Ελληνισμού 29 Νοεμβρίου-8 Δεκεμβρίου 1995*, Θεσσαλονίκη (Αποσπάσματα Πρακτικών).
- R. Bauböck (2003), «Towards a political theory of migrant transnationalism», *International Migration Review* 37 (3): 700-723.
- R. Bauböck (2005), «Expansive citizenship - voting beyond territory and membership», *Political Science and Politics* 38 (4): 683-687.
- R. Bauböck (2007), «Stakeholder citizenship and transnational political participation», *Fordham Law Review* 75: 2393-2447.
- R. Bauböck (2009), «The rights and duties of external citizenship», *Citizenship Studies* 13 (5): 475-499.
- Linda Bosniak (2002), «Multiple nationality and the postnational transformation of citizenship», στο D. Martin/K. Hailbronner (επιμ.), *Rights and Duties of Dual Nationals: Evolution and Prospects*, Χάγη/Λονδόν: Kluwer Law International.
- J. Habermas (1998), *Between Facts and Norms*, Κάμπριτζ: MIT Press.

- Lina Venturas (2009), «'Deterritorialising' the Nation: the Greek State and 'Ecumenical Hellenism'», στο Tziovas Dimitris (επιμ.), *Greek Diaspora and Migration since 1700*, 125-140. Σάφει: Ashgate.
- C. Lopez-Guerro (2005), «Should Expatriates Vote?», *The Journal of Political Philosophy* 13 (2).
- D. Owen (2010), «Resident aliens, non-resident citizens and voting rights: towards a pluralist theory of transnational political equality and modes of political belonging», στο Calder/Gideon/Cole κ.ά. (επιμ.), *Citizenship Acquisition and National Belonging: Migration, Membership and the Liberal Democratic State*, 52-73. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- I. Rath (1990), «Voting rights», στο Zig Layton-Henry (επιμ.), *The Political Rights of Migrant Workers in Western Europe*, Λονδίνο: Sage.
- P. Spiro (2003), «Political Rights and Dual Nationality», στο D. Martin/K. Hailbronner (επιμ.), *Rights and Duties of Dual Nationals, Evolution and Prospects*, 135-152. Χάγη/Λονδίνο: Kluwer Law International.
- P. Spiro (2011), «Citizenship and Diaspora: A State-Home for Transnational Politics?», στο T. Lyons/P. Mandaville (επιμ.), *Politics from Afar: Transnational Diasporas and Networks*, Hurst: Columbia University Press.
- C. Stewart (2006), «Forget Homi! Creolization, Omogeneia and the Greek Diaspora», *Diaspora* 15 (1): 61-88.
- H. Waldrach (2006α), «Restricted Citizenship» R. Bauböck/E. Ersbøll/K. Groenendijk, *Acquisition and Loss of Nationality*, Άμστερνταμ: Amsterdam University Press.
- H. Waldrach (2006β), «Rights of expatriates, multiple citizens and restricted nationality for certain nationals» στο R. Bauböck/E. Ersbøll/K. Groenendijk/H. Waldrach (επιμ.), *Acquisition and Loss of Nationality*, Άμστερνταμ: Amsterdam University Press.

~~Λειτουργία τέτοια απελεύθετη αναδιαπραγματεύση, δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ουδέτερη πηγή αξιών για τους «πολίτες του κόσμου», με τις οποίες θα ζουν, ενώ βλέπουν τις δικές τους πολιτιστικές κληρονομίες ως εάν να ήταν απλώς οι αγαπημένες, (ομολογουμένως), αλλά δυστυχώς τοπικιστικές οικογένειες που συμβαίνει να έχει ο καθένας. Όλοι πρέπει να ζούμε και να κρίνουμε μέσα από τις ιδιαίτερες κληρονομίες μας ενώ παραμένουμε ανοιχτοί σε γνώσεις και κριτικές προερχόμενες απ'έξω. Και αυτός είναι ο λόγος που το καλύτερο είδος του πατριωτισμού —η αφοσίωση σε ό,τι είναι καλύτερο στις παραδόσεις που έχει κληρονομήσει κανείς— είναι αναντικατάστατο. Ανακεφαλαιώνοντας, δεν είμαστε υποχρεωμένοι να επιλέξουμε μεπαξύ του πατριωτισμού και της οικουμενικής λογικής. Η κριτική νοημοσύνη και η αφοσίωση σε ό,τι καλύτερο υπάρχει στις παραδόσεις μας, συμπεριλαμβανομένων και των εθνικών και θρησκευτικών μας παραδόσεων, είναι αλληλοεξαρτώμενες.~~

Elaine Scarry

Η ΔΥΣΚΟΛΙΑ ΝΑ ΦΑΝΤΑΖΕΣΑΙ ΤΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ

Ο τρόπος με τον οποίο ενεργούμε απέναντι στους «άλλους» μορφοποιείται από τον τρόπο με τον οποίο τους φανταζόμαστε.¹ Τόσο οι φιλοσοφικές όσο και οι λογοτεχνικές περιγραφές μιας τέτοιας φαντασίας, καταδεικνύουν τη δυσκολία της απεικόνισης άλλων προσώπων με την πλήρη σημασία και εγκυρότητά τους. Αυτό αληθεύει ακόμη και όταν το πρόσωπο είναι φίλος ή γνωστός. Το πρόβλημα μεγιστοποιείται περαιτέρω όταν πρόκειται για ξένο ή «αλλοδαπό». Η σκληρότητα προς τους ξένους και τους αλλοδαπούς έχει παρακινήσει πολλούς ανθρώπους να αναζητήσουν τρόπους για να εμποδίσουν την επανεμφάνιση τέτοιων πράξεων. Μερικές λύσεις απηχούν τον οραματισμό ενός πλαισίου κοσμοπολιτικής απλοχερίας που στηρίζεται στην αυθόρμητη και γενναϊόδωρη «φαντασία» του πληθυσμού για τους άλλους ανθρώπους, και στο ότι αυτό θα ασκείται σε καθημερινή βάση. Στις εναλλακτικές λύσεις, αντίθετα, οι υπάρχουσες προτάσεις επιχειρούν να λύσουν το πρόβλημα της ανθρώπινης «ετερότητας» μέσω του συνταγματικού σχεδιασμού: επιζητούν να περιορίσουν εντελώς την ενδογενώς απεχθή δομική θέση του «ξένου».

Έχουμε την υποχρέωση να δεσμευθούμε απέναντι και στις δύο λύσεις. Αλλά δίνω μεγαλύτερο βάρος στα σχόλιά μου στον χώρο του συνταγματικού σχεδιασμού, γιατί αν αυτή η λύση είναι καλά επεξεργασμένη, τότε οι αυθόρμητες πράξεις των ατόμων έχουν ελπίδα να παραγάγουν γενναϊόδωρα αποτελέσματα. Αντιθέτως, αν οι συνταγματικές λύσεις για την παρουσία των αλλοδαπών δεν είναι εντάξει, τότε η καθημερινή πρακτική της αυθόρμητης γενναϊοδωρίας θα έχει περιορισμένα αποτελέσματα, και όλες οι συζητήσεις μας για την ετερότητα θα είναι μάταιες. Ίσως στην αρχή φανεί ότι η συνταγματική εναλλακτική λύση προστατεύει απλώς τους ανθρώπους μέσα στα σύνορα μιας δεδομένης χώρας, αλλά όπως θα δούμε στη συνέχεια η διασφάλιση

ελευθεριούς ενδιαφέροντος για τους «αλλοδαπούς» έξω από τα σύνορα απαιτεί επίσης συνταγματικό σχεδιασμό.

Υπάρχουν άραγε πολλοί άνθρωποι που να υποστηρίζουν τη φανταστική λύση έναντι της συνταγματικής; Η απάντηση είναι ναι. Ακόμη και πολλοί από εκείνους τους Γερμανούς στοχαστές που είναι με περίσσιο πάθος αφιερωμένοι στο σταμάτημα της πρόκλησης βλαβών στους Τούρκους που κατοικούν στη χώρα, συχνά αγνοούν εντελώς οποιαδήποτε συζήτηση για την αλλαγή των γερμανικών νόμων περί υπηκοότητας, και αντ' αυτού επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σε πρακτικές οι οποίες μπορούν περιληπτικά να αποδοθούν με τον όρο «γενναιόδωρη φαντασία». Οι συνεδριάσεις επιστημόνων από όλο τον κόσμο οι αφιερωμένες στα ανθρώπινα δικαιώματα εκφράζουν συχνά μια αδιαφορία ή μια ανυπομονησία για την εθνική προστασία των δικαιωμάτων, και στηρίζονται αποκλειστικά στις διεθνείς διατυπώσεις. Και οι συζητήσεις για τους ξένους μετάξυ των Αμερικανών διανοουμένων —όπως η υπεράσπιση του κοσμοπολιτισμού από τη Martha Nussbaum— φαίνονται να συμμερίζονται ολόένα και περισσότερο το πνεύμα εναντίον του «εθνικισμού», ο οποίος εκλαμβάνεται ως εμπόδιο στον «διεθνισμό».

Αλλά μετά από προσεκτική εξέταση, τέτοιες προσπάθειες να αντικατασταθεί ο εθνικισμός από τον διεθνισμό, αποδεικνύεται συχνά ότι συνεπάγονται μιαν απόρριψη του συνταγματισμού προς χάρη μιας ελεύθερης καλής θέλησης, που μπορεί να αποδοθεί συνοπτικά με τον τίτλο της γενναιόδωρης φαντασίας. Είναι επομένως σημαντικό να έλθουμε πρόσωπο με πρόσωπο με τα όρια που υπάρχουν στη δυνατότητα να φανταζόμαστε τους άλλους ανθρώπους, εφόσον σε αρκετούς διαφορετικούς τομείς χρησιμοποιείται μια υπερβολικά αισιόδοξη περιγραφή, για να νομιμοποιήσει την παράκαμψη των νομικών παροχών και των συνταγματικών διαδικασιών. Η ανησυχία μου για την κοσμοπολιτική παράκαμψη της συνταγματικότητας είναι διπλή. Πρώτον με απασχολεί η απάληψη της όποιας βάσης εξουσιοδότησης για τις ηθικές αρχές τις οποίες θέλει κανείς να δει να εφαρμόζονται: αν είκοσι λόγοι από είκοσι διαφορετικές χώρες πιστεύουν ότι θα

πρέπει να προστατευθεί ένα ορισμένο δικαίωμα, τότε ίσως αισθανθούν καθώς συνομιλούν, ότι οι απόψεις τους ανεδείκνυν πάνω από οποιονδήποτε «απλό» εθνικισμό. Αλλά στην πραγματικότητα, οι απόψεις τους απλώς εκπροσωπούν τις πεποιθήσεις είκοσι ανθρώπων (αριθμός πολύ μικρότερος από τον πληθυσμό και της πιο μικρής χώρας), εκτός αν οι πληθυσμοί των διαφόρων γεωγραφικών περιοχών από τις οποίες προέρχονται, έχουν ψηφίσει οι ίδιοι να επικυρωθεί το δεδομένο δικαίωμα. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι οικουμενικά ως προς το περιεχόμενό τους, αλλά είναι συγκεκριμένα ως προς την επικύρωση και την επίδοσή τους.

Ο δεύτερος λόγος της ανησυχίας μου, στον οποίο αναφέρωμαι, είναι η παρερμηνεία της φαντασίας που συχνά εμπνέει την επιθυμία να ανεδούμε πάνω από τοπικιστικές συνταγματικότητες.

I. Η δυσκολία να φαντάζεσαι τους άλλους: Η περίπτωση των «εχθρών»

Η δυσκολία να φαντάζεσαι τους άλλους φαίνεται από το γεγονός ότι μπορεί κανείς να βρίσκεται μπροστά σε κάποιο άλλο πρόσωπο το οποίο πονά και να μη το αντιλαμβάνεται. Η ευκολία του να παραμένει κανείς εν αγνοία του πόνου του άλλου ανθρώπου, του επιτρέπει ακόμη και να τον επιβάλει και να τον ενισχύσει μάλιστα στο σώμα του άλλου ανθρώπου παραμένοντας ο ίδιος απρόσβλητος. Διαρκή και επαναλαμβανόμενα παραδείγματα αυτής της κατάστασης είναι ορατά σε πολιτικά καθεστώτα τα οποία χρησιμοποιούν βασανιστήρια.

Επιμένω εδώ στη σωματική βλάβη διότι οι άλλες μορφές ευημερίας —το δικαίωμα ψήφου, η πρόσβαση στην εκπαίδευση, η καθημερινή δυνατότητα για ενδιάφευσα εργασία— οικοδομούνται στο απαραίτητο της σωματικής ακεραιότητας. Πράγματι, το κοινωνικό συμβόλαιο τίθεται εν ισχύ ακριβώς για να ελαχιστοποιήσει τις σωματικές βλάβες. Ο Λοκ, φυσικός καθώς επίσης και πολιτικός φιλόσοφος, χρησιμοποεί κατ' επανάληψη τον όρο «βλάβη» στη Δεύτερη Πραγματεία περί Διακυβέρνησης. Μολο-

νότι η «βλάβη» δεν εξειδικεύεται ούτε περιορίζεται στις σωματικές βλάβες, παίρνει την ισχύ της από αυτό το αρχικό κείμενο. Ο Λοκ χρησιμοποιεί το ρήμα «τραυματίζω» τόσο εκεί όπου το αντικείμενο αποτελεί την υλική πραγματικότητα του σώματος όσο και εκεί όπου το αντικείμενο είναι η ελευθερία,² όπως ακριβώς ομιλεί περί της σωματικής παραβίασης του άλλου, της παραβίασης της περιουσίας (των «προσαρτημάτων» του σώματος), ή πάλι για την παραβίαση των δικαιωμάτων του άλλου.³ Όταν ο Λοκ χρησιμοποιεί τον ιδιωματισμό της «παραβίασης» για ένα μη φυσικό αντικείμενο, συχνά αμέσως μετά το συνοδεύει με τη λέξη *διασμός*, για να επαναφέρει τη σωματική σχέση.

Η στενή σχέση μεταξύ του κοινωνικού συμβολαίου και της μείωσης των βλαβών είναι ορατή σε κοινωνικά συμβόλαια τα οποία χρονολογούνται πριν από το συμβόλαιο του Λοκ. Κατά τον ενδέκατο και τον δωδέκατο αιώνα, πολλές από τις πεντακάσιες μεγαλύτερες ευρωπαϊκές πόλεις άρχισαν να υπάρχουν μέσω ρητών ενόρκων πράξεων και συμβολαίων.⁴ Συχνά αποκαλούνταν «κοινότητες όρκου», «συνορκίες», ή «κοινότητες για την ειρήνη», υπομνηματίζοντας με τα ίδια ακριβώς τα ονόματά τους την ασυνήθιστη ρηματική διαδικασία με την οποία είχαν δημιουργηθεί. Στη γλώσσα αυτών των συμβολαίων πόνεω, όπως στο συμβόλαιο του Λοκ, μπορούμε να δούμε τον κρίσιμο συσχετισμό μεταξύ της αυτοδιαχείρισης και της μείωσης της σωματικής βλάβης. Η ίδρυση του Freiburg, για παράδειγμα, τονίζει την εγγύηση της «ειρήνης και της προστασίας».⁵ Ο φλαμανδικός καταστατικός χάρτης του Aire υπόσχεται: «Ας βοηθούμε ο ένας τον άλλο σαν αδελφία».⁶ Και ένας όρκος για αμοιβαία υποστήριξη και βοήθεια από τις πολιτείες της περιοχής της Μπολωνίας δήλωνε ότι τα μέλη έπρεπε «να υποστηρίζουν και να υπερασπίζονται το ένα το άλλο εναντίον όλων των ανθρώπων, μέσα στην κοινότητα και έξω από αυτήν».⁷

Η δέσμευση της πόλης να προστατεύει τα μέλη της από εξωτερική επίθεση δεν υπονοούσε κατ' ουσίαν ότι οι ξένοι υπόκεινταν σε επιθετική μεταχείριση. Όσοι ξένοι έμπαιναν στην πόλη μπορούσαν να γίνουν μέλη της αν το επιθυμούσαν. Ο Harold

Bernan γράφει ότι «στους μετανάστες παρέχονταν τα ίδια δικαιώματα με αυτά των πολιτών, [το δικαίωμα της ψήφου, της σπλοφορίας, της προσφυγής σε ορκωτό δικαστήριο] μετά από παραμονή ενός έτους και μιας ημέρας».⁸ Η σχετική γρήγορη μεταμόρφωση από μετανάστη σε πολίτη υποδηλώνει ότι το να φέρει κανείς την ιδιότητα του «ξένου» φαινόταν ότι αποτελούσε από μόνο του μια επίβλαδη κατάσταση και ως εκ τούτου η κοινότητα είχε την υποχρέωση να την αφαιρέσει.

Η σωματική βλάβη, είναι, λοιπόν, αυτό που καθιστά αναγκαίο το κοινωνικό συμβόλαιο τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, τόσο στο συμβόλαιο του Λοκ όσο και στα παλαιότερα συμβόλαια των πόλεων. Το συμβόλαιο δημιουργείται για να θέσει περιορισμούς στην πράξη. Η ευκολία της επιβολής σωματικής βλάβης (καθώς επίσης και η παντοδύναμη παρουσία της παρόρμησης για σωματικές βλάβες), δείχνει τη δυσκολία να γνωρίσουμε τους άλλους ανθρώπους. Υπάρχει μια κυκλική σχέση ανάμεσα στην επιβολή του πόνου και στο πρόβλημα της ετερότητας. Η δυσκολία να φαντάζεσαι τους άλλους είναι τόσο η αιτία όσο και το πρόβλημα που παρουσιάζεται στην πράξη της σωματικής βλάβης. Η πράξη της σωματικής βλάβης επισημαίνει ακριβώς επειδή έχουμε δυσκολία να πιστέψουμε την αλήθεια των άλλων ανθρώπων. Συγχρόνως, η ίδια η σωματική βλάβη καθιστά φανερό το γεγονός ότι δεν μπορούμε να δούμε την αλήθεια των άλλων. Δείχνει την αντιληπτική μας ανικανότητα. Γιατί αν ατενίζαμε τους άλλους ανθρώπους με καθαρό βλέμμα, η επιβολή αυτής της βλάβης θα ήταν αδύνατη.

II. Η δυσκολία να φαντάζεσαι τους άλλους: Η περίπτωση των φίλων

Αν πάρουμε ως σημείο αφετηρίας μας την πράξη της σωματικής βλάβης, αντιμετωπίζουμε τη φαντασία κατά τη στιγμή που οι αποτυχίες της, τα όριά της, βρίσκονται ήδη πλήρως εκτεθειμένα. Ας στραφούμε λοιπόν αντ' αυτού στην καλύτερη

περίπτωση» της εικόνας της φαντασίας. Το πόσο ολοκληρωμένα μπορούμε να φαντασθούμε τους άλλους ανθρώπους μπορεί να μετρηθεί κατά τον καλύτερο τρόπο αν μετακινηθούμε από την κατηγορία του «εχθρού» προς την κατηγορία του «φίλου». (Είναι απίθανο ένας ξένος πληθυσμός να φθάσει ποτέ στη φαντασία μας με την πληρότητα με την οποία φθάνει ένας και μόνο προσωπικός φίλος, αλλά ας υποθέσουμε προς το παρόν ότι κάτι τέτοιο θα ήταν δυνατό.) Πόσο ικανή είναι η φαντασία στην καλύτερη περίπτωση; Στην καθημερινή μας επικοινωνία όταν μιλάμε για τη φαντασία, συχνά της αποδίδουμε δυνάμεις μεγαλύτερες από τη συνηθισμένη αίσθηση. Αλλά η μελέτη του Σαρτρ για τη φαντασία υπογραμμίζει έντονα τα όριά της. Μας ζητάει να εκτελέσουμε το συγκεκριμένο πείραμα της σύγκρισης μεταξύ ενός αντικειμένου της φαντασίας και ενός αντικειμένου της αντίληψης — δηλαδή, να σταματήσουμε, να κλείσουμε τα μάτια μας, και να συγκεντρώσουμε τη φαντασία μας στο πρόσωπο ενός φίλου ή ενός γνώριμου δωματίου, μετά να ανοίξουμε τα μάτια μας και να συγκρίνουμε τα χαρακτηριστικά του με ό,τι υπάρχει μπροστά μας όταν επιστρέφουμε στον κόσμο των αισθήσεων. Ανακαλύπτουμε αμέσως ότι το αντικείμενο της φαντασίας στερείται της ζωντάνιας και της ζωηρότητας του αντικειμένου της αντίληψης. Ακόμη και αν το αντικείμενο που επιλέγουμε να φαντασθούμε σε αυτό το πείραμα είναι το πρόσωπο ενός αγαπημένου φίλου, κάποιο πρόσωπο που γνωρίζουμε στην παραμικρή του πολύπλοκη λεπτομέρεια (όπως γνώριζε ο Σαρτρ τα πρόσωπα της Annie και του Pierre), θα είναι, εν συγκρίσει προς το πραγματικά παρόν πρόσωπο, «συχρό», «ξηρό», «δισδιάστατο», και «αδρανές».⁹

Αυτή η περιγραφή της φαντασίας μας για έναν φίλο, απεικονίζει τα προβλήματα που μας περιμένουν, όταν θεωρούμε τη φαντασία ως θεμέλιο για την εγγύηση της πολιτικής γενναιοδωρίας. Μεταφέρετε τα προβλήματα που συνεπάγεται η προσπάθεια να φαντασθείτε έναν και μόνο φίλο, στην προσπάθεια της φαντασίας να γνωρίσει τον άλλο — όχι έναν στενό φίλο, όχι ένα μειονωμένο πρόσωπο, αλλά αντί για αυτό πέντε, ή δέκα, ή εκατό, ή εκατό χιλιάδες: ή τον χ αριθμό των Τούρκων που

μένουν στη Γερμανία: ή τον ψ αριθμό των αλλοδαπών που μένουν παράνομα στις Ηνωμένες Πολιτείες: ή τον ω υπολογιζόμενο αριθμό των Ιρακινών στρατιωτών και πολιτών που σκοτώθηκαν κατά τις επιδρομές των βομβαρδισμών μας: ή τα 70 εκατομμύρια, δηλαδή, την κλίμακα του πληθυσμού που θα υποφέρουν αν οι Ηνωμένες Πολιτείες εκτοξεύσουν έναν πυρηνικό πύραυλο (με συντηρητικούς υπολογισμούς). Οι φιλοσοφικές συζητήσεις οι οποίες στρέφονται γύρω από τον άλλο, συνήθως τον μελετούν ως μεμονωμένο άτομο.¹⁰

Αυτό που δεν κάνουμε καλά στον ενικό, το κάνουμε ακόμη χειρότερα στον πληθυντικό. Η ανθρώπινη ικανότητα να πληγώσουμε τους άλλους ανθρώπους ήταν πάντα πολύ μεγαλύτερη από την ικανότητα να φανταζόμαστε τους άλλους ανθρώπους. Ή ίσως θα έπρεπε να πούμε ότι, η ανθρώπινη ικανότητα να πληγώσουμε τους άλλους ανθρώπους είναι πολύ μεγάλη, ακριβώς επειδή η ικανότητά μας να φανταζόμαστε τους άλλους ανθρώπους είναι πολύ μικρή.

Θα μπορούσε να προβάλλει κανείς την ένσταση ότι η «καλύτερη περίπτωση» για τις δυνάμεις της φαντασίας θα έπρεπε να διαμορφώνεται όχι με τον υπολογισμό του ονειροπόλου νου, αλλά του νου καθώς παράγει εικόνες υπό την καθοδήγηση ενός συγγραφέα.¹¹ Ομολογούμενως, αυτός είναι ο χώρος — ο χώρος δηλαδή, της μεγάλης λογοτεχνίας — όπου η ικανότητα να φανταζόμαστε τους άλλους αποκτά μεγάλη ένταση. Τα σπουδαία μυθιστορήματα, τα σπουδαία ποιήματα, τα σπουδαία θεατρικά έργα, συχνά υποδαυλίζουν τα όσα φανταζόμαστε με τη ζωηρότητα του κόσμου της αντίληψης. Διαβάζοντας το έργο του Τόμας Χάρντυ *Τες Ντ' Ουπερβίλ*, η Τες έρχεται στον νου μας με πολύ μεγαλύτερη πληρότητα, έκπληξη, ζωηρότητα, και ζωντάνια από τις δισδιάστατες εικόνες του Σαρτρ ή τις δικές μας ονειροπολήσεις. Αλλά ενώ τα μυθιστορήματα και τα ποιήματα είναι περισσότερο ικανά από τις ονειροπολήσεις να φέρνουν και να εντυπώνουν βαθιά στον νου μας κάποια άλλα πρόσωπα, ακόμη και εδώ δεν μπορούμε παρά να διαπιστώσουμε τα αυστηρά όρια των επιτευγμάτων της φαντασίας.

Ένα κρίσιμο όριο είναι ο αριθμός των χαρακτήρων. Ένα μυθιστόρημα ή ένα ποίημα μπορεί να έχει έναν πρωταγωνιστικό χαρακτήρα. Ή ίσως τέσσερις. Είναι όμως αδύνατο να κρατήσουμε στον νου μας μεγάλα πλήθη φανταστικών χαρακτήρων ταυτόχρονα. Όταν αντιμετωπίζουμε τον τεράστιο αριθμό χαρακτήρων που βρίσκει κανείς στον Ντίκενς ή στον Τολστόι, αντιλαμβάνομαστε ότι χρειάζεται συνεχής προσπάθεια για να διατηρούμε ταξινομημένα στη φαντασία μας τα ειδικά τους χαρακτηριστικά. Και φυσικά οι αριθμοί τους παραμένουν μικροί, συγκρινόμενοι με τον αριθμό των προσώπων προς τους οποίους είμαστε υπεύθυνοι στην πολιτική ζωή.

Ένας δεύτερος περιορισμός αφορά στην ανοχή μας σε φανταστικά χαρακτηριστικά, τα οποία είναι διαφορετικά από τα δικά μας πραγματικά χαρακτηριστικά. Ο λανθάνων εθνικισμός ή ο φυλετισμός της μεγάλης λογοτεχνίας μπορεί να την καταστήσει ένα ελκυστικό όχημα για μια άσκηση στην αυτοαμφισβήτηση και την αυτοαναγνώριση μάλλον, παρά στην αμφισβήτηση και στην αναγνώριση ανθρώπων διαφορετικών από τον εαυτό μας. Παρά την έμφαση στην πολυπολιτισμικότητα της τέχνης στις Ηνωμένες Πολιτείες, επί παραδείγματι, μερικές φορές φαίνεται ότι η Ασιατοαμερικανική λογοτεχνία διαβάζεται από τους Ασιάτες Αμερικανούς· η Αφροαμερικανική λογοτεχνία από τους Αφροαμερικανούς, και η Ευρωαμερικανική λογοτεχνία από τους Ευρωαμερικανούς.

Ένα τρίτο όριο είναι η απουσία οποιασδήποτε προσφυγής στην ιστορική πραγματικότητα. Πολύ συχνά τα μυθιστορηματικά πρόσωπα στερούνται αναφορών στην υλική πραγματικότητα. Έχει συχνά ασκηθεί κριτική στη λογοτεχνία ότι η φανταστική προσπάθεια να βλέπουμε τους άλλους, η οποία ακριβώς θα έπρεπε να δαπανάται σε αληθινά πρόσωπα στους δρόμους των πόλεων μας, ή στην άλλη άκρη των συνόρων, σταταλάται αντ' αυτών στον Βασίλη Διη ή στην Τες. Ο Πούσκιν προσέφερε μια καταπληκτική απεικόνιση του τρόπου με τον οποίο δργάινουμε από την όπερα, απορροφημένοι από τη συμπόνια μας για τους σκηνηκούς ήρωες, ενώ την ίδια στιγμή δεν βλέπουμε τον αμαξά και τα

άλλα, που ξεπάγιασαν περιμένοντας τόσο ώρα για να μας μεταφέρουν στο σπίτι.¹²

Έχω επιστήσει την προσοχή στους περιορισμούς που εμπεριέχει η λύση της ετερότητας στον πραγματικό κόσμο μέσω της λογοτεχνικής αναπαράστασης και μόνον. Αλλά υπάρχουν, φυσικά, και εξαιρετικές περιπτώσεις. Το βιβλίο της Harriet Beecher Stowe *Η καλύβα του Μπαρμπα-Θωμά* κατάφερε να καταστήσει τους Μαύρους —δηλαδή τη σημασία, τη σταθερότητα, και την ανοχή της προσωπικότητάς τους— ένα θέμα κατάλληλο για τις δυνατότητες της φαντασίας του λευκού πληθυσμού των Ηνωμένων Πολιτειών προ του Εμφυλίου Πολέμου. Το βιβλίο του E. M. Φόστερ *Πέρασμα στην Ινδία* είναι ένα ακόμα εξαιρετικό και σχεδόν το μοναδικό μυθιστόρημα για το οποίο έχει γίνει ο αντίστοιχος ισχυρισμός: το βιβλίο, εν μια νυκτί, σύμφωνα με την κριτική του Στέφεν Σπέντερ, έδωσε τη δυνατότητα στον βρετανικό πληθυσμό να αρχίσει να φαντάζεται μια νέα εικόνα του πληθυσμού της Ινδίας ως ανεξάρτητου. Αλλά τα παραδείγματα της Stowe και του Φόστερ είναι εξαιρετικά σπάνια, επειδή εκτός των άλλων, απαιτούν από τους αναγνώστες να φαντάζονται όχι απλώς «ένα πρόσωπο» αλλά «έναν λαό», και πάνω από όλα επειδή με τα γραπτά τους μετρίασαν την ευημερία πραγματικών προσώπων, για να διευρύνουν την ελευθερία και κατά συνέπεια να περιορίσουν την κατάσταση της ετερότητας. Τις πιο πολλές φορές όμως, όταν αναφερόμαστε στη λογοτεχνία, θα πρέπει να λέμε αυτό που έγραφε ο Άντεν στην ελεγεία του για τον Γέητς: «Η ποίηση δεν κάνει τίποτε να συμβαίνει: επιδίδει!» Στην κοιλάδα του λόγου της».¹³

Το σημαντικότερο εντέλει, ακόμη και σε αυτές τις εξαιρετικές περιπτώσεις όπου ένα μυθιστόρημα εξάπτει σε έναν πληθυσμό την ικανότητα να φαντάζεται πιο ολοκληρωμένα έναν άλλο πληθυσμό, η σημασία αυτής της νέας φανταστικής δυνατότητας δεν βρίσκεται στο ευχάριστο συναίσθημα της κοσμοπολιτικής γενναιοδωρίας, αλλά στη συγκεκριμένη επιθυμία να αλλάξουμε τα συντάγματα και τους νόμους: παράδειγμα η δέκατη τρίτη, η δέκατη τέταρτη και η δέκατη πέμπτη τροποποίηση του Συντάγ-

ματος των Η.Π.Α. ή η Συμφωνία της Ανεξαρτησίας της Ινδίας του 1947. Πώς μπορούν τέτοιες συνταγματικές και νομικές αλλαγές να γίνουν αν η πολιτεία, το έθνος-κράτος, φτάνει να θεωρείται αντικείμενο κοσμοπολιτικής περιφρόνησης;

III. Ισότητα στην έλλειψη σημασίας

Όταν αναζητάμε την ισότητα μέσω της απλόχερης φαντασίας, αρχίζουμε με τη σημασία που αποδίδουμε στον εαυτό μας, και μετά προσπαθούμε να αποκτήσουμε γνώση για τη σημασία και την πολυπλοκότητα των άλλων. Η εναλλακτική στρατηγική είναι να πετύχουμε την ισότητα μεταξú του εαυτού μας και του άλλου, όχι προσπαθώντας να κάνουμε τη γνώση μας για τους άλλους το ίδιο σημαντική με τη γνώση του εαυτού μας, αλλά καθιστώντας τον καθένα αδιάφορο για τον εαυτό του, και επομένως τόσο ασήμαντο όσο όλοι οι άλλοι.

Αυτή η τακτική της φαντασιακής ανάκαμψης έχει αναπτυχθεί από τον Μπέρντραντ Ράσελ, και λεπτεπεμμέντερα και κατά τρόπο σημαντικότερο από τον John Rawls. Ο Ράσελ υποστήριξε ότι όταν διαβάζουμε την καθημερινή μας εφημερίδα, θα πρέπει συστηματικά να υποκαθιστούμε τα ονόματα των χωρών με κάποια άλλα εναλλακτικά, για να ελέγχουμε το κατά πόσον η αντίδρασή μας σ' ένα γεγονός πηγάζει από την ηθική εκτίμηση της πράξης ή αντιθέτως από μια σειρά προκαταλήψεων γύρω από τη συγκεκριμένη χώρα.¹⁴ Αυτή η ηθική πρακτική, η οποία μας υποχρεώνει να αποσυνδέσουμε μια δεδομένη πράξη από μια χώρα Χ και να την επανασυνδέσουμε με μια χώρα Ψ, θα μπορούσε να αποκληθεί «η περιτροπή των ονομάτων». Ο Rawls φαντάζεται ένα κοινωνικό συμβόλαιο φτιαγμένο πίσω από ένα «πέπλο άγνοιας» το οποίο εμποδίζει τους ανθρώπους να γνωρίσουν κάποιο από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Το πέπλο αυτό της άγνοιας εκθρέφει την ισότητα όχι αποδίδοντας στα εκατομμύρια των άλλων ανθρώπων μια φανταστική σημασία ίση με τη σημασία του εαυτού μας —συγκλονιστική διανοητική εργασία— αλλά με την αποτελε-

σματικότερη τακτική της απλής, στιγμιαίας, απαλειφής της πυκνής παράταξης των χαρακτηριστικών του εαυτού μας. Μέσω αυτής, δημιουργούμε αυτό που ο Rawls περιγράφει ως «τη συμμετρία των σχέσεων του ενός προς τον άλλον».¹⁵ Οι συνταγματικές ρυθμίσεις βασίζονται επίσης σε αυτή τη στρατηγική της φαντασίας του ασήμαντου, εφόσον ορίζουν τα δικαιώματα και τις εξουσίες, οι οποίες είναι ανεξάρτητες από τα προσωπικά χαρακτηριστικά οποιουδήποτε προσώπου.

Το πρόβλημα με τις συζητήσεις για «τον άλλο» είναι ότι δίνουν χαρακτηριστική έμφαση στη γενναιοδωρία της φαντασίας, και έτσι επιτρέπουν την εξάρτηση της μοίρας ενός ανθρώπου από τη γενναιοδωρία και τη σοφία αυτού που τον φαντάζεται. Αλλά οι λύσεις δεν πρέπει να δίνουν σε μια ομάδα τη δύναμη να ρυθμίζει την ευημερία μιας άλλης ομάδας κατ' αυτόν τον τρόπο. Φέρτε στον νου σας, για παράδειγμα, μια πόλη στην οποία η τρίτη γενιά των κατοίκων με ανοιχτόχρωμο δέρμα μπορούν να ψηφίσουν, αλλά η τρίτη γενιά κατοίκων με σκουρόχρωμο δέρμα δεν έχουν αυτή τη δυνατότητα. Οι ανοιχτόχρωμοι κάτοικοι — λόγω καλής θελήσεως και πνευματικής ευρύτητας — υπολογίζουν, πριν ψηφίσουν, τη θέση των σκουρόχρωμων κατοίκων. (Αυτή είναι μια υπόθεση ουτοπική; φυσικά, δεδομένης της δυσκολίας να φανταζόμαστε τους άλλους ανθρώπους. Αλλά για χάρη της συζήτησης, ας υποθέσουμε ότι μπορούν και θέλουν να κάνουν κάτι τέτοιο.) Έτσι έχουν ενεργήσει προς την κατεύθυνση της ελαχιστοποίησης του προβλήματος του ξένου στοιχείου, ή την ετερότητα και την ετερογένεια, φέρνοντας στον νου τους την εικόνα αυτών των άλλων ανθρώπων βάσει των οποίων παίρνουν τις πολιτικές τους αποφάσεις.

Τώρα αντιπαράβάλετε την προηγούμενη υπόθεση με μια κατάσταση στην οποία οι σκουρόχρωμοι κάτοικοι τρίτης γενιάς είναι πολίτες και ψηφίζουν οι ίδιοι. Οι ανοιχτόχρωμοι κάτοικοι δεν χρειάζεται πλέον να δρουν εξ ονόματος των άλλων. Επειδή μια συνταγματική πρόβλεψη επιτρέπει σε κάθε ομάδα να δρα εξ ονόματος της, καμιά ομάδα πλέον δεν αναλαμβάνει τη νομική θέση της άλλης. Ακόμη και αν συμφωνήσουμε ρητώς ότι στην

πρώτη λύση οι ανοιχτόχρωμοι κάτοικοι τρίτης γενιάς ενεργούν με τη μέγιστη γενναιοδωρία και απλοχεριά, η δεύτερη λύση είναι προφανώς πολύ ισχυρότερη. Ακόμη και στην καλύτερη των περιπτώσεων, θα ενεργούσαν πατερναλιστικά και επομένως θα λειτουργούσαν έξω από το πλαίσιο του κοινωνικού συμβολαίου, του οποίου ο σκοπός, όπως υποστήριξε ο Λοκ στο *Δεύτερο Δοκίμιο για τη Διακυβέρνηση*, ήταν ακριβώς να διαχωρίσει την πολιτική εξουσία από τον προστατευτισμό.

Αυτό που διαφοροποιεί την πρώτη από τη δεύτερη στρατηγική του συνυπολογισμού, (ας τις ονομάσουμε Πόλη Ένα και Πόλη Δύο), είναι η αρχή της αυτοεκπροσώπησης: προσυπογράφοντας αυτή την αρχή, είναι σαν να απορρίπτουμε την ιδέα της προστασίας των ανθρώπων εξουσιοδοτώντας μια ομάδα, στην οποία έχει παρασχεθεί το πολιτικό δικαίωμα να φροντίζει γι' αυτούς μέσω της γενναιοδωρης φαντασίας.

Για να τονίσω τη σημασία της δημιουργίας νόμων οι οποίοι εξαλείφουν τη δομική θέση του άλλου, έχω παρουσιάσει τις σειρές πράξεων μέσω των οποίων φανταζόμαστε τους άλλους και όχι τον εαυτό μας, ως δύο χωριστές εναλλακτικές λύσεις. Μονότι, όταν η κάθε μία εξετάζεται μεμονωμένα, η δεύτερη είναι ισχυρότερη από την πρώτη, και οι δύο μαζί είναι πολύ ισχυρότερες από την καθεμία μόνη της. Η Πόλη Δύο δουλεύει πλήρως μόνο όταν συμπληρώνεται από τη μεγάλθυμη φαντασία της Πόλης Ένα, ιδιαίτερα όταν υπάρχει αμοιβαία ανταπόκριση μεταξύ δύο ομάδων με ίσα πολιτικά δικαιώματα. Και η σημασία της υποχρέωσης της Πόλης Ένα στη φαντασία είναι ιδιαίτερος σαφής, όταν σκεφθούμε την ύπαρξη των συνόρων. Ενώ είναι δυνατό να περιορισθεί η νομική θέση του Άλλου μέσα σε μια χώρα, δεν είναι δυνατόν να το κάνει κανείς για ανθρώπους έξω από τα σύνορά της. Εδώ δεν μπορούμε να αναφερθούμε στο πρόβλημα της ετερότητας —το οποίο παρουσιάζει τον μόνιμο κίνδυνο των समात्मικών διαδρών— μέσω των εκλογικών δικαιωμάτων, αλλά φαίνεται μάλλον ότι εξαρτάται από μόνη τη γενναιοδωρία της φαντασίας. Ακόμη και αυτή η άσκηση της φαντασίας, ωστόσο, μπορεί συνταγματικά να ενθαρρυνθεί και να διασφαλισθεί.

Σήμερα, για παράδειγμα, οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν μια πυρηνική πολιτική που επιτρέπει στον Πρόεδρο, ενεργώντας σχεδόν μόνος του να μπορεί να επικυρώσει την πυροδότηση των πυρηνικών όπλων. Πώς πρέπει οι άνθρωποι στις Ηνωμένες Πολιτείες να προστατεύσουν τους άλλους πληθυσμούς από την αφνίδιαστική χρήση αυτού του μοναρχικού οπλικού συστήματος; Πρέπει μάλιστα να ελπίζουμε ότι τη στιγμή της πυροδότησης ο πρόεδρος θα έχει ξαφνικά τις φαντασιακές δυνάμεις να δει τους άλλους ανθρώπους με όλο το πυκνό φάσμα των ενδιαφερόντων τους, να δει όχι μόνο την χαρικατούρα ενός αρχηγού αλλά και τους άνδρες και τις γυναίκες και τους νέους αυτής της χώρας; Αλλά το Σύνταγμα των Η.Π.Α. γράφτηκε για να εξασφαλίσει, ότι η μοίρα των άλλων πληθυσμών δεν θα αφεθεί ποτέ στο τυχαίο γεγονός και την επινοητικότητα της φαντασίας ενός προέδρου των Η.Π.Α. (ή οποιουδήποτε άλλου μοναδικού προσώπου, ή σαφάντα ή πενήντα μοναδικών προσώπων, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν ένα προεδρικό συμβούλιο ή ένα πλήρωμα των μαχητικών οπλικών συστημάτων) να φαντάζεται άλλους πληθυσμούς. Προλαμβάνει, και προσταθεί να ελαττώσει το πρόβλημα της ετερότητας, οικοδομώντας πολύπλοκες αξιώσεις για συζήτηση και διάλογο τόσο στο Κογκρέσο και μεταξύ των πολιτών, αξιώσεις που διασφαλίζουν ότι θα ακουστούν οι φωνές που μιλούν εκ μέρους ενός πληθυσμού ο οποίος πρόκειται να προσβληθεί.¹⁶ Με άλλα λόγια, κατανέμει την ευθύνη να φανταζόμαστε τους άλλους ανθρώπους σε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Από την εφεύρεση των ατομικών όπλων και μετά, αυτή η συνταγματική περιφρούρηση έχει εξαφανισθεί. Και όμως μέσα στο Σύνταγμα των Η.Π.Α, αυτήν ακριβώς τη στιγμή, υπάρχουν οι προβλέψεις —τα νομικά εργαλεία— για να απαγορευτούν, και να καθιστούν αδύνατη, τη μαζική καταστροφή.

Το σήμα κινδύνου για την εξάφaniση αυτών των συνταγματικών διασφαλίσεων έχει κατασigaσθεί από πολλούς παράγοντες, μεταξύ των οποίων είναι και η αίσθηση μέρους των διανοούμενων, ότι οποιουδήποτε θεσμός συνδεδεμένος με το πολίτευμα — όπως το Κογκρέσο ή το Σύνταγμα— είναι κατά κάποιον τρόπο

μέρος του τοπικιστικού εθνικισμού, και ως εκ τούτου η εξαφάνισή του δεν θα πρέπει να μας ανησυχεί. Έτσι η ίδια η δράση που θα περιόριζε τα όπλα μας παραγνωρίζεται στο όνομα του υψηλόφρονος διεθνισμού. Τα διεθνή συνέδρια, όπως τα Ηνωμένα Έθνη, μπορούν να παίζουν έναν κρίσιμο ρόλο εάν, και μόνον εάν, κάθε πράξη εθνικής επιθετικότητας απαιτεί την επικύρωσή τους, επιπροσθέτως της συνταγματικής εντολής της γερουσίας ή της κοινοβουλευτικής επικύρωσης του κράτους. Αλλά πολλές φορές οι διαμεσολαβητικές ενέργειες του Ο.Η.Ε. εκλαμβάνονται αντίθétως ως υποκατάστατο των ενεργειών του Κογκρέσου. Ο κάθε κοσμοπολίτης που πιστεύει ότι αυτό είναι ένα θαυμάσιο αποτέλεσμα, θα πρέπει να διαβάσει τα ιδιωτικά έγγραφα των προέδρων των Η.Π.Α. σε ολόκληρο το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα: οι πρόεδροι έχουν κατ'επανάληψη παραδεχθεί ανοικτά, ότι όταν υπήρχε εκ μέρους τους η διάθεση για μια ενέργεια διεθνούς επιθετικότητας, ήταν πολύ ευκολότερο να εξασφαλισθεί η επικύρωση εκ μέρους του Ο.Η.Ε.

Οι νομικές προβλέψεις για την κατάνομή των δικαιωμάτων της υπηκοότητας στον εσωτερικό πληθυσμό μιας χώρας δεν εγγυώνται ότι αυτοί οι πολίτες θα αποφύγουν να επιφέρουν ζημία ο ένας στον άλλο. Έτσι, και οι νομικές προβλέψεις που διασφαλίζουν ότι θα φανταζόμαστε τους αλλοδαπούς —όσους βρίσκονται έξω από τα σύνορα της χώρας— προσεκτικά, πριν από μια ηθική λημένη επιβολή ελάφης, δεν μπορούν απαραίτητα να εγγυηθούν ότι θα ακολουθηθούν οι διευκρινίσεις τους. Τέτοιες νομικές ρυθμίσεις όμως αντικειμενικοποιούν τουλάχιστον αυτές τις επιδιώξεις. Θέτουν το μέτρο της δράσης, και παρέχουν τον μηχανισμό για να τηρηθούν οι υποσχέσεις του πληθυσμού.

Η αστική κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο αν προέλθει από όσους απαρτίζουν τη χώρα μας. Η μείζων συστατική πράξη είναι η πράξη της δημιουργίας του συντάγματος. Τα Ομοσπονδιακά Έγγραφα έθεταν συνεχώς το ερώτημα: Τι είδους ρύθμιση θα δημιουργήσει έναν ευγενή και γενναιόδωρο λαό; Ίσως κάθε ομάδα δημιουργών συντάγματος να έχει θέσει την ίδια ερώτηση. Ούτε περιορίζεται στο φιλελεύθερο δημοκρατικό ήθος.

Ο Μαρξ, στα *Grundrisse*, αντιπαράβλλει το ερώτημα των συγχρόνων οικονομικών κοινωνιών —Τι είδος ρυθμίσεων θα παραγάγει περισσότερα χρήματα;— με το ερώτημα των περισσοτέρων αρχαίων κοινωνιών, τι είδος πόλεως-κράτους θα δημιουργήσει τους καλύτερους πολίτες; Αλλά συμπεραίνει ότι το παρόν ενδιαφέρον μας για την παραγωγή και την κατανόμή, είναι απλώς μια εν μέρει συγκεκαλυμμένη εκδήλωση του αρχαίου ενδιαφέροντος για τη δημιουργία καλών ανθρώπων. Σε έργα τόσο διαφορετικά μεταξύ τους, όπως τα Ομοσπονδιακά Έγγραφα και τα *Grundrisse* απηχείται ίσως η υπόθεση —παρούσα παντού στους θεωρητικούς του κοινωνικού συμβολαίου— ότι το κοινωνικό συμβόλαιο μας αναδημιουργεί, ότι αποτελεί έναν μοχλό με τον οποίο δρούμε και συνεχώς αναθεωρούμε τους εαυτούς μας. Καθώς συνεχίζουμε να βελτιώνουμε τους νόμους μας και να ετοιμαζόμαστε για ένα πιο γενναίο μέλλον, χρειαζόμαστε όλο και περισσότερη αυτοαναθεώρηση. Και αυτή η αυτοαναθεώρηση θα προχωρήσει καλύτερα, μέσω των συνταγματικών δομών και επιδιώξεων, και όχι απλώς και μόνο μέσω της επανάστασης στη διεύθυνση της φαντασίας μας.

Το έργο το οποίο επιτελείται από μια δομή νόμων δεν μπορεί να επιτελεσθεί από μια δομή συναισθημάτων. Τα συντάγματα χρειάζονται για να υποστηρίξουν τις κοσμοπολιτικές αξίες.

σοδιευτική δομή, που επιχείρησε να διατηρηθεί, να συντριβεί³⁹. Σήμερα είναι τὰ κράτη τῆς ΕΟΚ που συγκεντρώνονται ὄχι γιὰ νὰ ξανασκαφθοῦν τίς πολιτικές δομές τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐγγυηθοῦν τὴ στεγανότητα τῶν κοινοτικῶν συνόρων (πῆγαινα νὰ πῶ συνόρων ταυτότητας) ἐμπρὸς στὴ συρροή τῶν μεταναστῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπη. Τό Ἑλσίνκι εἶναι πλέον ἀφρημένη ἀνάμνηση. Ἡ ἰδέα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἰθαγένειας (citoyenneté) τοποθετήθηκε καί πάλι στὸ χρονοντούλαπο. Οἱ Σέρβοι καί οἱ Κροάτες, πού μιλοῦν τὴν ἴδια σχεδὸν γλῶσσα, ἀλληλοσκοτώνονται γιὰ τίς πιστώσεις μας, γιὰ τὸ τουριστικὸ μας συνάλλαγμα καί γιὰ τὴν προσφορά ἐργασίας μας, λίγα χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ Βιέννη καί τὴ Βενετία, καί στὴν οὐσία δὲν ἔχουμε τίποτα νὰ τοὺς προτεῖνουμε παρὰ μόνο οικονομικὲς κυρώσεις ἢ τὴν ἀποστολή «κυανοκράνων»!

Ἄν καὶ δὲν ἀρκεῖ νὰ ἀναφερόμαστε σέ αὐτὴ τὴ συλλογικὴ εὐθύνη γιὰ νὰ ἐπιχεράσουμε τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, εἶναι τουλάχιστον ἀναγκαῖα. Γιὰ δεκαετίες ὁλόκληρες καί, κατὰ μιά ἔννοια, γιὰ αἰῶνες, ὁ κομμουνισμός, θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ, συνεισέφερε στὴ συγκρότηση τῆς ἀλληλεγγύης στὴν Εὐρώπη: σήμερα ἡ ἴδια τῆς ἢ ὑπαρξὴ κρίνεται πάνω στὸ ζήτημα τῆς συλλογικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ «τέλους τοῦ κομμουνισμοῦ».

Is gibt Keinen Staat in Europa»: Ρατσισμός καί πολιτικὴ στή σημερινὴ Εὐρώπη*

... ἔρχηθ' ἂν θέλα νὰ ἐξηγήσω γιατί ἔφτασα στὸ σημεῖο νὰ ἀλλάξω τὸν προσανατολισμὸ καί ὥς ἓν ἕνα βαθμὸ νὰ τροποποιήσω δικό μου καί τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς παρέμβασής σέ σχέση μέ ὅσα εἶχαν ἀρχικά συμφωνηθεῖ. Μὲ ὀδήγησαν ὥς ἐδῶ λόγοι γενικοί, πού μοῦ φανερώθηκαν μέ τὴν ἀνάγνωση τοῦ συνολικοῦ προγράμματος αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου καί ἄλλοι πῶ ἀποφασιστικοὶ ἀκόμα πού προκάλεσαν τὰ τελευταῖα πολιτικὰ γεγονότα. Ὁ τίτλος τοῦ συνεδρίου μας ἀντιστοιχεῖ σέ ἕνα πρόγραμμα ἐργασίας τὸ ὁποῖο ἔχουμε ἐπεξεργασθεῖ ἐδῶ καὶ πολὺ καιρό, κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συγκυρίες. Τότε προβλέπαμε ὅτι τὸ συνέδριο θὰ ὑπέβαλλε μέ ἔμμεσο καί λαμβάνοντα τρόπο δύο ἰδέες πού δὲν εἶναι βέβαια ξεπερασμένες — ἀπειναντίας — ἀλλὰ πού τώρα πρέπει νὰ τοὺς προσδώσουμε τὴ σύγχρονη ἐννοιά τους ἢ μάλλον νὰ τίς ἐπανεντάξουμε σέ ἕνα εὐρύτερο καί πῶ σύνθετο σύνολο. Ἡ σημασία τοῦ προβλήματος πού ἐξετάζουμε «γιὰ μιά πραγματικὴ πολιτικὴ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» τὰ ἐρχόμενα χρόνια γίνεται ὅλο καί πῶ ἐκδηλη.

Ὁ τίτλος «Μετανάστευση καί ρατσισμός» ὑποβάλλει τὴν ἰδέα ὅτι ὑπάρχει σήμερα προνομιακὴ διασύνδεση ἀνάμεσα στὰ δύο φαινόμενα, τὰ ἐκ πρώτης ὄψεως σαφῶς ὁρι-

* «Δὲν ὑπάρχει κανένα κράτος στὴν Εὐρώπη». Ἀνακοίνωση στὸ συνέδριο «Μετανάστευση καί ρατσισμός στὴν Εὐρώπη» πού ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Ἑρευνῶν γιὰ τὴ Μετανάστευση καί τὸν Ρατσισμό (Institut für Migration und Rassismusforschung), Ἀμβούργο, 27-30 Σεπτεμβρίου 1990 (Ἡ γαλλικὴ μετάφραση δημοσιεύθηκε στὸ *Futur antérieur* No 5, ἀνοιξὴ 1991).

σμένα, από τό όποία τό ένα, ή μετανάστευση, μοιάζει νά άναδύεται από τήν οικονομική καί δημογραφική πραγματικότητα καί τό άλλο, ό ρατσισμός, μοιάζει ν' άπορρέει από τίς κοινωνικές συμπεριφορές καί τίς *ιδεολογίες*. Αυτό σημαίνει άν όχι ότι ή σύγχρονη μορφή τοῦ φαινομένου τών μεταναστευτικών ροών «προκαλεί» άναπόφευκτα τό ρατσισμό (θέση που, έπισημαίνουμε, υιοθετείται άφειδώς από κάποιο συντηρητικό λόγο), ότι τουλάχιστον έστιάζεται στό «ρατσισμό»: ό *σύγχρονος ρατσισμός* στις χώρες μας είναι πάνω άπ' όλα ρατσισμός «άντιμεταναστευτικός», ένας ρατσισμός που κατευθύνεται έναντίον τών ξένων εργατών (Gastarbeiter), τών οικογενειών τους καί τών άπογόνων τους. Έδώ έγκαιται ή ιδιαίτερότητά του σέ σχέση μέ άλλες ιστορικές καταστάσεις. Είναι σίγουρο ότι οι Γάλλοι είναι άρκετά επιρρεπείς σέ μιά τέτοια θέαση τών πραγμάτων καί ότι οι φίλοι μας οι Γερμανοί, αὐθορμήτως, συντάχθηκαν μέ αυτή τήν άποψη. Αυτό είναι τό πρώτο πρὸς εξέταση ζήτημα.

Όστόσο, ή ιδέα που έκθέσαμε παραπάνω άνακαλεί μίαν άλλη. Άραγε σέ όλες τίς ευρωπαϊκές χώρες ή ύπαρξη τοῦ «άντιμεταναστευτικού» ρατσισμού είναι αὐτόνομη; Ήδη ή τρέχουσα όρολογία δηλώνει ότι δέν είναι έτσι τά πραγματά. Στη Μεγάλη Βρετανία μιλούν γιά διαφυλετικές σχέσεις (race relations) καί αντί νά κατονομάζουν τούς πληθυσμούς - θύματα τοῦ ρατσισμού ὡς «έμυγκρέδες», τούς ονομάζουν «Μαύρους», πράγμα που παραπέμπει σέ μιά κατάσταση καί σέ παραστάσεις πολύ πιό άμεσα μεταποικιοκρατικές. Στην πραγματικότητα δέν ύπάρχει όμοιομορφία στό χειρισμό τοῦ θέματος από τή μιά χώρα στην άλλη, αλλά μιά ποικιλία «εθνικών» καταστάσεων, σύμφωνα μέ τίς όποιες ό δεσμός άνάμεσα στη μετανάστευση καί τό ρατσισμό είναι διαφορετικής έντάσεως, ή καταγωγή καί ή άντιμετώπιση τής μετανάστευσης, ή φύση τών διακρίσεων, τό επίπεδο τών κοινωνικών έντάσεων, τό εύρος τών πολιτικών έπιπτώσεων (ιδίως ή άνάπτυξη τών ρατσι-

στικών καί άντιρατσιστικών κινήμάτων) δέν μοιάζουν καθόλου από τή μιά περίπτωση στην άλλη.

Όστόσο εἴχαμε καί πάντα εἴχουμε λόγους νά υποθέτουμε ότι αυτά τά διαφορετικά μορφώματα άλληλοεπηρεάζονται καί τελικά, εδώ καί κάποια χρόνια, συγκλίνουν γιά νά παραγάγουν ένα καινούργιο καί επίφοβο φαινόμενο, που θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε «ευρωπαϊκό ρατσισμό». Δέν πρόκειται μόνο γιά άναλογίες, αλλά γιά φαινόμενα θεσμικά, που παράγονται από τό ίδιο τό «ευρωπαϊκό οικοδόμημα» καί συντηροῦνται από μιά έξιδανικευμένη εικόνα τής Εὐρώπης. Στην πραγματικότητα οι διακρίσεις έργράφονται μέσα στην ίδια τή φύση τής *Εὐρωπαϊκής Κοινότητας*, μιά καί αυτή κατέληξε άπειθείας στό σημείο νά όρίσει σέ κάθε χώρα δύο κατηγορίες ξένων μέ άνισα δικαιώματα. Ή άνάπτυξη τών πολιτικών δομών τής ΕΟΚ, κυρίως όταν άναδεικνύει τά δυσεπίλυτα προβλήματα τής κυκλοφορίας, τοῦ έλέγχου τών συνόρων, τών κοινωνικών δικαιωμάτων κ.λπ., δέν είναι δυνατόν παρὰ νά δέξιναι αυτή τήν τάση καί από τή διαφορά άνάμεσα στους «κοινοτικούς» καί τούς «έξωκοινοτικούς» νά δημιουργήσει μίαν έστία άνοικτών ή καλυμμένων συγκρούσεων. Τό γεγονός ότι σέ ευρωπαϊκή κλίμακα ένα άξιολογημένο ποσοστό «Μαύρων» ή «έμυγκρέδων» δέν είναι στην πραγματικότητα άλλοδαποί όσον άφορὰ τό νομικό καθεστώς προκαλεί δέύτερες άντιφάσεις καί τέμνει τό όλόένα καί πύ όπίμονο ζήτημα τής «ευρωπαϊκής ταυτότητας». Συνεπώς, από μιά πλευρά, ή άνάδυση ενός «ευρωπαϊκού ρατσισμού» (ή ενός ευρωπαϊκού μοντέλου ρατσισμού) παραπέμπει στη θέση τής Εὐρώπης μέσα στό παγκόσμιο σύστημα, μέ τίς άνισότητες του καί τίς δημογραφικές του ροές. Από μιά άλλη πλευρά, εμφανίζεται άρρηκτα δεμένος μέ τά ζητήματα τών συλλογικών δικαιωμάτων, τής ιθαγένειας, τής εθνικότητας καί τής μεταχείρισης τών μειονοτήτων, τών όποίων τό πραγματικό πολιτικό πλαίσιο δέν είναι ή κάθε χώρα είδικά αλλά ή Εὐρώπη ὡς σύνολο.

«Εδῶ τὰ πράγματα περιπλέκονται καί τὰ γεγονότα τῆς πρόσφατης πραγματικότητας μέ τρόπο ἀποκαλυπτικό θέτουν ξανά σέ ἀμφισβήτηση ἕνα τμήμα τουλάχιστον τῶν ὡς τώρα ἀποδεκτῶν θέσεων».

Στήν πραγματικότητα, *τί εἶναι ἡ Εὐρώπη γιά τήν ὅποια μιλάμε;* Δέν μπορούμε νά ἀποφύγουμε τήν ἀναφορά σ' αὐτό τό ζήτημα. Εἴμαστε, ὅμως, ἐντελῶς ἀνίκανοι νά περιχαράκωσουμε τήν ἔννοια τῆς μέ τῶρο μονοσήμαντο. Σήμερα δέν μπορούμε νά ὀρίσουμε τήν «Εὐρώπη» οὔτε ἀναφορικά μέ μιὰ πολιτική ὄντοτητα οὔτε μέ μιὰ ἱστοριοπολιτιστική οὔτε μέ μιὰ «ἐθνική» ὄντοτητα. Ἴσως τό πῶς σκοτεινό ζήτημα ἀπ' ὅλα εἶναι ἐάν «τό νά ὀρίσουμε τήν Εὐρώπη» ἀναδεικνύει τή δυνατότητα «νά ὀρίσουμε τούς Εὐρωπαίους» ὡς μέλη μιᾶς κάποιας κοινότητας, φορεῖς κάποιων δικαιωμάτων, ἐκπροσώπους κάποιας κοινότητος. Ὅμως αὐτό εἶναι τό ζήτημα πού ἐνδιαφέρει τὰ μέγιστα γιά τήν ἀνάλυση τῶν θεσμικῶν καί ἰδεολογικῶν ὀψεων τοῦ ρατσισμού¹.

Ἡ ἐπίσημη εἰκόνα (τώρα μάλιστα μπαίλω στον πειρασμό νά πῶ «ὁ ἐπίσημος μύθος»), στήν ὅποια στηρίξαμε τή ζωή μας ἐδῶ καί πολλά χρόνια, ἔδινε τή δεδιότητα ὅτι τέτοιοι ὀρισμοί τῆς Εὐρώπης καί τῆς εὐρωπαϊκότητας ἦταν κατ' ἀρχήν ἐρικτοί. Τό ζήτημα ἦταν νά δοῦμε ἂν ἡ «εὐρωπαϊκή οἰκοδόμηση» θά κατάρθετε τελικά νά ἐπιβληθεῖ σέ ὅλους τῶν ἐθνικῶν ἰδιαιτεροτήτων καί μέχρι ποῦ ὁρατό. Κανείς ὅμως δέν δίσταζε πραγματικά ὅταν ἀναφερόταν στή λέξη «Εὐρώπη». Στό σχέδιο ἐργασίας μας ἡ σημασία τοῦ ὅρου αὐτοῦ θεωρήθηκε αὐτονόγητη ἐνῶ αὐτό πού δημιουργοῦσε πρόβλημα ἦταν οἱ ὅροι «μεταναστευτικές κινήσεις» καί «ρα-

1. Μέ τήν εὐκαιρία ἐπισημαίνουμε ὅτι τό ζήτημα ἐνός ἐνδογενούς καί αὐτοαναφερόμενου ὁρισμοῦ τῶν Εὐρωπαίων εἶναι ἐντελῶς πρόσφατο. Μέχρι τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἡ μέλζων σημασία τοῦ ὅρου «Εὐρωπαῖος» ἀφοροῦσε τίς ὁμάδες τῶν ἀποικιστῶν σέ κάθε ἀποικιοκρατούμενη περιοχή τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου.

τσισμός». Ὅμως ὅλα εἶναι ἀνατρέψιμα καί τώρα τό ἀντίστροφο ἐπιβεβαιώνεται: *πρὶν* ἀπό κάθε σοβαρή ἀνάλυση τοῦ ρατσισμοῦ καί τῶν σχέσεών του μέ τή μετανάστευση, ὀφείλουμε νά ἀναρωτηθούμε γιά τή σημασία τῆς λέξης Εὐρώπη σήμερα καί αὐριο.

Ὅμως στήν πραγματικότητα ἔτσι ἀνακαλύπτουμε τήν ἀλήθεια τῆς προγενέστερης κατάστασης, ἡ ὁποία θρηματοῖζε τήν εἰκόνα πού εἴχαμε γιά τήν Εὐρώπη. Ἡ Εὐρώπη δέν εἶναι κάτι πού ἀνέκαθεν ὑπῆρχε, καί ἐπιπλέον δέν εἶναι μιὰ σύνθεση πού «οἰκοδομεῖται» περισσότερο ἢ λιγότερο γρήγορα, περισσότερο ἢ λιγότερο εὐκολα. Εἶναι ἕνα ἱστορικό πρόβλημα χωρίς καμιὰ ἐκ τῶν προτέρων καθορισμένη λύση. Οἱ «μεταναστευτικές κινήσεις» καί ὁ «ρατσισμός» εἶναι στοιχεῖα τοῦ προβλήματος.

Γιατί, ὅμως, αὐτή ἡ κατάσταση ἀντιστρέφθηκε; Ὅλοι τό γνωρίζουμε. Ἀντιστρέφθηκε ἐξαιτίας τῶν ἐπιπτώσεων τριῶν ἱστορικῶν γεγονότων πού διαδέχθηκαν τό ἕνα τό ἄλλο μέσα σέ λιγότερο ἀπό ἕναν χρόνο. Πρόκειται γιά τήν κατάρρευση τοῦ συστήματος τῶν σοσιαλιστικῶν κρατῶν, τήν ἐνοποίηση τῆς Γερμανίας καί τήν ἐκρηξή μιᾶς μεζονος κρίσης στή Μέση Ἀνατολή, ἱκανῆς νά μεταβληθεῖ ἀπό τή μία στή μὴ στήν ἄλλη σέ πόλεμο, ὁ ὁποῖος ἴσως δέν θά εἶναι «παγκόσμιος» ἀλλά προφανῶς δέν θά εἶναι «τοπικός» (μιᾶς χρειάζεται μιὰ νέα κατηγορία γιά τήν ταξινόμηση). Κανένος, ὅμως, ἀπ' αὐτά τὰ τρία γεγονότα οἱ ἐπιπτώσεις δέν ἔχουν παραγάγει ἀκόμα τίς συνέπειές τους σέ ὅλο τους τό εὐρος κι αὐτό καθιστᾷ τήν ἀνάλυσή μας ταυτόχρονα ἀναγκαῖα ἀλλά καί ἰδιαίτερα παρακινδυνευμένη, συνδεδεμένη μέ ἀστάθμητους παράγοντες. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία — κυρίως ἂν ὀφείλει κανεὶς νά ἀνατρέξει στίς αἰτίες τους — ὅτι ὑφίσταται στενός δεσμός ἀνάμεσά τους. Ὅμως ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ δεσμοῦ δέν ἔχει τίποτα τό σαφές μιὰ καί δέν συνίσταται στήν ἀπλή διαδοχὴ γεγονότων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τώρα τό σίγουρο εἶναι ὅτι οἱ συνέπειες τοῦ καθενός γεγονότος πού ἀναφέραμε δέν μπορούν νά ἀναπτυχθοῦν ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐπιπτώσεις τῶν ἄλλων, καί ὅτι ἀνάλογα μέ τόν τρόπο

μέ τον όποιο οι συνέπειες αυτές θα εξέλισσονται, έτσι θα εμφανίζεται και κατά τρόπο έντελως διαφορετικό ή υπαρκτό και η φύση μιας «ευρωπαϊκής» οντότητας.

Ας αναφέρουμε σχηματικά κάποια από τα ερωτήματα που τίθενται. Η κατάργηση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είναι οριστική ή πολιτική και η οικονομική χρήση κατέληξαν στη σύγκληση. Αυτή είναι κατά κάποιο τρόπο ή έκτελεση της διαθήκης του 1968. Όμως η κατάργηση δεν ανόγει το δρόμο ούτε προς μια ανανέωση του σοσιαλισμού ή προς έναν «τρίτο δρόμο» (όπως πίστευαν εδώ κι έναν χρόνο οι διανοούμενοι της Ανατολικής Γερμανίας, που έγιναν οι εκπρόσωποι της κριτικής του καθεστώτος του Χόνεκερ) ούτε στην επικράτηση του πολιτικού φιλελευθερισμού, που ονειρεύονται οι καινούργιες τεχνοκρατικές ελίτ. Κατ' αρχήν οδηγεί στην αποσύνθεση της δημόσιας διοίκησης, στην επιδείνωση της οικονομικής φτώχειας, στην αναξιοπύρωση του έθνικισμού σε όλα τα επίπεδα.

Τό τέλος της πολιτικής διαίρεσης της Ευρώπης είναι ένα προοδευτικό γεγονός τεράστιας ιστορικής εμβέλειας. Είναι απόλυτος κατανοητός ο λόγος για τους όποιους το γεγονός αυτό συνοδεύεται εκ μέρους των διανοουμένων από έναν κάποιο ένθουσιασμό για την ιδέα μιας «ευρωπαϊκής κοινότητας», ή όποια όμως πρέπει να ανακαλυφθεί και να συγκροτηθεί εκ νέου. Συμμεριζόμαστε αυτό τον ένθουσιασμό που γεννάει ιδέες και σχέδια. Όμως η ιδεολογική πραγματικότητα των μαζών, ή όποια αντιστοιχεί σ' αυτή την κοινότητα, είναι κατ' αρχήν ή ιδεολογία ενός άχαλίνωτου έθνικισμού ή, ακριβέστερα, ή ιδεολογία της άσταθούς ισορροπίας ανάμεσα στην έξαρση των έθνικων ιδιαιτεροτήτων και την επέλαση του «άμερικανικού» μοντέλου κατανάλωσης και κοινωνικής επικοινωνίας.

Μέ την κατάργησή του, ό «υπαρκτός σοσιαλισμός» παρασύρει στην πτώση τόσο τον δικτατορικό μηχανισμό του μονοκομματισμού, του γραφειοκρατικού κράτους κ.λπ., όσο και την εξισωτική ούτοπία του εργατικού κινήματος του 19ου αιώνα. Όμως τό άποτέλεσμα δεν είναι καθόλου

«τό τέλος της ιστορίας», ό θρίαμβος ενός «φιλελεύθερου» συστήματος ρύθμισης των κοινωνικών συγκρούσεων. Άντίθετα, άν καταργηθεί ή μεγάλη άπλουστευτική αντίθεση ανάμεσα στις «ιδεολογίες» και τά «στρατόπεδα», μπορούμε νά προσλάβουμε μία ταχεία διαφοροποίηση του ίδιου του φιλελευθερισμού και ειδικότερα μία αναξιοπύρωση του ζητήματος της δημοκρατίας μέσα στον καπιταλισμό, άφ'ής στιγμής ή έννοια και τό περιεχόμενο του καθενός απ' αυτούς τούς δύο όρους δεν έχει πλέον την εγγύηση της παρουσίας στην Ανατολική Ευρώπη ενός συστήματος αντικαπιταλιστικού και συνάμα αντιδημοκρατικού.

Τό πλέον άδεδάιο και άχρηρό ζήτημα αυτή τή στιγμή που συναντιόμαστε και συνομιλούμε είναι τό ζήτημα των επιπτώσεων της κρίσης στη Μέση Ανατολή. Προφανώς οι επιπτώσεις αυτές θα είναι έντελως διαφορετικές φύσεως, άνάλογα μέ τό εάν θά εμπλακεί κανείς ή όχι στον πόλεμο ή μέ τό εάν ό πόλεμος θά είναι περισσότερο ή λιγότερο μακροχρόνιος, περισσότερο ή λιγότερο καταστροφικός. Αναπόφευκτα, όμως, θά επιφέρουν μία αναδιαμόρφωση των στρατοπέδων, όπως αυτά είναι σήμερα συγκροτημένα. Έν καταλείδει, ύπάρχουν τουλάχιστον τρεις διαπιστώσεις που ίσχύουν σε όλες τις δυνατές ύποθέσεις.

Κατά πρώτον, τό τέλος του «Ψυχρού Πολέμου» εγκαθίστα τις ΗΠΑ στη θέση της μοναδικής υπερδύναμης. Αυτή όμως ή θέση άντί νά σημαίνει την άμβλυνση των συγκρούσεων, ύπό τις παρούσες συνθήκες, δηλώνει τό άνέφικτο μιας σταθερής παγκόσμιας τάξης πραγμάτων, την άνάγκη για μία έμπρακτη προσαγωγή στη βία και προφανώς την άνάδειξη πολλαπλών «περιφερειακών»² ιμπεριαλισμών.

2. Ός ούσιαστικό στοιχείο της «συναρμολής» ανάμεσα στη διαμόρφωση των «ιμπεριαλισμών» στό Νότο και την κρίση των ιμπεριαλισμών στό Βορρά, άς μνημονεύσουμε κυρίως τή σημασία της παραγωγής και του έμπορεύου όπλων στην οικονομία και την πολιτική των χωρών του Βορρά.

Κατά δεύτερον, δγαινουμε από μία φάση κατά την οποία τά κράτη του Βορρά, χωρίς να νοιάζονται για τίς όποιες συνέπειες, είχαν κατορθώσει να «ξεαγάγουν» την κρίση στον Τρίτο Κόσμο, με άλλα λόγια να ανταλλάξουν τη δική τους οικονομική σταθερότητα με την πλήρη εξαθλίωση των άλλων, των «τρίτοκοσμικών». Είσαρχόμαστε σε μία φάση όπου οι συγκρούσεις για τον έλεγχο των πρώτων υλών (και κυρίως του πετρελαίου) θά ξαναθέσουν υπό αμφισβήτηση τίς οικονομικές και κοινωνικές ισορροπίες στις ίδιες τίς «άντυγμένες» χώρες.

Κατά τρίτον, βλέπουμε να διαταράσσεται ή συνάρθρωση ανάμεσα στην πολιτική και κοινωνική εξέλιξη της Μέσης Ανατολής και των ευρωπαϊκών κρατών, με άλλα λόγια βλέπουμε να συγκροτείται (ή να επανασυγκροτείται) ένα «μεσογειακό» σύνολο εντόνως συγκρουσιακό στο επίπεδο της θρησκείας, της κουλτούρας, της οικονομίας και της πολιτικής. Τά δύο σύνολα πού συνιστούν «τό αραδικό έθνος» και τό «ευρωπαϊκό έθνος» (έξισου αδέδια τό ένα και τό άλλο, για διαφορετικούς όμως ιστορικούς λόγους) διαπλέκονται στενά και δέν μπορούν να αναπτυχθούν ανεξάρτητα τό ένα από τό άλλο³. Όμως τό μελλοντικό «σιδηρούν παραπέτασμα», τό αύριανό τείχος του αίσχους, υπάρχει φόδος να περνά κάπου στη Μεσόγειο και δέν θά είναι τόσο εύκολο να πέσει όσο τά προηγούμενα. Αυτό μάς κάνει να συλλογιστούμε πάνω στις συνέπειες πού τά τρέχοντα γεγονότα ενδέχεται να έχουν για την «ευρωπαϊκή οικοδόμηση». Αισθάνομαι έντελώς άνίκανος να προφητεύσω τίς εξέλιξεις,

3. Μνημονεύουμε άσφαλώς τη σημασία των «μουςουλμανικών» πληθυσμών στην Ευρώπη αλλά και τη σημασία των ευρωπαϊκών ή ξευρωπαϊσμένων πληθυσμών πού υπάρχουν ως θύλακες μέσα στον «αραδικό» κόσμο (Ισραήλ, όλες οι πολύγλωσσες και πολυπολιτισμικές κοινωνίες πού προέχονται από τη γαλλική άποικιοκρατία κ.λπ.) και άκόμη την άλληλοεμπλοκή συμπεφορώντων. Η άργανική σύζευξη των οικονομικών δυνάμεων του Κουβίτ και του λονδρέζικου Σίτυ είναι τό σύμβολο αυτής της άλληλοδιδειδουσής,

και ώστόσο πρέπει να θέσω υπό εξέταση κάποιες ύποθέσεις έργασίας.

Η πρώτη ύπόθεση πού θά διατύπωνα είναι άρνητική. Σέ πείσμα των ήδη ολοκληρωμένων σταδίων πρός τη διεθνοποίηση των ευρωπαϊκών κοινωνιών, τά όποια δέν μπορούν να άκυρωθούν, καθώς και των προφανώς μη άνατρέψιμων θεσμικών διαφοροποιήσεων, ή «μικρή μας πολιτικοοικονομική Ευρώπη» δέν θά έξελιχθεί σύμφωνα με τίς προδιέψεις.

Αυτή ή στενή ευρωπαϊκή ένότητα, ή μερικώς ύπερεθνική και μερικώς όμοσπονδιακή, άναπτύχθηκε ως ένα σύνολο άνταγωνιστικό ως πρός την άμερικανική δύναμη, μολονότι συμμαχεί μαζί της στο πλαίσιο της πολιτικοστρατιωτικής άνταρραθέσης Ανατολής-Δύσης. Ο πολιτικός θρίαμβος των Ήνωμένων Πολιτειών έπί της Σοβιετικής Ένωσης (για την όποια φτάνουμε στο σημείο μέχρι και να άναρωτιόμαστε έάν μπορεί να ύφίσταται ως τέτοια) συνοδεύεται από τη σχετική άποδυνάμωση της οικονομικής ύπεροχής των ΗΠΑ σε όλο τον κόσμο και τό άνοιγμα της Ανατολικής Ευρώπης ως προνομιακού πεδίου επέκτασης της καπιταλιστικής άγοράς. Συνεπώς, συνοδεύεται από μία προδεδιμνη ύξηση του άνταγωνισμού ανάμεσα στην Ευρώπη και τίς Ήνωμένες Πολιτείες. Όμως μέσα στον άνταγωνισμό αυτό τό όλα τά ευρωπαϊκά κράτη, άκόμα και τά δυτικά, δέν έχουν τά ίδια συμφέροντα και τίς ίδιες δυνατότητες. Ο σοβινιστικός άντιγερμανικός λόγος, πού άκούγεται στη Γαλλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες τη στιγμή πού ή ένωση των δύο Γερμανιών έγινε άναπόφευκτη, θεμελιώνεται πάνω σε συσχετισμούς δυνάμεων και σε μία παράσταση εθνικών συγκρούσεων στην Ευρώπη πού προέχονται από μία άλλη εποχή. Μένει να πούμε ότι ενώ τό ευρωπαϊκό οικοδόμημα στηρίζεται πάνω σε μία σχετική ισορροπία ανάμεσα σε πολλά κράτη, τώρα έχει να άντιμετωπίσει μία άπέραντη έξωτερική άνισορροπία δυνάμεων, ή όποια ύφίσταται παράλληλα με μιά κατάφορη άνισότητα ως πρός την έκανότητα οικονομικής και πολιτικής έξμετάλλευσης των «νέων

συνόρων» της 'Ανατολής. 'Η κρίση του Κόλπου καθιστά προφανές ότι τά διάφορα κράτη της ΕΟΚ δεν έχουν τά ίδια συμφέροντα (ή ότι δεν αξιολογούν μέ τον ίδιο τρόπο τά συμπεριφέροντά τους) στό χώρο της αντιπαράθεσης μεταξύ του άμερικανικού ιμπεριαλισμού προς τους «υποϊμπεριαλισμούς» της Μέσης 'Ανατολής. 'Ολοι αυτοί οι παράγοντες διχασμού είναι διαρκείς ακόμη και αν οι πολιτικές τους επιπτώσεις δεν είναι άμεσα προδεδεγμένες.

'Αξίζει λυτόν τον κόπο νά εξετάσουμε τά ακόλουθα δύο μοντέλα έρμηνείας.

Κατά πρώτον, ή Εύρώπη θά πάψει σιγά σιγά νά είναι μία κλειστή οντότητα (όμοια μέ ένα δημοσπονδιακό κράτος ή μία πολυεθνική αυτοκρατορία) και θά έξελεχθεί σέ ένα άνοιχτό σύνολο, προικισμένο μέ πολλούς όμόκεντρους κύκλους υπερεθνικών θεσμών σέ άσταθή ίσορροπία πού θά συνιστά χώρο συνάντησης (και σέ περίπτωση άποτυχίας, χώρο σύγκρουσης) ανάμεσα σέ διάφορα διακριτά οικονομικοπολιτιστικά σύνολα. 'Η ιστορική ιδιαιτερότητα του καθενός απ' αυτά τά σύνολα είναι τουλάχιστον έξιόσου ίσχυρη μέ την ίδια την «ευρωπαϊκή ενότητα». 'Ετσι θά έχουμε ένα σύνολο ευρωαμερικανικό, ένα ευρωμεσογειακό (κατά κύριο λόγο ευρωαραβικό ή ευρωμουσουλμανικό) κι ένα ευρωασιατικό (πρώην) ή ανατολικοευρωπαϊκό, τό όποιο περιλαμβάνει τά κράτη πού υπέστησαν έν όλω ή έν μέρει τή διείσδυση του σοσιαλιστικού καθεστώτος και υπέμειναν όλη τήν πορεία της «κατάργησής» του. Φυσικά αυτά τά σύνολα δεν είναι συνάλλαγα άλλα επάλλα.

Δέν υπάρχει ένα μόνο άλλα πολλά «κοινά στίπια» στην Εύρώπη.

Κατά δεύτερον, αυτό τό σύνολο, τό άνοιχτό προς τά έξω λόγω του ότι τέμνει πολλούς χώρους του κόσμου, είναι και μάλλον θά είναι ένα σύνολο όριοθετημένο προς τά μέσα από έναν κάποιο άριθμό συνόρων πού είναι άδύνατον νά καθορισθούν. Δέν άναφερόμαστε μόνο στά πολιτικά σύνορα των κρατών άλλα κυρίως στά κινητά και άσταθή κοινωνικά σύνορα, τά «άόρατα» στους χάρτες άλλα πού ύλοποιούν-

ται μέ τίς διοικητικές ρυθμίσεις και τίς κοινωνικές πρακτικές: άναφερόμαστε στά «έσωτερικά σύνορα» άνάμεσα σέ πληθυσμούς διαφορετικούς λόγω της καταγωγής τους και της θέσης τους στον καταμερισμό εργασίας.

Πράγματι αυτή ή «Εύρώπη» είναι (στό έξής) και θά είναι όλο και πιό πολύ τό σημείο συνάντησης ανάμεσα σέ διάφορους πολιτικοοικονομικούς τύπους μετανάστευσης, κυρίως αυτούς πού προσέχονται από τό Νότο και αυτούς πού προσέχονται από τήν 'Ανατολή, και στους όποιους τόσο γιά λόγους ιδεολογικούς όσο και γιά λόγους οικονομικούς θά έπιχειρήσουμε νά άπονεύουμε διαφορετικά «καθεστώτα», άντιμετωπίζοντας τό έμπόδιο των ήδη κεκτημένων καταστάσεων (κυρίως των μεταποικιακών καταστάσεων) και τήν άμνηχανία από τίς ύποσχέσεις πού δόθηκαν (ιδίως στό 'Ελσίνκι).

'Ετσι τώρα σκιαγραφείται ένα «ευρωπαϊκό χωνευτήρι» (melting pot), ή ένα λεραρχικώς δομημένο άσταθές σύμπλεγμα άθνηκοκοινωνικών όμάδων πού νοερά παραπέμπει στήν κατάσταση της 'Αμερικής, διακρίνεται όμως απ' αυτήν άκριδώς λόγω του γεγονότος ότι αντί νά θέτει ως προϋπόθεση τήν έξόλειψη των άθνηκοτήτων καταγωγής, έχει ως έρεισμα τή διαιώνιση και τον πολλαπλασιασμό τους.

'Αν αυτή ή άκρως γενική όπτική είναι όρθή, σημαίνει και τά κάποιο τρόπο ότι θά υπάξει μία άνατροπή της προαίτιας ροής της ίστορίας, της όποιας κάποιες άλλες ύψεις θά έξετάσουμε άμέσως. 'Ενώ γιά τρείς αιώνες ή Εύρώπη έξήγαγε σέ όλόκληρο τον κόσμο τά μοντέλα της πολιτικής της και τίς έπιπτώσεις της αντιπαράθεσης ανάμεσα στά έθνη της και τους συνασπισμούς των έθνών της, τώρα διαγράφεται τό αντίστροφο. «The world strikes back» (ό κόσμος άναποδοίζει τό χτύπημα). 'Η Εύρώπη είναι κατ' έξοχήν ό χώρος πού άποκραυγάζει τά πολιτικά προβλήματα όλόκληρου του κόσμου και αν όχι ό άδύνατος κρίκος, τουλάχιστον τό ευαίσθητο σημείο των άντιφάσεων τους.

Αυτή ή κατάσταση άποκτά όλη της τή σημασία στήν περίπτωση του «γερμανικού ζητήματος». Τά πρόσφατα γεγο-

νότα επιβάλλουν στους περισσότερους σχολιαστές την ιδέα ότι η έθνική (και εθνικιστική) παράδοση της Γερμανίας, την οποία είχαμε ξεχάσει ή είχαμε προσποιηθεί ότι ξεχάσαμε, ανανύεται και πάλι μπροστά μας ως καθοριστικός παράγοντας της ευρωπαϊκής ιστορίας. Συνοπτικά οδηγούμασε στο δίλημμα: είτε στή σύσταση μιās «γερμανικής Ευρώπης» είτε ακόμα στή σύσταση μιās Γερμανίας χωρίς Ευρώπη. Χωρίς να άγνοει κανείς ό,τι αληθινό υπάρχει σ' αυτή την παρατήρηση, μπορεί να την αντιπαραβάλλει προς το διαλεκτικό της αντίθετο. 'Απ' όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, ή Γερμανία είναι προφανώς εκείνο που τά μέγιστα δάλλεται από την κρίση της μορφής ξένος στην πιο αλχημική της εκδοχή. Καί όχι μόνο γιατί ή αναπαραγωγή ενός καί μοναδικού «γερμανικού λαού» από τους πληθυσμούς της Όμοσπονδιακής καί τέως Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας δέν έχει τίποτα τό αυτόνομο, άλλα κυρίως γιατί, χωρίς νά αποκλείει κανείς τό ένδεχομένο νά καθιερωθεί ή απαγόρευση της κυκλοφορίας προσώπων (στό όνομα της όποίας, άκριδώς, έγινε ή εξέγερση στις άνατολικές χώρες), ή *αύριανή Γερμανία εκπροσωπεί από μόνη της τή δυναμική συμπίκνωση όλων των «διαφορών» καί όλων των έθνικών καί κοινωνικών εντάσεων για τις όποιες μιλάμε*. Τό Βερολίνο, πολιτικογεωγραφικό «κέντρο» του ιστορικού καί πολιτιστικού χώρου που εκτείνεται ανάμεσα στό Λονδίνο, τή Στοκχόλμη, τή Βαρσοβία, τή Μόσχα, τή Βουδαπέστη, τήν Κωνσταντινούπολη, τή Βαγδάτη, τό Κάιρο, τή Ρώμη, τό 'Αλγέρι, τή Μαδρίτη, τό Παρίσι, δέν μπορεί νά είναι πρωτεύουσα της νέας Γερμανίας χωρίς νά είναι εκ παραλήλου καί τό «κέντρο» των πολιτικών εντάσεων που προέρχονται από διάφορες περιοχές αυτού του χώρου.

Μπορούμε λοιπόν νά σπαραχούμε προς τό ζήτημα (ή μάλλον προς τά ζητήματα) του ρατσισμού, έτσι όπως αυτός εκδηλώνεται καί εξελίσσεται μέσα σέ ένα τέτοιο πλαίσιο. Όλο καί πιο πολύ πείθονται ότι έχουμε νά κάνουμε πλέον όχι μέ

μιά παραλλαγή των προγενέστερων ρατσισμών (καί της όποιας ό όρος «νεορατσισμός» αποδίδει άτελώς τή σημασία), παραλλαγή από τήν όποία προέρχονται οι «όρισμοί» καί τά σχήματα της άνάλυσης στην όποια προβαίνουμε, άλλα μέ ένα νέο ιδεολογικό μόρφωμα. Αυτό τό μόρφωμα είναι κατá μέζονα λόγο νέο, γιατί «άνταναλλά» τήν αυθεντικότητα της κοινωνικής δομής καί των σχέσεων μεταξύ των δυνάμεων που είναι υπό διαμόρφωση στό τέλος του 20ού αιώνα στην Ευρώπη. Γι' αυτόν τό λόγο καί ό ίδιος ό όρος «φυλή» (καί τά διάφορα συμπληρώματα ή υποκατάστατά του, όπως τό χρώμα, ή σουλούρα, ή έθνότητα, ή εξωτερική εμφάνιση, ή μετανάστευση από τόν τόπο καταγωγής, άκόμα καί ή θρησκεία κ.λπ.) αλλάζει σιγά σιγά σημασία, όπως έγινε ήδη δύο ή τρεις φορές στή σύγχρονη ιστορία σέ συνάρτηση προς τις μεγάλες «ιστορικές» επαναστάσεις. Για νά αποικισταλωθεί, όμως, ένα τέτοιο μόρφωμα μέ τόπο τέλοςφορο από τή μιá άκρη της κοινωνίας ως τήν άλλη, ριζωμένο ταυτόχρονα μέσα στην καθημερινή αντίληψη των «διαφορών» καί της «ετερότητας» κάποιων ανθρώπων, δικάδων, για νά λειτουργεί μέσα στην τεχνική γλώσσα της διοίκησης, της έπικοινωνίας καί των κοινωνικών επισημών, προϋποτίθενται τρεις τύποι παραγόντων έντελώς διαφορετικών.

— 'Η ύπαρξη μιās παράδοσης ή ενός σχήματος συλλογικής μνήμης έν μέρει συνειδητής καί έν μέρει άσυνειδητής, σημαδεμένης από «τραυματικά» γεγονότα καί συνφασμένης μέ τήν ίδια τήν ιστορία των θεσμών καί της κουλτούρας. Αύτή ή παράδοση κατá περιόδους επανενεργοποιείται από διάφορα ιστορικά γεγονότα, τά όποία έτσι καταδεικνύουν πόσο είναι σταθερή.

— 'Η ύπαρξη μέσα στην επικαιρότητα μιās «κοινωνικής δομής διακρίσεων» άσταθούς μέν, άλλα που εκπληρώνει κάποιες αναγκαίες λειτουργίες στό έπίπεδο των οικονομικών καί των ταξικών σχέσεων καί που είναι, τουλάχιστον έν μέρει, έγγεγραμμένη μέσα στην οργάνωση του κράτους.

— Τέλος, μιá συγκυρία θεσμικής κρίσης, κατá τήν όποία

ή σχέση των θεσμών (και πάνω απ' όλους του κράτους) με τα ίδια τους τα ιδεολογικά θεμέλια, καθώς και ή σχέση των ατόμων με τους θεσμούς — αυτή ή τελευταία είναι συστατικό στοιχείο της «ταυτότητάς» τους — κλονίζονται δίκαια, προκαλώντας σέμαξη κλίμακα ένα φαινόμενο πνευματικής και ήθικης ανασφάλειας.

Αυτά τά στοιχεία είναι άσφαλώς δυνατόν νά έντοπισθούν μέσα στήν κατάσταση πού επικρατεί στίς μέρες μας σχεδόν παντού στήν Εύρώπη. Ειδικότερα μάς δοηθοῦν νά καταλάβουμε τόν τρόπο κατά τόν όποιο διαπλέκεται ό υπόγειος και μυστικός δεσμός ανάμεσα στή διαμόρφωση τής «κοινής γνώμης» και τήν εξέλιξη τής από τή μία, και τίς εξέλιξεις των καθαρών ρατσιστικών πολιτικών κινήσεων από τήν άλλη, πού κατά κανόνα (εκτός από τήν περίπτωση τής Γαλλίας) επηρεάζουν τίς μειοψηφίες αλλά είναι ικανά νά επιβάλουν, τουλάχιστον έν μέρος, τήν «προδημητική» τους σέ δόκληση τήν κοινωνία. Απαριθμώντας τα, άρχίζουμε νά καταλαβαίνουμε ταυτόχρονα ότι ό ρατσισμός στήν Εύρώπη έχει ρίζες και βάσεις πολύ βαθιές, διαρκείς και σταθερές, και ότι είναι απαραίτητη μιá έντελώς ιδιαίτερη συγκυρία γιά νά ξαναγίνει πολιτικό φαινόμενο ικανό νά ήγemonεύσει, κι έν όχι, νά οργανώσει μαζικά κινήματα πού νά απλώνονται σέ πολλά έθνη και σέ ποικίλα κοινωνικά στρώματα.

Στήν πραγματικότητα, ή ευρωπαϊκή κουλτούρα (έξού και ή ιδέα ή μάλλον ό μύθος τής Εύρώπης) κρύβει βαθιά μέσα της δύο ιδεολογικά σχήματα ρατσιστικά (έν δέν συνυφάνεται κιόλας μέ αυτά), ικανά νά προκαλοῦν στό διηνεκές επιδράσεις στή συλλογική μνήμη και τή συλλογική αντίληψη: πρόκειται γιά τό άποικιακό και τό άντισιμητικό σχήμα. Αυτό, φυσικά, είναι γνωστό, αλλά πρέπει νά προσδοῦμε σέ έναν δρισεμένο άριθμό παρατηρήσεων.

Κατά πρώτον, ή «άποικιοποίηση» δέν ήταν πλήρης (κυρίως σέ χώρες όπως ή Γαλλία) αλλά ούτε και συνοδεύτηκε από μιá συλλογική συνειδητοποίηση του τί σήμαινε τό «μόρφωμα του κόσμου» ανάμεσα στά λεγόμενα «πολι-

τισμένα» έθνη, πού επί του προκειμένου μάλλον είναι φορεΐς διαρραγήτας. Κατά δεύτερον, έν ή άποικιοκρατία ήταν πράγματι ένα ευρωπαϊκό έγχείρημα (πού συμβολίζεται μέ τό Συνέδριο του Βερολίνου του 1885), ό άντισιμητισμός, άπό τή μεριά του, ήταν κι αυτός ευρωπαϊκό φαινόμενο. Δέν πρέπει δέδια να πάψει ή καταδική του ναζισμού, ήρθε όμως ό καιρός νά τελειώνουμε μέ τό μύθο τής άμμογούς γεμιανικής ιδιαιτερότητας ως προς αυτό τό θέμα. Θά μπορούσε δυστυχώς νά μάς άνοΐξει τά μάτια ό τρόπος μέ τόν όποιο στά δύο άκρα τής σύγχρονης Εύρώπης, δηλαδή στίς πρώην σοσιαλιστικές χώρες και τή Γαλλία, ή ένδυνάμωση του έθνικισμού συνοδεύεται από τήν επανεμφάνιση ενός άνοικτού άντισιμητισμού. Ασφαλώς υπάρχουν και άλλες ξενοφοβίες, αλλά γιά μένα δέν υπάρχει άμφιβολία ότι έν ή μέγιστη αυτή ένταση του ρατσιστικού λόγου και των ρατσιστικών στάσεων τείνουν νά παγιωθοῦν έναντίον πληθυσμών «άραβοϊσλαμικής» καταγωγής πού εγκαταστάθηκαν όριστικά στήν Εύρώπη, αυτό συμβαίνει γιati έπέρχεται μιá συμπίκνωση ή υπέρθεση του άποικιακού και του άντισιμητικού σχήματος. Όδηγούμαστε έτσι στήν ένίσχυση των παραστάσεων τής φυλετικής υπεροχής χάρης στίς παραστάσεις τής θρησκευτικής και πολιτιστικής άντιπαλότητας κι άντιστροφή.

Ή έπιστροφή στά παραδοσιακά σχήματα του ευρωπαϊκού ρατσισμού είναι άναπόφευκτη έν θέλουμε νά αναλύσουμε τό παράδοξο τής σχέσης ανάμεσα στόν ρατσιστικό λόγο — ή τήν ιδεολογία — και τόν έθνικιστικό λόγο — ή τήν ιδεολογία — γιά τόν όποιο προσάβησα νά άποδείξω άλλού ότι λειτουργεί σύμφωνα μέ τή φαινομενικά άνορθολογική λογική του «συμπληρώματος» ή τής «υπερβολής». Τόν περισσότερο καιρό ό ρατσισμός δέν είναι καθόλου «λειτούρ-

4. E. Balibar και I. Wallerstein: «Ρατσισμός και έθνικισμός στο Φυλή, έθνος, τάξη», «Οι άμφίσημες ταυτότητες», έλληνική μετάφραση, έκδ. ό Πολίτης, 1991.

261

γικός» από την άποψη του έθνικισμού αλλά, αντίθετα, του προκαλεί έωτετικούς διχασμούς ταυτόχρονα ανώφελους και όγληθούς. Ωστόσο πρακτικά δέν υπάρχει κανένα ίστορικό παράδειγμα έθνικισμού χωρίς τό ρατσιστικό του συμπλήρωμα. Σκέφτομαι ότι ό ρατσισμός έκπροσωπεί μιά διεργασία και μιά «φυγή προς τά έμπρός» των αντιφάσεων του έθνικισμού, υπό την επίδραση ταυτόχρονα τής ίστορικής του αναγκαιότητας και τής αδυναμίας του να υλοποιηθεί στην πράξη (ήπ' αυτή την έννοια κανένας έθνικισμός δέν μπορεί να πραγματοποιήσει τό ιδεώδες μιάς κοινότητας άποκαθαμένης, καθ' όληκληρίαν ήγεμονικής). Όμως αυτή ή «φυγή προς τά έμπρός» δέν θά ήταν πραγματοποιήσιμη άν δέν ήταν ταυτόχρονα και «φυγή προς τά πίσω», δηλαδή έάν τά σχήματα τής ρατσιστικής σκέψης δέν είχαν τά έρείματά τους στο παρελθόν του ρατσισμού. Ιδεολογική άποτελεσματικότητα σημαίνει άποτελεσματικότητα του παρελθόντος, θά μπορούσαμε εξάλλου να πούμε ότι ή ιδεολογία αυτή καθ' έαυτή δέν είναι παρά αυτή ή άποτελεσματικότητα του παρελθόντος.

Και ώστόσο είναι άπολύτως προφανές ότι καμιά εξήγηση μέ βάση τά προβλήματα του παρελθόντος δέν μπορεί να άποδώσει τούς λόγους γιά τούς όποιους τά ρατσιστικά σχήματα τής «διαφοράς» σέ επίπεδο έθνους, έθνότητας και κοινωνίας επανενεργοποιούνται και συνδυάζονται κατά καινοέργιο τρόπο. Πρέπει, λοιπόν, παράλληλα να έντοπίσει κανείς τές δομικές βάσεις του σύγχρονου ρατσισμού. Είλναι όμως ή κοινωνικοοικονομική βάση που έγινε τές περισσότερες φορές άντικείμενο αναλύσεων, ιδίως σέ κρήτη — όπως ή Γαλλία — όπου συνγλίνουν μιά μαζική παφουσία μεταναστών εργαζομένων, που ήρθαν κατά διαδοχικά κύματα άπ' όλες τές περιοχές του κόσμου από πολύ παλιά, και μιά μαφιστική παράδοση εξμηνείας των κοινωνικών αντιθέσεων. Γιά τήν ακρίβεια πρόκειται γιά τήν ύπαρξη μιάς θεσμικής διάκρισης που θεμελιώνεται πάνω στίς δομές τής άποσχόλησης και κατ' έξοχήν στή συστηματική χρησιμοποίηση έκ μέρους του καπιταλισμού ενός μηχανισμού διαφορικής

άναπαγωγής τής εργατικής δύναμης. Υπάρχει, τουλάχιστον σέ άδρές γραμμές, μιά άντιστοιχία ανάμεσα στην Ιεραρχία των προσόντων, τήν άναλογία (του εργασιακού δυναμικού) σέ ξένους εργαζομένους και τούς διάφορους τρόπους άναπαγωγής τής εργατικής δύναμης, που επτρέτουν στο κεφάλαιο να έξοικονομεί τό κόστος τής επμόρφωσης και τής διατροφής των στερημένων από προσόντα εργαζομένων και τούς κάνουν να έρχονται από κυριαρχούμενες «περιφερειακές» περιοχές του χώρου τής κοσμοοικονομίας. Σ' αυτές τές περιοχές επικρατούν άφ' ενός κάποιον τρόποι παραγωγής που έν μέρει δέν άκολουθούν τούς κανόνες τής οικονομίας τής άγοράς και άφ' έτέρου δέν υπάρχουν θεσμοθετημένα κοινωνικά δικαιώματα, που έδώ και πάνω από έναν αιώνα έχουν επιδληθεί χάρη στα εργατικά κινήματα των «άναπτυνμένων» χωρών.

Αυτόν άκριδώς τον τρόπο άναπαγωγής των διαφοροποιήσεων περιβάλλει μέ κύρος επισήμως ή Εύρωπαϊκή Κοινότητα και μās κάνει να σκεφτούμε ότι επίσηπτά ή διατήρησή του. Σέ συνδυασμό μέ τουτο θέτει έπίσης σέ κίνηση μηχανισμούς ένσωμάτωσης πληθυσμών τώως άποικιακών στον ευρωπαϊκό χώρο, γιά τούς όποιους θά μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι είναι άντιπαραγωγικοί από τήν άποψη τής καπιταλιστικής παραγωγικότητας. Αυτή ή κατάσταση, γιά να χρησιμοποιήσουμε τήν όρολογία του Ίμμάνουελ Βαλλερστάιν, συνιστά ή δομική βάση γιά μιά διαδικασία έθνοποίησης των Ιεραρχιών και των άνισοτήτων στους κόλπους τής εργατικής δύναμης γενικά, των όποιων τό «έποικιευμένο» αντίβαρο συνίσταται στή θεσιμοποίηση των φυλετικών και πολιτιστικών προκαταλήψεων ανάμεσα σέ κυρίαρχους και κυριαρχούμενους και κυρίως ανάμεσα στους ίδιους τούς κυριαρχούμενους. Μ' αυτή τή θεσιμοποίηση «παίζεται» τό παιχνίδι τής κυρίαρχης τάξης (μέ τούς όποιους κινδύνους και δυσέρειες). Ό Βαλλερστάιν προσθέτει ότι οι τεχνολογικές εξελίξεις και κυρίως οι νέες εξελίξεις στή διαμόρφωση τής παγκόσμιας άγοράς ώθούν τές όροθετικές γραμμές, τές τόσο λειτουργικές γιά τό σύστημα, σέ άκατά-

παυστες μετατοπίσεις. Έτσι, στη Γαλλία πριν από τον τελευταίο πόλεμο οι διαχωριστικές γραμμές περνούσαν κατ' ουσίαν ανάμεσα από τους Γάλλους από τη μία μεριά και τους Ιταλούς, τους Πολωνούς ή Ίσπανούς από την άλλη, ενώ σήμερα έχουν την τάση να περνούν ανάμεσα από «Ευρωπαίους» και ανθρώπους «του Νότου» (αποκλείοντας έτσι τους ασιατικούς πληθυσμούς). Μπορούμε, λοιπόν, να προβλέψουμε ότι θα υπάρξει μία άνενη καθυστέρηση αποκρουστικότητα των εθνοτικών παραστάσεων σε ιδεολογικά στερέωτα αναγόμενα στις πραγματικές σχέσεις (που στην πραγματικότητα είναι ταξικές σχέσεις «εθνοποιημένες»).

Σ' αυτή την ανάλυση, που καθ' εαυτή μου φαίνεται ότι δεν μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση, θά ήθελα να κάνω δύο προσθήκες.

Κατ' αρχήν, είναι αλήθεια ότι η αναπαραγωγή διαφοροποιημένων τύπων εργατικής δύναμης, παίζοντας με την αντίθεση ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια, είναι ένα μόνιμο φαινόμενο μέσα στην ιστορία του καπιταλισμού. Οι κοινωνικές, όμως, και πολιτικές επιπτώσεις αυτού του φαινομένου μετεξελίσσονται σήμερα εξαιτίας της επανέστασης που επήλθε στις επικοινωνίες. Ο σύγχρονος καπιταλιστικός κόσμος δεν είναι απλά και μόνο μία «κοσμοπονομία». Είναι και ο χώρος των επικοινωνιών, οι οποίες σ' όλο τον κόσμο πλέον ενοποιούνται και γίνονται αντικείμενο μονοπωλιακής εκμετάλλευσης, ενώ στο χώρο αυτό όλοι οι πληθυσμοί είναι δύναμις απευθείας «όρατοι» οι μόνιμοι από τους δέ κατά κάποιο τρόπο, δυνάμει σε επαφή οι μόνιμοι με τους δέ. Ένας τέτοιος κόσμος δεν είχε υπάρξει ποτέ

5. Για να γίνει αντιληπτός ο νεότεριος χαρακτήρας και το παράδοξο αυτής της κατάστασης, μπορούμε να παραπέμψουμε στην ιδέα που ανέπτυξε ο Benedict Anderson στο διδίο του *Imagined Communities* (op. cit.). Η εθνική κοινότητα είναι «φανταστική» ή «φανταστική», γιατί τα άτομα που τη συγκροτούν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους δεν συναντώνται ή δεν «βλέπονται» ποτέ. Στόν σημειωτικό κόσμο τα «μέλη ενός έθνους» δεν αναγνωρίζουν

πριν στην ιστορία. Κατά συνέπεια, οι δύο «άνθρωπότητες», οι ξεχωριστές από πολιτιστική και κοινωνική άποψη λόγω της καπιταλιστικής ανάπτυξης —αυτές οι δύο αντιτιθέμενες άνθρωπότητες, τις οποίες η ρατσιστική ιδεολογία παράσταινε ως την άνθρωπότητα των «υπανθρώπων» και εκείνη των «υπερανθρώπων», των «υπανάνθρωπων» και των «υπερανάνθρωπων» — δεν παρέμειναν «εξωτερικές» ή μία σε σχέση με την άλλη, δεν τίς χώριζαν μεγάλες αποστάσεις και δεν σχετίζονταν μόνο «στο περιθώριο». Αντίθετα αλληλοδιδούσαν άμοιδα στον ίδιο χώρο της επικοινωνίας, των αναπαραστάσεων και της ζωής. Ο αποκλεισμός παίρνει την όψη ενός εσωτερικού αποκλεισμού σε παγκόσμια κλίμακα, παίρνει ακριδώς την όψη του μορφώματος που από την αρχή της μοντέρνας εποχής τροφοδοτεί όχι μόνο την ξενοφοβία και την αποστρέψη προς τον ξένο, αλλά και τον ρατσισμό ως απέχθεια και μίσος για έναν άλλο γείτονα, κοινωνικό και διαφορετικό ταυτόχρονα.

Στη συνέχεια, η ανάπτυξη του ταξικού ρατσισμού, συμπεριλαμβανομένου του ρατσισμού των χώρων όπου υπάρχει μία διεθμιστική παράδοση του εργατικού κινήματος, αντιστοιχεί με το πέραςμα από μία φάση «εξτατικής» συσσώρευσης, κατά την οποία οι μετανάστες εργάτες στρατολογήθηκαν μαζικά αλλά σε μία φάση κρίσης και ανεργίας εγκλωδίστηκαν σε κάποια ειδικευμένα επαγγέλματα. Αυτή ή δεύτερη φάση συνοδεύεται από μία νέα συσσώρευση, μάλλον «έντατική», ή οποία ελαχιστοποιεί τη σημασία της εργασίας που δεν απαιτεί ειδικά προσόντα στις διομηχανίες και τις υπηρεσίες του «κέντρου». Τούτη η διαδοχή φάσεων συνέπεσε επεκριδώς με τη σχετική παγίωση στο χώρο της ΕΟΚ πληθυσμών άλλοδαπής καταγωγής που εισήλθαν κατά τις δεκαετίες του πενήντα και του εξήντα, στη Γερμανία, οι Τούρκοι, στη Γαλλία οι Βορειοαφρικανοί. Με άλλα λόγια, συνέπεσε με το «ξαναμάζεμα της οικογένειας» και τη γέννηση μιας δεύτερης ή και τρίτης γενιάς, ή οποία πλέον δεν μπορεί να γίνεται αντικείμενο διακρίσεων με τους ίδιους τρόπους όπως η προηγούμενη.

«Ολ' αυτά σημαίνουν ότι ή τομή στους κόλπους της εργατικής δύναμης εξακολουθεί να είναι μιά ταξική σέση, αλλά ότι ή κυρίαρχη άποψη δεν είναι πιά, ή τείνει να μίν είναι, ή υπερεκμετάλλευση. Κεντρικό σημείο είναι ό άνταγωνισμός στην αγορά εργασίας σέ συνθήκες άνεργίας, ή κοινή εξαθλίωση της μάζας των «έθνικων» και των «ξένων» εργατών και ή δημιουργία των «γκέτο», όπου στεγάζεται μιά «έφεδρική βιομηχανική στρατιά» ή, γιά νά δανειστούμε τή διατύπωση των Γουίλιαμ Τζούλιους Γουίλσον, μιά ύποτάξη (underclass) πολυφυλετική και πολυπολιτισμική. Καταλήγουμε έτσι στο δομικό φαινόμενο πού χαρακτηρίζει τή σύγχρονη φάση και δεν παύει νά υποδαυλίζει τίς έντάσεις ανάμεσα στους ίδιους τούς εκμεταλλευόμενους: ή «διαφορά» ως πρós τήν εθνότητα γενικώς μεγιστοποιήθηκε (σέ παγκόσμια κλίμακα) αλλά εξαχιστοποιήθηκε κατά τόπους (σέ κλίμακα πόλης). Άν δεν αναλύσουμε λεπτομερώς αυτό τό παράδοξο, δεν θά καταλάβουμε πώς διαμορφώθηκε ό «νεορατατισμός» και ειδικότερα πώς προέκυψε ή τάση νά περάσουμε από «βιολογικά» στερεότυπα (σφρηλατημένα τήν εποχή της δουλείας και της άποικιοκρατίας) σέ «πολιτιστικά» στερεότυπα (πού άντιστοιχοῦν στην άναζήτηση «μικρών διαφορών» ανάμεσα σέ έξίσου εξαθλιωμένους προλεταρίους).

Όστόσο, αυτές οι προσθήκες στην άνάλυση δεν θά ήταν δυνατόν νά είναι πλήρεις, γιατί άντλοῦνται από τό χώρο της οικονομίας ή, ακριβέστερα, γιατί βασίζονται σέ μιά άμεση άντιστοιχία ανάμεσα σέ οικονομικές δομές και ιδεολογικά μορφώματα. Προδίνουν σέ άφαίρεση της ουσιαστικής διαμεσολάβησης, μέσω της οποίας οι οικονομικές τάσεις στίς σύγχρονες κοινωνίες διαρθρώνονται σέ συλλογικές παραστάσεις. Δηλαδή προδίδουν σέ άφαίρεση ακό-

πάντα τό ένα τό άλλο ως τέτοια, αλλά εντούτοις δεν παύουν νά συναντοῦν στο δρόμο και νά δλέπουν στην τηλεόραση «μή μέλη τῶν έθνους» και άντίστοιχα.

μη και τοῦ ρόλου πού διαδραματίζει τό κράτος μέσα στην όργάνωση των καθημερινών σχέσεων άνάμεσα στίς άτομα και, κατά συνέπεια, σέ άφαίρεση των έπιπτώσεων της κρίσης των κρατικών θεωριών πάνω στή «μαζική σκέψη».

Αυτή ή διάσταση μās φαίνεται άπολύτως καθοριστική και μās επαναφέρει στο έρώτημα πού θέσαμε πάνω στην συνάφρωση ανάμεσα στο ρατσισμό και τόν εθνικισμό και τή μορφή πού παίρνει στή σύγχρονη συγκυρία. Έδώ, θά πρέπει νά ακολουθηθεί: ό σύγχρονος ρατσισμός δεν είναι ποτέ μιά απλή άναφορά στον Άλλο, θεμελιωμένη πάνω στή διαστροφή της πολιτιστικής ή κοινωνιολογικής διαφοράς, αλλά είναι μιά άναφορά στον Άλλο ή όποία διαμεσολαδεῖται από τό κράτος. Ή μάλλον είναι μιά συγκρουσιακή σχέση άπέναντι στο κράτος πού «διώνεται» μέ τρόπο διαθαλασμένο και «προοβάλλεται» ως σχέση μέ τόν Άλλο. (Έδώ πρόκειται γιά μιά διάσταση κατά βάση άσυνείδητη πού πρέπει νά έννοιολογηθεί.)

Άποσαφηνίζουμε έτσι τήν εξαιρετική σημασία, στο σύγχρονο ρατσιστικό σύμπλεγμα, αυτού πού ή άκρα Δεξιά στή Γαλλία άποκάλεσε «έθνική προτίμηση». Αυτή ή έθνική προτίμηση είναι ταυτόχρονα ένας άντικειμενικός θεσμός και μιά φαντασίωση, μέσω της οποίας όλα τά μέλη του έθνους τείνουν νά έννοήσουν τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα της δικής του σχέσης εξάρτησης και διεκδίκησης έναντι τοῦ κράτους. Κανένας από μās δεν έχει τή δύναμη νά ξεφύγει έντελώς άπ' αυτήν (αυτό θά σήμαινε ότι θά ήταν δυνατόν νά έλευθερωθούμε από τήν εξάρτηση άπέναντι στο κράτος) τόσο λιγότερο δε, όσο εκ των πραγμάτων δεν είμαστε σ' άλλη-θεια και τόσο προνομιοῦχοι, ύποκειμεθα και οι ίδιοι σέ δικαιώσεις σέ πολλές έκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής — όπου μās άντιμετωπίζουν ως «ύποκειμενα» (Untertanen) και όχι ως πολίτες — όπως στή λειτουργία της διοίκησης, τοῦ σχολείου, της πολιτικής μηχανής κ.λπ.

Στην πραγματικότητα είναι τό κράτος ως κράτος-έθνος πού, άληθινά, παράγει τίς «έθνικές» ή ψευδο-έθνικές μειονότητες (άναγόμενες στην εθνότητα, τήν κοινότητα, τό έπάγγελμα).

Χωρίς τη νομοθετική και πολιτική του παρέμβαση αυτές θα παρέμεναν δυνητικές. Οι μειονότητες παίρνουν πραγματική ύποσταση από τη στιγμή που καταγράφονται, κωδικοποιούνται και ελέγχονται (ως τέτοιες). Καί πράγματι είναι τό κράτος πού, εδώ και πάνω από έναν αιώνα, θέσπισε έναν τόσο στενό συσχετισμό (πού δέν μπορεί όμως ποτέ νά είναι απόλυτος στενός) ανάμεσα στά δικαιώματα τής Ιθαγένειας (Staatsbürgerschaft) ή τής εθνικότητας (Staatsbürgerschaft) και τά άτομικά ή συλλογικά κοινωνικά δικαιώματα και έγινε έτσι τό ίδιο ένα εθνικό-κοινωνικό κράτος. Όλα τά «άνεπτυγμένα» κράτη, και ιδιαίτερα τά ευρωπαϊκά (άνεξάρτητα από τή διαφορά ανάμεσα σέ καπιταλιστικά ή σοσιαλιστικά), είναι εθνικά-κοινωνικά κράτη. Η πολιτική τού κράτους άπέναντι στην ολιγόγεια βρίσκεται στόν πυρήνα αυτής τής τάξης πραγμάτων, γεγονός πού τήν κάνει νά άποτελεί μία νευραλγική άποψη τών φυλετικών και ξενοφοβικών παραστάσεων. Τέλος, είναι τό κράτος πού άναπτύσσει μέ τρόπο αντιφατικό αυτό πού θά μπορούσε κανείς νά άποκαλέσει «μηχανισμό άσφάλειας πού δέν παρέχει άσφάλεια»: δηλαδή έναν μηχανισμό διοικητικό, άτυπονομικό και δικαστικό προορισμένο νά προστατεύει ένα μέρος τού πληθυσμού έταιζάνοντας όμως τούς κινδύνους για ένα άλλο τμήμα τού πληθυσμού, χωρίς νά είναι δυνατόν ή όριοθετική γραμμή ανάμεσα στίς δύο ομάδες, άνάμεσα στούς δύο πληθυσμούς, νά μπορεί νά χαραχθεί εύκρινώς, εκεί άκριδώς πού θά έπρεπε⁶. Τό σύγχρονο κράτος, για παράδειγμα, ίδρύει μία «λαθραία»

6. Η φαντασίωση τού ρατσιστικού κράτους, τέτοιο όπως τό θέσπισε ό Χίτλερ, ήταν άκριδώς αυτή: τά άτομα τής άνώτερης φυλής όφειλαν νά αισθάνονται διαρκώς σέ άπόλυτη άσφάλεια, ενώ εκείνα τής κατώτερης σέ άπόλυτη άνασφάλεια. Όμως ό μηχανισμός έχει τήν τάση νά λειτουργεί άνάποδα: αυτό πού, έξαιτίας τού ίδιου τού κράτους, βρίσκεται σέ κατάσταση άνασφάλειας, άντιλαμβάνονται τούς έαυτούς τους και γίνονται άντιληπτοί ως μέλη μιας άλλης φυλής.

κυκλοφορία ξένης έγγραφικής δύναμης και ταυτόχρονα τήν καταστέλλει. Έτσι όρίζεται και τό ίδιο στήν πηγή τής δικής του παράστασης ως μηχανισμού ταυτόχρονα πανίσχυρου και άνίσχυρου, παράστασης διαθία τραπεζικής για τούς άνθρώπους.

Υπό αυτές τίσ συνθήκες, τό ερώτημα πού μου φαίνεται έν τέλει άποφασιστικό για τήν άνάλυση τών τάσεων άναπτύξης τού ρατσισμού στήν Εύρώπη, και πάνω στό όποιο, πιστεύω, πρέπει νά έξακολουθήσουμε νά στοχαζόμαστε, είναι τό ακόλουθο: *Τί είναι τό κράτος σήμερα στήν Εύρώπη;*

Επιμένω πάνω στή σημασία τής διατύπωσης. Τό θέμα δέν είναι νά άναρωτηθούμε τί είναι σήμερα «τό ευρωπαϊκό κράτος», γιατί ένα τέτοιο ερώτημα δέν έχει, προφανώς, μοσήμεντη έννοια. Αλλά νά άναρωτηθούμε σέ μία ιστορική προοπτική μακράς διάρκειας, μία προοπτική άνάλυσης τής εξέλιξης τών ίδιων τών μορφών τού κρατικού θεσμού διά μέσου τής Ιστορίας, πώς διαμορφώνεται δυνητικά και πώς συμπεριφέρεται, ποιές λειτουργίες έπτελει τό κράτος στόν ευρωπαϊκό χώρο τού όποίου τή συνθετότητα ήδη παρατηρήσαμε (και, ειδικότερα, είδαμε τήν άδυναμία νά τό άναγάγουμε στήν άπλή μορφή μιας «έπικράτειας»).

Αναμφίβολα, ένα τέτοιο ζήτημα δέν μπορεί νά τίθεται μέ άλλους όρους, γιατί έμπεριέχει περισσότερες από μία διαστάσεις (για παράδειγμα, είναι προφανές ότι τό ερώτημα, χωρίς άκόμη σαφή άπάντηση, πάνω στίς κρατικές μορφές πού θά διαδεχθούν τελικά τά παλαιά «σοσιαλιστικά» κράτη, και ποιός θά είναι ό άντίκτυπος στήν πολιτική κατάσταση τού συνόλου τής Εύρώπης, είναι ένα από τά μέγала αινίγματα τού προβλήματος). Αλλά δέ μπορούμε νά τό άποφύγουμε γιατί —γι' αυτό τουλάχιστον είμαι πεπεισμένος— είναι τό κρίσιμο ζήτημα για νά άναλύσουμε τό ρατσισμό πού έχουμε νά άντιμετωπίσουμε και για νά προδλέψουμε τίσ γραμμές τής άνάπτυξης του.

Κι εδώ, άκόμη, τό πρώτο χαρακτηριστικό πού έπικρατεί είναι άρνητικό. Τό κράτος σήμερα στήν Εύρώπη δέν είναι ούτε έθνικό ούτε υπερεθνικό. Αύτή ή άμφισημία άντί νά άμι-

δίδονται με τόν καιρό όλο και θαθαίνει. Στην πράξη (στό οικονομικό ή δημοσιονομικό επίπεδο, άκριδώς όπως και στό κοινωνικό ή νομικό), αυτό σημαίνει τό εξής: στό πεδίο τής κατανομής τών έξουσιών άνάμεσα στό επίπεδο τών «έθνικων κρατών» και τών «κοινοτικών θεσμών», είναι έκδηλος και επίμονος ένας πλεονασμός, ένας ανταγωνισμός μεταξύ τών θεσμών. Αυτό όμως πού συνιστά τήν αλήθεια είναι μάλλον μία δυναμική διαδικασία αποσύνθεσης ή ελ- λειμματος τού κράτους, έλλειμματος έξουσίας, ευθύνης, δη- μοσιότητας (öffentlichkeit). Τό «κράτος» στην Εύρώπη τεί- νει νά εξαφανισθεί ως θεσμός συγκέντρωσης τής έξουσίας, στον όποιο μπορεί κανείς νά καταλογίσει τήν ευθύνη μιάς πολιτικής και τό όποιο άσκει μία δημόσια μεσολάδηση (μέ- τίς δύο έννοιες τού όρου) άνάμεσα σέ συμφέροντα και κοι- νωνικές δυνάμεις. Αυτό θά μπορούσαμε πληρέστερα νά έπε- ξηγήσουμε λέγοντας ότι μπήκαμε σέ μία φάση ιδιωτικοποι- ησης τού κράτους —ένός νέου τύπου κράτους— υπό τήν επί- φραση ενός πολλαπλασιασμού ή μιάς υπέρθεσης δημόσιων θεσμών.

Προφανώς τούτο είναι άποτέλεσμα τού γεγονότος ότι γιά ένα κράτος αυτού τού είδους πού προκύπτει από έτερογε- νείς αίτίες και έννοείται ως άγοραίος κρατικός θεσμός —κάτι χωρίς προηγούμενο στην Ιστορία: κατά κάποιο τρό- πο, ή «φιλελεύθερη» ούτοπία στην πράξη δέν ύφίσταται και δέν άπαντάται προϋφιστάμενο μοντέλο. Καί είναι τόσο πύο άπίθανο νά συναντήσει κανείς τέτοιο μοντέλο, όσο αυτή ή ούτοπία —πού είχε και θά εξακολουθήσει νά έχει πραγ- ματικές επιπτώσεις όπως και ή αντίστροφη ούτοπία, ή κομ- μουνιστική, είχε πραγματικές επιπτώσεις— έπαιχεί νά πε- ράσει μέσα στην πραγματικότητα μιάς Ιστορικής έποχής κατά την όποία ή απόλυτος «ελεύθερη» άγορά δέ θά μπο- ρεί πλέον νά ύφίσταται. Κάθε άγορά είναι σήμερα μιά άφ- ρηκτη σχέση δυνάμεων άνάμεσα σέ δημόσιες και ιδιωτικές ένώσεις σέ διεθνική κλίμακα, και κάθε άγορά είναι μιά όφ- γάνωση κοινωνική και ταυτόχρονα οικονομική. Αυτό όμως πού μιάς καταπλήσσει άμέσως μέ τό εύρωπαϊκό οικοδόμη-

μα είναι άκριδώς ότι δέν διαθέτει, παρά κάποιες διακηρύ- ξεις έντυπωσιασμού, έλληνική κοινωνική διάσταση.

Τό εύρωπαϊκό κράτος ως κοινωνικό κράτος (παρ' όλίγον θά έλεγα: υπερεθνικό κοινωνικό κράτος) δέν ήταν έπιθυμητό ούτε από τίς δυνάμεις τής άγοράς ούτε από τίς κυβερνή- σεις, και διάφοροι θεμελιώδεις Ιστορικοί λόγοι συνέδραναν ώστε νά μήν επιβληθεί (ούτε άκόμη από τό έργατικό κίνη- μα κατά τήν εποχή όπου αυτό μπορούσε άκόμη νά έπι- ρεάσει τήν κατάσταση).

Άλλά από τό ίδιο τό γεγονός ότι τά σύνορα άνάμεσα στό κοινωνικό δίκαιο και τό δημόσιο δίκαιο είναι σήμερα άδύ- νατον νά χωραχθούν ή άκόμα και άνάμεσα στην έννομη κατάσταση τού φορέα (κοινωνική και πολιτική θαγένεια), συνάγεται τελικά ότι δέν ύπάρχει εύρωπαϊκό κράτος δι- κάλου. Παραφράζοντας τήν περίφημη ρήση τού Χέγκελ, θά έλεγα λοιπόν Es gibt keinen (Rechts)staat in Europa! Δέν ύπάρχει κράτος δικαίου στην Εύρώπη.

Ή συνέχεια αυτής τής κατάστασης πραγμάτων, πού πα- ρατηρούμε καθημερινά και πού είναι πανταχού παρούσα στό ζήτημα πού μιάς άπασχολεί εδώ, είναι αυτό πού θά μπο- ρούσαμε νά άποκαλοΰμε κρατισμό χωρίς έλληνικό κράτος. Από «εύρωπαϊκή» άποψη, μόνο ό κρατισμός επέχει θέση κράτους (και δίνει τήν έντύπωση μιάς διάγνωσης τού κρά- τους, έμφανίζοντας δηλαδή έναν συνδυασμό διοικητικών και καταστατικών πρακτικών, καθώς και μιά ένδεχόμενη διαι- τησία μεταξύ ειδικών συμπεφερόντων, συμπεριλαμβανομένων τών συμπεφερόντων κάθε έθνους ή τών κυρίαρχων τάξεων κά- θε έθνους). Ή εισβολή στην έξουσία είναι ή έξουσία ενός κενού. Από πολλές άπόψεις αυτή ή κατάσταση μοιάζει μέ αυτή πού συνηθίσαμε νά άντικρίζουμε στον Τρίτο Κόσμο (και πού θεωρήσαμε νά άντικρίζουμε μέ τήν κατάσταση οικο- νομικής και πολιτιστικής «ύπανάπτυξης»). Όλες οι συν- θήκες συγκλίνουν κατ' αυτόν τόν τρόπο στην παραγωγή και συντήρηση ενός συλλογικού αίσθήματος «τανικού τής ταυ- τότητας» (γιατί τά άτομα, και ιδιαίτερα τά πιο στερημένα και άπομακρυνόμενα από τήν έξουσία, φοβούνται τό κρά-

τος· φοβούνται, όμως, ακόμα περισσότερο την εξαφάνιση ή την αποσύνθεσή του: κάτι που ή αναρχική και μαρξιστική παράδοση ποτέ δεν κατάλαβε, και το πλήρωσε πάρα πολύ ακριβά).

Θά με ρωτούσατε αναμφίβολα ποιά είναι τά συμπεράσματα που άντλώ απ' αυτές τίς προτάσεις όσον άφορά τήν άνάλυση του ρατσισμού και κυρίως τήν πρακτική στάση που άπέναντί του μπορούμε νά κρατήσουμε. Αυτά τά πορίσματα δέν διεκδικούν πρωτοτυπία, αλλά άπλώς επιδιώκουν μιά προσέγγιση του ζητήματος σέ τελευταία άνάλυση πολιτική, δηλαδή επιχειρουν νά ίχνηλατήσουν τούς στόχους και τά μέσα δράσης του άντιρατσισμού όχι μόνο στό πεδίο τής ήθικης, τής ιδεολογίας και τής κοινωνικής δράσης (κάτι που συμβαίνει άπαραιτήτως) αλλά, πριν άπ' όλα, στό πεδίο τής πολιτικής. Τό επιχειρώ ακόμη μέ τήν ιδέα ότι δέν πρόκειται γιά έναν φαύλο κύκλο, αλλά γιά μιά άμοιβαία σχέση: τήν ανάπτυξη άκριδώς του άντιρατσισμού ως διεθνιστικού κινήματος στόν ευρωπαϊκό χώρο, που άναγκαστικά υπερβαίνει τόν ευρωπαϊκό χώρο. Αναμφίβολα σήμερα σέ ένα τέτοιο διάδημα έμπεριέχεται μέρος τών προοπτικών άνανέωσης τής δημοκρατικής πολιτικής.

Υπάρχει σήμερα έν δυνάμει στήν Εύρώπη μιά ρατσιστική πολιτική (έν όχι μιά ρατσιστική πολιτική κίνηση ένοποιημένη, δηλαδή ένας νεοφασισμός. Προς τό παρόν αυτό συμβαίνει μόνο στή Γαλλία, και βλέπουμε γι'άτί ένα τέτοιο κίνημα θά συναντούσε δυσκολίες γιά νά άναπτυχθεί και κυρίως νά ένοποιηθεί στήν Εύρώπη. Θά έπρεπε μονομιάς νά επλύσει τίς άντιθέσεις άνάμεσα σέ εθνικισμούς και, δευτερευόντως, άνάμεσα στίς τάσεις γιά δημιουργία θρησκευτικών έλεγχόμενων κρατών). Υπάρχει όμως άντιρατσιστική πολιτική; Μόνο τάσεις. Καί αυτή τή φορά θά έπιχειρήσω νά τό πώ: τά κινήματα άντιρατσιστικής κοινωνικής γνώμης θά γίνουν πραγματικά πολιτικά κινήματα μόνο άν όργανωθούν ή συντονισθούν σέ ευρωπαϊκή κλίμακα. Μιά προϋπόθεση γι' αυτό — έξαιρετικά δύσκολη νά πραγματοποιηθεί — είναι κυρίως οι ύποκειμενες σέ διακρίσεις μειονότητες

τες νά κατορθώσουν κι αυτές κατ' άρχήν νά δρουν κοινή γλώσσα, κοινούς στόχους και νά συντονίσουν τή δράση τους.

Υπενθυμίζοντας παραπάνω (άνάμεσα σέ άλλα) ότι είναι σήμερα άδύνατον νά χαράξει κανείς στήν Εύρώπη μιά σαφή όρθωτική γραμμή άνάμεσα σέ «ένδογενείς» και «έξωγενείς» πληθυσμούς, ούτε άπό άποψη συνθηκών ζωής, ούτε άπό άποψη κουλτούρας, ούτε ακόμη άπό άποψη δικαίου (άφου τά περισσότερα άπό τά έθνικά δίκαια και τό ίδιο τό Κοινοτικό Δίκαιο άναγκάστηκαν νά παραχωρήσουν τούς ξένους εργαζομένους και τίς οικογένειές τους τά ίδια «θελωδία κοινωνικά δικαιώματα» μέ τούς «κοινοτικούς» εργαζομένους), έχω προφανώς υποβάλει τήν ιδέα ότι εδώ υπάσχει μιά άπό τίς έστίες του λαϊκού ή ταξικού ρατσισμού. Αυτός δέδαια είναι επείγουσ τόσο γιά τίς μειονότητες όσο και γιά τή δημοκρατία έν γένει. Αλλά ο ίδιος κίνδυνος — άς είμαστε προσεκτικοί — μάς έπιτρέπει νά άναλογιστούμε τή δυνατότητα άναστάσεως τών πολιτικών ταξικών κινήματων. Τό κλασικό εργατικό κίνημα επεκτενώθηκε στήν παραγωγή και είχε ως ιστορική συνέπεια και ως όρίζοντα, όλο και λιγότερο έφικτό, τόν διεθνισμό. Ένα μελλοντικό άντικαπιταλιστικό λαϊκό κίνημα θά έχει ως δάση προφανώς τίς άνισότητες στίς όποιες υπόκεινται άπό κοινού ένας μεγάλος άριθμός κοινωνικών πρακτικών άλλων, έκτός τής παραγωγής (γιά παράδειγμα στή μόρφωση και στίς συνθήκες ζωής). Έχει, άσφαλώς, ως προϋπόθεση στήν αύριακή Εύρώπη έναν έμπράγματο άντιρατσισμό, κάτι δηλαδή που υπερβαίνει κατά πολύ τό διεθνισμό.

Αλλά ο διεθνισμός μέ τή σειρά του δέν μπορεί νά ένοποιηθεί χωρίς νά τεθεί σέ όδες του τίς διαστάσεις και μέσα στόν ίδιο τό πληθυσμό τό ζήτημα τής *Ιθαγένειας* στήν Εύρώπη, που είναι, *έντελώς απλά, ή άλλη όψη του προβλήματος του κράτους στήν Εύρώπη*. Λέω *έν* νέου «Ιθαγένεια στήν Εύρώπη» γιά νά άποφύγω τήν άμφισβημία τής ιδέας τής «Ευρωπαϊκής Ιθαγένειας» και *a fortiori* τής ιδέας τής «Ιθαγένειας τών Ευρωπαίων» (τήν όποία, έντούτοις, θά άποκτού-

οσαμε ἂν ἡ ἰθαγένεια στὴν Εὐρώπη ὀριζόταν ἀπλῶς ὡς τὸ ἄθροισμα τῶν ἐθνικῶν ἰθαγενειῶν: ὁμῶς ἀκριδῶς αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο).

Ἡ πολιτικὴ ὕψη τῆς δομῆς τῶν διακρίσεων στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἢ τοῦ ἐθνικοκοινωνικοῦ συμπλεγμάτος, γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησα στὴν ἀρχή, ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐπίσημα σύνορα, ὑπάρχουν de facto στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἄτομα ποὺ εἶναι πολίτες καὶ ἄλλα ποὺ εἶναι ὑποκείμενα. Ἀλλὰ ἂν οἱ πρῶτοι εἶναι πολίτες ἐνός κράτους ἀνύπαρκτου, οἱ δεύτεροι δὲν μποροῦν, στὴν πράξη, νὰ διατηροῦνται σέ μιά μὴ ρυθμιζόμενη ἀπὸ τὸ δίκαιο κατάσταση ἐκτός καὶ ἂν καταλήγουν σέ μορφές οργανωμένης βίας. Αὕτῃ ἡ ἀφόρητη κατάσταση θὰ διαρκεῖ ὅσο δὲν τίθεται μὲ ἐμπράγματο τρόπο τὸ ζήτημα *τί εἶναι ὁ λαός στὴν Εὐρώπη*, δηλαδή μὲ ποῖο τρόπο γίνεται ἀντιληπτὴ καὶ οργανώνεται ἡ λαϊκὴ κυριαρχία, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἡ Εὐρώπη φιλοδοξεῖ νὰ εἶναι τὸ πεδίο καὶ τὸ παράδειγμα μιᾶς «δημοκρατικῆς» πολιτικῆς. Ἀπὸ τὴ διατύπωση «Wir sind ein Volk» (Wir sind Volker) «εἴμαστε ἓνας λαός» [Εἴμαστε λαοί], θὰ πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε σὴ διατύπωση «Wir sind das Volk» [Εἴμαστε ὁ λαός] ἢ μάλλον νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα *τί εἶναι αὐτό ποὺ λέμε «ὁ λαός»* στὴν Εὐρώπη (Was ist das, «das Volk» in Europa?).

Ὅμως αὐτὸ τὸ ζήτημα θὰ συμπαράσῃ, συγκεκριμένα, πολλὰ ἄλλα, ποὺ ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ τῆς συνιστώσας: Τὸ ζήτημα γιὰ τὴν καθολικότητα τῆς ψήφου, ὅχι ἀπλῶς καθ' ἑαυτὸ ἀλλὰ ὡς σύμβολο τοῦ δικαιώματος στὴν πολιτικὴ γιά ὅλους, καὶ συνεπῶς τοῦ δικαιώματος τοῦ δημοκρατικοῦ ἐλέγχου τῶν κρατικῶν ἐργασιῶν καὶ τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς· τὸ ζήτημα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀνάμεσα σέ διαφορετικούς ἱστορικούς πληθυσμούς, οἱ ὁποῖοι συμβάλουν στὴ διαμόρφωση τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης· τὸ ζήτημα τῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὰ κοινωνικὰ δικαιώματα καὶ τὰ πολιτικά δικαιώματα, τὴν ὁποία ὑπαινιχθήκαμε παραπάνω. Τέλος, τὸ ζήτημα τῆς συνάρθρωσης ἀνάμεσα στὴν τοπικὴ ἰθαγένεια (κατὰ δάση ἰθαγένεια πόλης)

καὶ τὴ διεθνὴ ἢ διεθνικὴ ἰθαγένεια. Ἀφ' ἧς στιγμῆς μιὰ ἐπέκταση τοῦ μοντέλου τῆς ἐθνικῆς ἰθαγενείας ἢ τοῦ ἐθνικοῦ κοινωνικοῦ κράτους, σέ εὐρωπαϊκὴ κλίμακα, εἶναι ἀδύνατη, πρέπει, πράγματι, νὰ δοῦμε ἄλλους πολιτικούς διαιολογισμοὺς καὶ ἄλλες νομικὲς φόρμουλες γιὰ νὰ ἐντατικοποιήσουμε τῆς σχέσεις ἐκ τῆς ἰθαγενείας ἐντεῦθεν καὶ ἐκείθεν τοῦ ἔθνους.

Ἐπιχειρώντας αὐτὴ τὴ μακρὰ περιδιάβαση μέσα στὰ ζήτήματα τῆς θεωρίας καὶ τῆς ἐπικαιρότητας, δὲν θέλησα τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ δεδαιώσω ἐκ νέου τὸν ἄρρηκτο χαρακτῆρα αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν ἀπαιτήσεων. Κἀθε κράτος δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη δημοκρατικό: ἓνα μὴ κράτος ὁμῶς, ἐξ ὀρισμοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ δημοκρατικό.

MAIN TRENDS OF THE MODERN WORLD

General Editors: Robert Jackall and Arthur J. Vidich

New Tribalisms: The Resurgence of Race and Ethnicity
Edited by Michael W. Hughey

Propaganda
Edited by Robert Jackall

Metropolis: Center and Symbol of Our Times
Edited by Philip Kasinitz

Social Movements: Critiques, Concepts, Case-Studies
Edited by Stanford M. Lyman

Science and the Quest for Reality
Edited by Alfred I. Tauber

The New Middle Classes: Life-Styles, Status Claims and Political
Orientations
Edited by Arthur J. Vidich

New Tribalisms

The Resurgence of Race and Ethnicity

Edited by

Michael W. Hughey
*Professor of Sociology
Moorhead State University
Minnesota*

NEW YORK UNIVERSITY PRESS
Washington Square, New York

998

269